LIBRARY OF CONGRESS
1800

M. TULLII
CICERONIS
DE OFFICIIS,
DE SENECTUTE, DE AMICITIA, ET PARADOXA.

RECENS EDITIO

IN USUM SEMINARII FLORENTINI

ACCOMMODATA

LATINISQUE NOTIS INSTRUCTA.

FLORENTIAE
APUD CAROLUM REBAGLI
1847

Transfer
[2

Oc 16 1942
Accessions Division
LIBRARY of CONGRESS

PA6296
.D5
1847

PRAEFATIO.

1035
175

Opus quod modo in lucem prodit, nulli non est notum, quin immo in ore et forsan in manibus est omnium; adeo ut non desint, qui optarint me potius quam in isto, tempus impendisse in annotando quovis latinorum scriptore. Sed bona istorum venia, in nullum adhuc incidi exemplar, quod adolescentium commoditati, atque una usui fecisset satis. Et re quidem vera, exemplaria, quæ in nostratium scholis adhuc versantur, ea fere omnia, vel typographico luxu spendida sunt nimis, vel, ut dicitur, cum *Minellii* notis illustrata, et Bassani, aut Venetiis impressa. Sed proh dii boni, quot et quibus erroribus scatent! Nam, ut missam faciam veram genuinamque lectionem, cui, critices studia tunc temporis nondum suppeditaverant, librariorum vero qua inscitia, qua negligentia adeo sunt fœdata, ut sæpe sæpius in Cicerone Ciceronem minime invenire queas, sed identidem, ne verba quidem quæ latine sapiant.

Quapropter *editionum* ope, in quibus, temporibus nostris, multum allaboravit Germania, curavi, ut aurea hæc opella nitida, pro virili mea parte, prorsus exiret, eoque notarum apparatu instructa, quæ satis forent ad salebras evincendas, viamque adolescentibus sternendam, in quorum usum id laboris molestiæque insumpsi.

Restat igitur, optimi adolescentes, ut hoc opus nocturna versetis manu, versetis diurna, et vitam moresque ad voluntatem sapientissimi et eloquentissimi viri redigatis, si patriæ, qua homini coelicolis tantum exceptis, nihil carius, nihil dulcius, si vobis denique avetis cari vivere. Nam in Cicerone non linguam modo mirabilem esse, vobis persuasum velim, sed etiam *pectus*, ut D. Augustini verbis utar*; ejusque *Officiis* nihil plane deesse, nec ad boni viri, nec ad boni civis institutionem, præter Christi nomen et auctoritatem. Tanta est virtutis morumque commendatio. Præterea ne aliquid in hoc volumine desideraretur libros de *Amicitia*, et de *Senectute* una cum *Paradoxis* adjunxi, quos non solum ut legatis, verum etiam ut ediscatis exhortor, e quibus, quæ sit vera amicitia et quomodo paranda, quibusque rationibus ingravescentem ætatem ferre possitis vobis fiet palam. Sed, ne aliquis forte dicat me alienis lucubrationibus ditem factum, ego qui a plagiariis, tamquam a facie

* Conf. III, 4.

colubri, abhorreo, cunctis ac singulis profiteor me multum debere celebri Facciolato, cujus commentarium prope integrum in lucem revocavi, atque iis præsertim qui in taurinensi collectione citantur *; quorum judicio, pauca si demas, præsentem conformavi lectionem. Æquus vero doctusque lector viderit forsan me aliquid de meo addidisse penore. Vos interea, optimi adolescentes, hoc qualicunque labore fruimini, et si peccatum videritis, uti certe videritis, veniam date, ut a vobis confirmatus, animum non despondeam, sed alia quoque volumina, meis pro viribus, vestræ utilitatis gratia, in posterum enodem. Valete.

* I Classici latini. *Ed.* Pomba.

Florentiæ nonis octobr. 1847.

AB. V. ORTICONI.

I. Quamquam te, Marce fili (1), annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis institutisque philosophiæ, propter summam et doctoris auctoritatem et urbis; quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis; tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum græcis latina conjunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi censeo faciendum, ut par sis in (2) utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo græcarum literarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad judicandum. Quamobrem disces tu quidem a principe hujus æta-

(1) *Annum.* Annus jam elapsus fuerat, ex quo Marcus Filius, victo interfectoque Pompeio, Athenas profectus erat. Marcus autem pater post Caesaris necem, quum de repub. desperasset, omnemque concordiae spem amisisset, in otium secessit, ut hos de *Officiis* libros scriberet. - *Cratippum.* Mitylenaeum Peripateticae scholae tunc temporis, facile principem. Vide Marci filii epistolam 21 inter familiares libr. XVI. - *Athenis.* Urbe Graeciae nobilissima. Athenas omnium doctrinarum inventrices vocat Cicero, ibique esse ait domicilium studiorum. Haec autem scribebat an. Ur. 709, ineunte aestate, anno scil.vix elapso, ex quo filium illuc miserat.

(2) *Utriusque* etc. Philosophicae scil. et Oratoriae. - *Ad dicendum;* quia qui graecas disciplinas noverant, eas latine explicare nesciebant. - *Ad judicandum*, i. e. ad res philosophicas. Ital.

tis philosophorum, et disces quamdiu voles; tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit. Sed tamen nostra legens, non multum (3), a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique et Socratici et Platonici esse volumus, de rebus ipsis utere tuo judicio, nihil enim impedio: orationem autem latinam profecto legendis nostris efficies pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio ætatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodammodo vindicare. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui se jam illis (4) fere æquarunt, studiose le-

„ Si rispetto all'arte del dire, che a quella di giudicar delle cose. - *Quoad te non poenitebit.* Quamdiu tibi videberis progressus haud poenitendos fecisse. Ital. „ Fino a che parratti di non sentir vuoto ne' tuoi profitti. „ Nam poenitet a *paenuria* derivatur.

(3) *A Peripateticis*, a περιπατέω, obambulo, quod Aristoteles a quibus originem trahebant, philosophiam solitus fuerit docere inambulando in Lyceo Acc. l. 4. - *Utrique.* Nos videlicet Academici, vos Peripatetici philosophiam moralem, a Socrate et Platone profectam, tueri pariter volumus. Nam Socrates philosophorum veluti parens peperit Platonem, Plato Aristotelem Peripateticorom caput, et Xenocratem caput Academicorum. Itaque et Peripatetici, et Academici sese a Socrate et Platone ortos pariter dicebant. - *Apte, distincte, ornate.* Cum his verbis conferantur illa *Quint.* lib. VIII. *Nobis prima sit virtus, perspicuitas, propria verba, rectus ordo, non in longum dilata conclusio; nihil neque desit, neque superfluat.* Eaque adolescentes meditentur, memoriaeque mandent.

(4) *Fere aequarunt.* Mole ac numero. Siquidem Cicero multos de philosophia libros scripserat, eosque singillatim recenset in proemio de Divin. II. Facc. - Quae explicatio

gas. Vis enim dicendi major est in illis: sed hoc quoque colendum est æquabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius (5) Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium; utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere; et Demosthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuisset, et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo (6) de Aristotele et Isocrate judico; quorum uterque suo studio delectatus, contempsit alterum.

II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, et multa posthac, ab eo exordiri volui maxime, quod et ætati tuæ esset aptissimum et auctoritati meæ. Nam quum multa sint in philosophia et gravia et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata; latissime patere videntur ea, quæ de offi-

si vera haberetur, Cicero magni vel parvi faceret auctores ex *mole et numero*. Quae ratio, praeterquam quod non cohaeret cum iis quae proxime sequuntur; quam vero jejuna sit et futilis nemo non videt; ideoque, pace tanti viri, praetereunda atque intelligendum *merito*, *praestantia*.

(5) *Phalereus*. Ita dictus a pago Attico in quo natus erat. - *Theophrasti*. Aristotelis auditor, qui divinitate loquendi nomen invenit, quum antea Tyrtamus appellaretur. - *In utroque*, np. genere oratorio, et philosophico.

(6) *De Aristotele et Isocrate*. De emulatione Aristotelis, et Isocratis, vide *Quint*. libr. III, cap. 1. Item libr. X, 1. - *Contempsit alterum*. Oratorium dicendi genus Aristoteles, Isocrates philosophandi attingere noluit.

ciis tradita ab illis et præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus (1), neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo sita vitæ est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui (2) nullis officii præceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullæ disciplinæ, quae, propositis bonorum et malorum finibus, officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate metitur; hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis vero, dolorem summum malum judicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quæ quamquam ita sint in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis (3) alio loco disputata.

(1) *Neque si tecum.* Hoc est, si solus et sejunctus ab aliis *agas quid, neque si... contrahas*, i. e. consortium aliquod et societatem cum altero ineas. - En tibi idea moralis philosophiae; *Nulla enim vitae pars,* etc. Ergo, quam pauci sunt ii, qui eam docte et sapienter profiteri possint; contra, quam multi qui audeant? - Tanta est ignorantia, stultitia, atque perversitas!

(2) *Nullis... tradendis*, i. e. si nulla a se tradantur. - *Nonnullae disciplinae.* Ut Epicurea disciplina, cui bonorum finis est voluptas, malorum vero dolor de Fin. II, 2. Tusc. V. 30. - *Propositis*, i. e. constitutis. - *Pervertunt*, h. e. pessumdant. - *Vincatur*, i. e. vinci se patiatur, necesse erit ut non *possit colere neque amicitiam, nec* etc. *Fortis vero certe nullo modo potest esse judicans*, si judicet etc. - *temperans certe n. m. p. e. statuens,* si statuet *voluptatem*, etc.

(3) *Alio loco disputata.* In libris de *Finibus* bonorum et ma-

Hæ disciplinae igitur si sibi consentaneæ velint esse, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum; quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli jampridem explosa sententia est: qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur, hoc quidem tempore, et hac in quæstione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, haurie-

lorum. - *Hae disciplinae*, hae, philosophorum sectae. - *Conjuncta naturae.* Quae naturae consentiant, eamque optimam ducem sequantur. - *Qui solam.* Sine adjunctione rerum externarum. Hi sunt Stoici. *Aut ab iis.* Nempe Academicis et Peripateticis, *qui maxime.* etc. *Praeeeptio.* h. e. doctrina, institutio *np. de Officio.* - *Stoicorum.* Ita dicti a στοὰ, porticus, quod Zeno Athenis in porticu philosophiam docuit; nempe in porticu illa, qnae Poecile dicta est a varietate picturae, idest a ποικίλοσ varius, quam Polignotus gratuito pinxit. *Academicorum.* Fuit Academicus civis Atheniensis, qui suburbanum pulcherrimis consitum locum arboribus philosophiae studiosis donavit, in quorum gratiam etiam porticum addidit, ut inter disputandum, quum liberet, deambularent; hinc *Academiae* et *Academicis* factum nomen. - *Aristonis*, etc. De quibus eamdem sententiam profert *Fin. II*, 11 his verbis. *Nam Pyrro* (unde dicti Pyrrhonii), *Aristo* (patria Chius, secta Stoicus.) *Herillus* (Carthaginiensis a quo dicuntur Herillii, in scientia summum bonum ponit) *jam diu abjecti.* Vide etiam libr. V, 8. Hi quum Zenonem Citieum (*di Larnica in Cipro*)- Stoicae Sectae conditorem audissent, ab eo tamen, et ipsi inter se dissenserunt. - *Explosa.* E scena desumpta metaph. Vid. Horat. Sat I, 10, 77. Ital. „ rigettata. „ - *Delectum reliquissent.* Omnem enim tollunt delectum, qui nullam res inter, differentiam agnoscunt, sed paria omnia esse dicunt.

mus. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante (4) definire, quid sit officium; quod a Panætio prætermissum esse miror. Omnis enim, quæ a ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

III. Omnis de officio duplex est quæstio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, qnod positum est in præceptis, quibus in omnes partes (1) usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt. Omniane officia perfecta sint; numquid officium aliud alio majus sit; et quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum

(4) *Definire, quid sit officium.* Non loquitur de definitione propria, plena, et perfecta, quam vulgares Logici *essentialem* dicunt; sed talem quamdam descriptionem intelligit, quae satis sit ad tollendas nominis ambiguitates; *ut inter quos disseritur* (de Fin. Lib. II, 2) *conveniat, quid sit id, de quo disseratur.* Nihilo plus requiritur in disputationum principiis. Huic Facciolati interpretationi maximum addunt pondus, ne dicam, litem componunt ea, quae idem Tullius scribit cap. 29 hujus libri „ *Omnis autem ratio vacare debet temeritate et negligentia: nec vero agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio* (i. e. definitio) *officii.* - Quibus ex verbis accurate perpensis, aut ego fallor, clarum fit Ciceronem primo processisse synthetice, postea vero pleniore ratione vel modo definiisse, *quid sit officium.* - *A Panoetio.* Is Rhodius fuit, quo praeceptore Stoico usus est Scipio Africanus minor. De quo Fin. IV, 9. *Homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis, et Laeli.* Animum mortalem statuebat; de officiis accuratissime disputavit; sed horum nihil ad nos pervenit. A Tullio pluries, et fere semper cum laude citatur. - *A ratione*, i. e. rationabiliter.

(1) *Usus.* Ratio et institutio vitae. *Quanquam ... ad finem bonorum*, h. e. ad veram et perfectam summi boni cognitionem et intelligentiam. Prima quaestio quodammodo theoretica est; altera ad praxim refertur, quomodo vitae rationes, moresque institui debeant.

præcepta traduntnr, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur. De quibus est nobis his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et (2) medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Græci κατόρθωμα, hoc autem commune καθῆκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicunt, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam (3), honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit. In quo considerando sæpe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum aut anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare et suos, conducat id, necne, de quo deliberant; quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur in deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. Hac divisione (quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo prætermissa sunt. Nec enim solum utrum honestum, an turpe

(2) *Medium quoddam officium.* Quod praestatur a bonis viris, qui secundum naturam vivunt. *Perfectum* praestari dicebatur a solis sapientibus Stoicis, qui quamdam supernaturalem vitam viverent, diisque proximi essent, imo dii: sed qui neque sunt, neque fuere, neque post aliis erunt in annis. - *Hoc autem*, i. e. medium officium. - *Quod, cur.* Ordo, quod *quia* possit reddi ratio probabilis, cur factum sit.

(3) *Nam.* Ordina: nam, dubitant ne id, quod cadit in deliberationem, sit honestum an turpe factu.

sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius; itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam (4) ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum est igitur de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili: post de comparatione eorum disserendum.

IV. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se (1), vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, quæque, ad vivendum sint necessaria, anquirat, et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causa, et cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque præsens est, se accomodat, paullulum admodum sentiens præteritum, aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam (2) consequentia cernit, causas rerum videt, earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitu-

(4) *Ille*, np. Panaetius. - *Primum igitur est.* Proponit quibus de rebus sibi sit disserendum. Nempe in primo libro de honesto, sed dupliciter. Tum pari ratione de utili in secundo. Post, de comparatione eorum in tertio. Seu modo clariore. De *Off.* quaestiones sunt I. Honestum, an turpe. II. Honestum, honesto, honestius. III. Utile, an inutile. IV. Utile, utili, utilius. V. De comparatione.

(1) *Vitam corpusque tucatur. Omne animal se ipsum diligit* ait idem Tul. de Fin. V, 9 *ac simul ut ortum est id agit, ut se conservet.*

(2) *Consequentia.* Quae scil. oriuntur, et sequuntur ex causis. - *Progressus et quasi antecessiones.* Idest quomodo res progrediantur, seque ipsae inter se antecedant, et alia aliam pariat. - *Facile ... videt.* Haec cohaerent cum praecedentibus *homo autem, quod* etc.

dines comparat, rebusque præsentibus adjungit atque annectit futuras; facile totius vitæ cursum videt, ad eamque degendam præparat res necessarias. Eademque (3) natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitæ societatem; ingeneratque in primis præcipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque, ut hominum cœtus et celebrationes et esse et a se obiri velit, ob easque causas studeat parare ea, quæ suppeditent et ad cultum et ad victum; nec sibi soli, sed conjugi, liberis, cæterisque quos caros habeat, tuerique debeat. Quæ cura exsuscitat etiam animos, et majores ad rem gerendam facit. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex qno intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturæ hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quædam principatus, ut nemini parere animus (4) bene a natura informatus velit, nisi præ-

(3) *Eademque natura.* Primum consideravit hominem, ut animal est, deinde ut rationale; nunc ut sociale considerat: inprimisque ad partem hanc virtutum officia revocat, et omnem honesti rationem inde ortam. - *Obiri*, i. e. frequentari. Sensus est, homines natura ferri ad vitam consociandam; ideoque et coetus fieri et celebritates frequentari. - *Suppeditent*, i. e. abunde sufficiant, satis sint. *Suppedito*, frequentativum a *suppeto*, quasi *sub pedibus pono*. - *Ad cultum.* Ad vestitum et ornatum corporis. *Ad victum.* Ad cibum et potum.

(4) *Bene a natura informatus* i. e. bene constitutus, animo non servili - *Praecipienti.* De moribus praecepta tradenti. *Docenti.* Veri investigandi vias aperienti. - *Unum hoc animal.* Idest homo. - *Simititudinem*, h. e. formam, imaginem. *Natura ratioque.* i. e. naturae ratio. - *Conflatur.* i. e. componitur. - *Etiam si nobilitatum non sit*, i. e. etsi celebratum non sit, nec ab ullo praedicetur.

cipienti, aut docenti, aut utilitatis causa, juste et legitime imperanti: ex quo animi magnitudo existit humanarumque rerum contemptio. Nec vero illa parva vis naturæ est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quæ adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetque ne quid indecore, effeminateve, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quærimus, honestum; quod etiamsi nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiamsi a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides; quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (1) (ut ait Plato) excitaret sui. Sed omne, quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur; aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. Quæ quatuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte (2), quæ prima

(1) *Amores sui.* Fere iisdem verbis hanc ipsam ideam significavit Fin. II, 16. *Oculorum,* inquit Plato, *est in nobis sensus acerrimus; quibus sapientiam non cernimus. Quam illa ardentes amores excitaret sui, si videretur? - Sed omne.* Hactenus generatim egit de honesto. Nunc quatuor partes affert, ex quibus illud oritur, nempe prudentiam, justitiam, fortitudinem, et temperantiam, et suum cuique munus assignat.

(2) *Quae prima descripta est.* Quae primo loco posita et assignata est.

descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in qua versetur, subjecta est veritas. (3) Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitæ continetur; ut et societas hominum conjunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque tum in augendis opibus, utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea, quæ sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quædam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vita, modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus (1), primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur, et ducimur ad cognitionis et scientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis ha-

(3) *Reliquis* etc. Prudentia in contemplatione et agitatione mentis consistit; at reliquae tres virtutes, justitia, fortitudo, temperantia versantur in rebus necessariis conservandis, parandis; et sine quibus vitam agere civilem commode non possumus; idcirco iis *necessitates propositae* sunt, quasi causae urgentes *ad parandas*, etc.

(1) *Primus ille*, sc. prudentia, quae est quaedam *Providentia*, et quam Zeno, teste Plutarcho, pro scientia sumebat. - *Trahimur et ducimur*. *Trahimur* naturali impetu. *Ducimur* rationis

beamus, hisque temere assentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent), adhibebit ad considerandas res, et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis, operæ curæque ponetur, id jure laudabitur, ut in astrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria (2) Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialecticis, plures in jure civili. Quæ omnes artes in veri investigatione versantur: (3) cujus studio a rebus gerendis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen sæpe fit intermissio; multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motu-

jussu. - *C. Sulpicium.* Is bello Persico, ne milites quasi ostento terrerentur, eclipsim lunae futuram praedixit, et rationem defectus solis et lunae primus Romani generis in vulgus extulit.

(2) *Sex. Pompeium.* Patruum Cn. Pompeii Magni, qui, De Clar. Orat. 42. *praestantissimum ingenium contulerat ad summam juris civilis, et ad perfectam* geometriae *et rerum Stoicarum scientiam.*

(3) *Cujus studio.* sup. ex. Propter cujus studium. *Fructus ingenii et virtutis tum maxime percipitur, quum in proximum quemque confertur,* Cicero. - *In actione.* Ital. ,, Nell' operare. ,, *Intermissio.* Ital. ,, riposo, vacanza. ,, - *Sine opera nostra.* i. e. etiamsi nec legendo, nec scribendo demus operam. - *Cogitatio enim, quoties intermissus est somnus, ipsis noctis tenebris adjuvatur. Haec inter medios rerum actus aliquid invenit vacui, nec otium patitur.* Quint. de Orat. X, 6. - *Omnis ... cogitatio ...* Duplex est cogitationis ratio: prima versatur in consultando et deliberando de Officio, hoc est in delectu bonorum et malorum; altera refertur ad scientiam et cognitionem. Prima dicitur Prudentia, secunda Sapientia: utraque tamen pertinet ad

sque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissime patet (1) ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitæ quasi communitas continetur. Cujus partes duæ sunt: justitia, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic conjuncta beneficentia, quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus injuria: deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla, natura: sed aut veteri occupatione, ut qui quondam (2) in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte: ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum: Similisque est privatarum possessionum descriptio: ex quo, quia suum cujusque fit eorum, quæ natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: Eo si quis sibi plus appe-

unam eamdemque honesti partem, et pro virtute una hoc loco sumitur. - *De primo... fonte*, np. de Prudentia.

(1) *Ea ratio, qua.* Transit ad secundam partem honestatis. quae pertinet ad tuendam et conservandam humanam societatem cujus duas partes facit, justitiam et liberalitatem. - *Ratio* Pars, locus, res; quae omnia significat *ratio.*

(2) *In vacua*, np. loca, seu praedia domino carentia.- *Conditione*, i. e. quolibet contractu. *Sorte,* etiam sorte dominium acquiritur, praesertim in dividendo. - *Arpinas ... Tusculanus.* Arpinum urbs Italiae et municipium, duobus civibus C. Mario et M. T. Cicerone nobilitatum ; unde *Arpinas.* Ital. ,, Arpinate. di Arpino. ,, *Tusculum* , urbs Latii (Frascati); hinc *Tusculanus ager*, ubi ipse Cicero praedium habebat, quod saepe memoratur ; a quo *Tusculanae disputationes* inscribuntur. - *Descriptio*, i. e. divisio, dimensio, assignatio.

tet, violabit jus humanæ societatis. Sed quoniam (ut præclare scriptum est a Platone), non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem parentes, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent; in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates (3) in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo; tum artibus, tum opera, tum facultatibus, devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum est autem justitiæ fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quanquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, (4) credamusque, quia fit, quod dictum est, appellatam *fidem*. Sed injustitiæ genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causa de industria inferuntur, sæpe a metu proficiscuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, ti-

(3) *In medium*, sc. in commune. - *Mutatione officiorum*. Translatio a permutatione mercium, quum aliis officia praestamus, ut ii vicissim nobis praestent.

(4) *Credamusque*, etc. Ordo erit: et credamus appellatam fidem, quia, quod dictum est, fit.,. E crediamo esser detta *Fede*, perchè si adempie con le opere quello, di che si convenne in parole. ,, - *Manus*, sc. violentas - *socio*, np. alicui tibi foedere juncto. *Tam est in vitio*, i. e. tam aperte peccat, *quam* etc. Uterque peccat in justitiam; sed uter gravius peccet non definit Cicero. - *De industria*, sc. dedita opera. Ital. ,, a bella posta. ,,

met, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. (5) Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt; in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ cum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem; ut nuper (1) M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantia et copia; quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper injuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiæ capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

. . . . nulla sancta societas
nec fides regni est;

id latius patet. Nam, quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas (2) C. Cæsaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis

(5) *Maximam*, etc. Idest, *quod attinet ad;* vel more Graecorum subauditur praepositio *secundum*, quasi diceret, homines secundum maximam partem: hoc est, plerique homines.

(1) *M. Crassus.* Qui bonis civium, qui a Sulla proscripti fuerant, emendis, immensas sibi divitias accumularat.

(2) *C. Caesaris.* Qui, teste Plutarcho, malebat in parvo pago primus esse, quam Romae secundus.

splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris imperii,potentiæ,gloriæ cupiditates.Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. Sed in omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quæ plerumque brevis est, et ad tempus, an consulto et cogitata fiat injura. Leviora enim sunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quæ meditata et præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

IX. Prætermittendæ autem defensionis, deserendique officii, plures solent esse causæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt; aut etiam (1) negligentia, pigritia, inertia; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque (2) videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum; quod in veri investigatione versentur, quodque ea, qnæ plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam dum alterum justitiæ genus assequuntur (3), inferenda ne cui noceant injuria,

(1) *Negligentia.* Ital. „ Indifferenza. „ *Pigritia. Definiunt* pigritiam, *metum consequentis laboris* Tusc. IV, 8. *Inertia* „ inabilità, nessuna attitudine a; ossivero mancanza di arte, cioè virtù: „ *sed,* ita de Fin. II, 35, *lustremus animo non has maximas artes, quibus qui carebant,* inertes *a majoribus nominabantur.*

(2) *Videndum est.* Idest verendum est. „ È da considerare, è da riflettere. „ - *In philosophos,* „ a lode de' filosofi. „ *In,* hoc loco spectat ad laudem. *Justos esse,* intellige philosophos, *propterea* quod *versantur in* etc., *et quod contemnant, et pro nihilo ducant* ea, quae etc.

(3) *Inferenda ... injuria.* Nam philosophi alterum quidem justitiae genus assequuntur, ne cui noceant in inferenda alteri injuria; idest eo quod nemini injuriam inferant, justi sunt, sed alterum justitiae genus non colunt, quod discendi studio impe-

in alterum incidunt: discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui, aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, uum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam; qui altero injustitiæ genere vacant, in alterum incurrunt: deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum. Quoniam igitur, duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus justitia contineretur; facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes *humani* (4) *nihil a se alienum putat.* Sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quæ cæteris; quæ quasi quodam longo intervallo interjecto videmus; aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se; dubitatio (5) cogitationem significat injuriæ.

diti non tuentur eos, quos debent tueri. - *Voluntate fieri*, sc. ut accederent ad rem publicam. - *Odio quodam.* Ital. ,, per un certo disgusto, avversione. ,,

(4) *Cura rerum alienarum.* Aegre aliena curamus; quia, ut modo dixit, nosmetipsos valde amamus, et omnia fere ad nos referimus. - *Humani nihil* etc. Pro naturali inter homines societate, ad se ad suamque curam pertinere existimat quorumvis hominum res, labores, molestias, pericula, etc. - Eodem Terentiano versu utitur de *Leg.* I, 12. - Ter. Heaut. I, 1, 25.

(5) *Cogitationem significot*, i. e. ipsa dubitatio praesumptionem denotat iniuriae; ipsa dubitatio et deliberatio in re gravi

X. Sed incidunt sæpe tempora, quum ea, quæ maxime videntur digna esse justo homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut reddere depositum (1), promissum facere, quæque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quæ posui in principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur. Quum tempora commutantur, commutatur officium, et non semper est idem. Potest enim accidere, promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus (2). Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum (3) in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra

criminis loco est; quocirca retinendum *illud cautissimi cujusque praeceptum* ,, quod dubitas, ne feceris. ,, Plin. Epist. I, 18.

(1) *Promissum facere*, i. e. promissis stare. Ital. ,, Mantener la parola. ,, - *Migrare*, h. e. commutare, transferre in contrarium etc.

(2) *Ex tribus... optatis.* Tria optaverat a Neptuno Theseus, ut Minotaurum occideret; ut ad inferos sibi aditus aperiretur; ut filius Hippolytus periret. Porro tertium hoc imprudens optaverat, quod novercae criminationibus temere credidisset: ideoque obtinere non debebat. -

(3) *In rem praesentem.* Venire in rem praesentem proprie dicitur, quum judex seu arbiter in locum, de quo controversia est, venit. Ital. ,, nel luogo controverso.

officium, non facere quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiserit? Quæ quidem pleraque (4) jure prætorio liberantur, nonnulla legibus. Existunt etiam sæpe injuriæ calumnia quadam, et nimis callida et malitiosa juris interpretatione; ex quo illud, *Summum jus, summa injuria*, factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur; ut (5) ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non noctium induciæ. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium (6) Labeonem, seu

(4) *Jure praetorio.* Edictis praetorum quibus juris civilis nimiam severitatem mitigabant: plerumque reo dabant exceptiones, quibus actor repellebatur, qui stricto jure causa cadere non debuisset. - *Legibus.* Dolus malus legibus puniebatur, ut idem Cicero scribit libr. III, 15. Sed quia leges casibus omnibus providere non potuerant, accessit subsidium praetorium. - *Calumnia quadam.* Ital. „ Per certo tal cavillo. E i casi non son rari, in cui il cavillo tien luogo di giure. „ - *Summum jus,* etc. Ita Syrus apud Terentium Heaut. IV, 4, 43. - *Jus summum, saepe summa est malitia.* - *Summum jus.* Quum scilicet nulla aequitatis ratio habetur, sed omnia stricte secundum verba legis interpretantur.

(5) *Ille.* Creditur heic innui Cleomenes lacedaemonius, qui cum Argivis inducias pactus, nocte fidem fallebat. De quo Plut. in Apoph.

(6) *Labeonem.* Significatur Q. Fabius Cunctatoris nepos, juris et antiquitatis peritus. Consul factus cum M. Claudio Marcello A. U.C. 370. Eamdem rem narrat *Val. Max.* VII, 3, 4, iisdem fere quo Cicero verbis. *Q. Fabius Labeo arbiter a Senatu finium constituendorum inter Nolanos et Neapolitanos datus, quum* in rem praesentem *venisset, utrosque separatim monuit, ut omissa cupiditate, regredi modo controverso, quam progredi mallent. Idque*

quem alium (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam, progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare: quocirca in omni re fugienda est talis solertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus; atque (1) haud scio, an satis sit eum, qui lacessierit, injuriæ suæ pœnitere; ut et ipse ne quid tale posthac, et cæteri sint ad injuriam tardiores. Atque in republica maxime conservanda sunt jura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur: parta autem victoria, conservandi sunt ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt;

quum utraque pars auctoritate viri mota fecisset, aliquantum in medio vacui agri relictum est. Constitutis deinde finibus ut ipsi terminaverant; quidquid reliqui soli fuit populo Romano adjudicavit. - Alterum quoque addit exemplum iniquioris calumniae. *Eumdem ferunt, quum a rege Antiocho, quem bello superaverat, ex foedere icto dimidiam partem navium aceipere deberet, medias omnes secuisse, ut eum tota classe privaret.* - *Sicut ipsi dixerant:* Ital. „ Come aveano fissato. „ *Talis solertia.* „ Una sottigliezza sì fatta. „

(1) *Atque haud scio, an* etc. Formula modeste affirmantis, eademque fere valet ac fortasse, sed ita ut magis ad affirmandi fiduciam, quam ad dubitationem accedat.

ut majores nostri Tusculanos(2), Æquos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt : at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. Nollem Corinthum : sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est ; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient (3), quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt : in quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent (4), earum patroni essent more majorum. Ac belli quidem æquitas sanctissime (5) feciali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse

(2) *Aequos* etc. Aequi Populi Latii, Sabinis et Marsis confines. - *Volsci et Hernici* Italiae populi in Latio. - *Carthaginem et Numantiam* ; haec Hispaniae Tarraconensis urbs nobilis, illa Africae, Romae aemula ; utraque a Scipione Africano eversa. - *Corinthum*, Achaiae urbem, quam Mumius delevit, et Jul. Caesar instauravit. Ab *Hor.* od. I, 7, 2 dicitur *bimaris*, ob duo maria Jonium et Aegaeum, quibus Corinthus, ad Isthmum in Achaia sita, alluitur. -

(3) *Quamvis ... aries.* Ex more militari in fidem non recipiebantur oppidani, quorum murum aries percusserat. *Aries* autem erat belli machina, qua portae , et muri subruebantur.

(4) *Earum patroni.* Sic deditiorum populorum patroni; Marcelli Siculorum; Allobrogum Fabii; Cypriorum Cato; et Fabricius Samnites universos post redditam iis pacem, in clientela habebat. Quapropter huic Romanorum sapientiae aptari mihi posse videtur ille versiculus.

Non minor est virtus quam quaerere, parta tueri.

(5) *Feciali ... jure.* Feciales, a rege Numa instituti, foederum pacis, belli, induciarum judices erant. Quo ritu indicerent bella. Vid, Liv. I. 32.

justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit, et indictum. Popilius imperator tenebat provinciam; in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem (6) Popilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiæ sacramento; quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat: adeo summa erat observatio in bello movendo. M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit: *Se audisse, eum missum factum esse a consule. Monet igitur ut caveat, ne prælium ineat; negat enim jus esse, qui miles non sit, pugnare cum hoste.*

XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine (1) perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigante. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ: (2) AUT STATUS DIES

(6) *C. Pop.* Laenas, qui consul fuit an. Ur. 582 - Catonis, np. Censorii, cujus filius meruit toto quadriennio belli hujus ab Aemilio Paulo confecti. - *Priore amisso*, i. e. a priore sacramento solutus. *Missum factum.* Ital. congedato.

(1) *Perduellis.* Origo vocis est *duellum ;* postea *bellum. Hostis,* pro *hospite* haud infrequens apud Plautum: cujus rei exempla ne apud Virg. quidem desiderantur. Aen. IV. 424.

I, soror, atque hostem *supplex adfare superbum.*

(2) *Aut status dies.* Dies status vocatur, qui judicii causa est constitutus *cum hoste*, i, e. peregrino. - *Adversus hostem aeterna auctoritas.* Adversus peregrinum semper civi Romano salvum manet jus dominii; peregrinus nihil potest usucapere,

CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM ÆTERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, cum quicum bellum geras, tam molli nomine appellari? Quanquam id nomen durius jam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Quum vero de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum cive aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor: cum altero certamen honoris et diguitatis est; cum altero capitis et famæ. Sic cum (3) Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho, de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Hannibal, reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa præclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis:
Nec (4) *cauponantes bellum, sed belligerantes,*

quod sit civis Romani - *Causas ... subesse,* np. ut sine injuria in pace vivatur.

(3) *Celtiberis,* Tarraconensis Hispaniae populis. *Aragonesi* - *Cimbris.* Cimbri, Germani ae populi in Chersoneso ab Albis (*Elba*), ostio in septentrionem longe procurrente, quae Cimbria ab iis dicitur, hodie *Jutland.* - *Poenis.* Poenus, qnasi *Phoenix.* Poeni enim e Phoenicia erant, quae Graece Φοινικία: hinc Punicus, seu Carthaginiensis. - *Pyrrho.* Epirotarum rege. - *Crudelis Hannibal.* De quo vide Corn. Nep. in Vita. Tit. Liv. Lib. XXI, 4. Sil. Ital. I. 56-60.

(4) *Cauponantes.* Cauponari dicuntur, qui cum lucro vendunt, vel qui lucri causa bellum gerunt. - *Vitam cernamus.* Cernit vitam, qui, eam constituit in dimicationem et discrimen adducere. - *Hera ... fors.* Fortuna rerum domina. - *Certum est,* i. e.

Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est;
Dono, ducite, doque, volentibu cum magnis diis.

Regalis sane, et digna Æacidarum (5) genere sententia.

XIII. Atque etiam (1) si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello, Regulus captus a Pœnis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, jurassetque se rediturum; primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit: deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. Secundo autem Punice bello, post (2) Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit jure jurando se reditu-

decretum est. - *Dono ducite.* Captivos gratis Pyrrhus reddidit, ut est apud Aur. Vict. de Vir. Illustr. cap. 53. Seu, ut ait Eutrop. Libr. II. 13. *C ptivos sine pretio Romam misit.*

(5) *Aeacidarum genere.* Pyrrhus originem ducebat ab Achille, Aeaci nepote. Aeacus autem Jovis erat filius. Ergo praeclarum genus.

(1) *Si quid singuli.* Supra de officiis gentium inter se bella gerentium dicebat; nunc de singulorum hominum in bello officiis.

(2) *Post Cannensem pugnam.* Cannae Apuliae Vicus clade Romanorum bello Punico secundo nobilitatus. - *In aerariis reliquerunt. Aerarii* dicebantur qui ob noxam aliquam privabantur jure suffragii, et foris stipendia faciendi: Erat haec nota censoria, quam plebi quidem in primis; sed interdum tamen etiam senatoribus et equitibus senatu et ordine equestri motis, inurebant. Hinc *in aerariis relinquere, inter aerarios referre, aerarium facere.*; scilicet ad hoc solum inter cives retinebantur, ut pro suo capite tributi nomine *aera* penderent. Rursus *ex aerariis eximere* est aliquem hac multa levare.

ros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent; eos omnes, censores. quoad quisque eorum vixit, qui pejerassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui juris jurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret; deinde egressus e castris, jure jurando se solutum putabat. Et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, (2) quid senseris, non quid dixeris cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiæ in hostem a maioribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho (3) perfuga senatui est pollicitus se venenum regi daturum, et eum necaturum; Senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem, etiam adversus infimos justitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum; quibus non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam, justa præbenda. Quum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculæ; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum; sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quam eorum, qui quum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De justitia satis dictum est.

XIV. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia ac liberalitate dicatur; qua quidem nihil est naturæ ho-

(2) *Quid senseris.* Sensus verborum attendendus, utrique parti planus et expeditus, non verba dolo composita.

(3) *Perfuga*, ipsius Pyrrhi medicus. Verum animadvertendum quod haec omnia *Secundo autem*, usque *cum scelere approbavit*, communiter creduntur aliunde adscita. - *Operam exigendam.* Licere quidem ab iis exigere opera, sed justa iis esse praebenda, ut mercenariis.

minis accommodatius: (1) sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum ne obsit benignitas, et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et cæteris: deinde, ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi (2) assentatores judicandi sunt; et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, ut si in suam rem aliena convertant. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare (3) L, Sullæ et C. Cæsaris pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil est enim liberale, quod non idem justum. Alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset, quam facultates. Quod, qui, benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos. Quas enim copias his et suppeditari æquius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate

(1) *Sed habet multas cautiones.* Sed multa sunt in liberalitate observanda et cavenda, ne illa in vitium se vertat.

(2) *Assentatores.* Itaque *assentator* est non solum qui verbo, sed etiam qui re blanditur, et fovet alterius levitatem; eaque illi tribuit, quibus, vel mores, vel res familiaris corrumpatur.

(3) *Sullae et Caesaris.* Uterque bonis, quae a proscriptis civibus abstulerat, amicos suos et satellites ditavit. Sullae omnibus sunt notae *proscriptiones*: Caesar autem rerum potitus, amicos suos ex inimicorum bonis locupletavit. *Idem justum.* Quia liberalitas uti jam vidimus, est conjuncta justitiae.

cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiæ. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati, aut honestati. Tertium est (4) propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis; in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitæ, et ad nostras utilitates officia ante collata: quæ ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causæ, majoresque, ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus præclare agitur, si sunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse (1) negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat; colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua jam multa dicta sunt, justitia. Nam fortis animus et magnus, in homine non perfecto nec sapiente, (2) ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attin-

(4) *Tertium est propositum*, i. e. consilium, animi nostri sententia. *Primum enim est, ne obsit benignitas, et iis ipsis, quibus etc.* - *Alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset quam, facultates* etc. - *Ut delectus esset dignitatis.* Ut is praeferetur, qui esset dignior. - *Communitas ac societas vitae.* Gradus communitatis cognosces ex cap. XVII. *Societas.* Videlicet conjunctio cum eo, cui benefacere volumus.

(1) *Negligendum.* Benefaciendum est omnibus, in quibus apparet aliqua virtutis significatio: nam virtus ipsa vix invenitur.

(2) *Ferventior.* Vehementior. Ital. troppo fervido, bollente. -

gere. Atque hæc in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia judicemus. Sin erunt (3) merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia; major quædam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. Quod si ea, quæ utenda acceperis, majore mensura, si modo possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus afferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra potestate est: non reddere, viro bono non licet, (4) modo id facere possit sine injuria. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi

In moribus. Haec in moribus eorum, quibus benefacere volumus spectanda sunt.

(3) *Merita.* Beneficia ab aliquo ante in nos collata. *Ut*, adeo ut *gratia non sit ineunda, sed referenda.* Ital. di maniera che non si tratti di fare un favore, ma di renderlo. ,, *Hesiodus.* Ascraeus cognominatus ex Ascra Boeotiae vico, ubi habitavit, et pastoralem vitam duxit; poeta perelegantis ingenii, Homeri aequalis, vel ejus temporibus vicinus. Hesiodi verba sunt haec. *Recte quidem metiaris a vicino* (mutuum accipiens) *recteque redde eadem mensura et amplius, siquidem possis.* Op. et Dies, v. 346-7.

(4) *Modo*, i. e. dummodo. Hoc voluit Cicero: beneficii reddendi causa, non licere injuriam alicui afferre, vel nocere. - *Studio*, i. e. propensione.

enim faciunt multa temeritate quadam, (5) sine judicio vel modo, in omnes repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ judicio, considerate, constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cætera paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. Optime autem societas hominum conjuctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ natura principia sint communitatis et societatis humanæ, (1) repetendum altius videtur. Est enim primum quod cernitur in universi generis humani societate. Ejus autem vinculum est, ratio et oratio; quæ docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter se homines, conjungit que naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; justitiam, æquitatem, bonitatem, non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latissime quidem patens (2) hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc

(5) *Sine judicio.* Quum delectum non habent dignioris. *Vel modo.* Quum pluribus et plura largiuntur, quam deceat. - *Quod contra fit.* Ital. Dai più si pratica il contrario.

(1) *Repetendum altius.* Ab origine ordiendum, nimirum ab eo *quod cernitur in universi generis humani societate. Est enim primum* (nempe *id*) quod non in singulis quibusdam hominum conjunctionibus cernitur, sed est maxime universale.- *Ratio et oratio.* Ital. „ La ragione, e la parola. „

(2) *Hominibus inter ipsos.* Societas quae pertinet ad universum genus humanum, omni generi hominum communis est: *omnibus inter ipsos;* eaque cuique cum quocumque homine, ignoto quamvis et peregrino, intercedit.

est; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas; ut quæ descripta sunt legibus et (3) jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cætera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est: *Amicorum esse omnia communia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

Homo qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit;
Nihilo minus ipsi lucet, quum illi accenderit.

Una ex re satis præcipit, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia. Non (4) prohibere aqua profluente; pati ab igne ignem capere, si quis velit; consilium fidele deliberanti dare: quæ sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam (5) copiæ parvæ singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris

(3) *Legibus et jure civili.* Sensus est; omnium *rerum*, quas ad usum communem natura genuit, servandam esse communitatem, ita ut nihil tamen moveatur ex iis quae *jure civili* descripta sunt, hoc est ex privatis possessionibus; caetera sic habeantur, ut habentur inter amicos, quibus *communia omnia.* - *In una re.* nempe exemplo.

(4) *Non prohibere*, scil. homines, vel belluas cicures flumine. - *His utendum*, np. aqua profluente, igne, aere, et his similibus.

(5) *Copiae parvae singulorum.* Ital. Le ricchezze degli individui sono limitate. - *Vulgaris liberalitas.* Dum vulgo largimur, advertendum est, ne nos ipsi egeamus, ubi opus sit. Dandum igitur sine gravi rei familiaris detrimento. Unde Seneca sapienter praecipit. *Summa amicitiae est, amicum sibi aequare . . . dabo egenti, sed ut ipse non egeam; succurram perituro, sed ut ipse non peream.*

liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilominus ipsi lucet*; ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab (1) infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ: qua maxime homines conjunguntur: interius etiam est, ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia; forum, fana, porticus, viæ, leges. jura, judicia, suffragia, consuetudines præterea et familiaritates, multæque cum multis res rationesque contractæ. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam quum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est; proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones: post consobrinorum, sobrinorumque, qui, quum (2) una domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias exeunt. Sequuntur connubia et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio et soboles origo est rerumpublicarum. Sanguinis autem conjunctio benevolentia devincit homines et caritate. Magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti (3) sacris, sepulcra habere communia.

(1) *Ab illa*, np. *generis humani societate*. - *Interius*. Conjunctius, copulatius.

(2) *Consobrinorum*. Sobrini, quasi *sororini*, sunt ex duabus sororibus. *Consobrini* ex fratre et sorore, *Don.* - *Sequuntur connubia*. Mulierum scilicet, quae nuptui dantur: unde familiarum societas.

(3) *Sacris*. Gens quaelibet praeter sacra civitatis communia, habebat propria, quibus sacris utebantnr familiae omnes generis ejusdem.

Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quam quum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum (quod sæpe dicimus), etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius, nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso; efficiturque id, quod (4) Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptisque; quæ mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. Sed quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica est unicuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior (5) istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt, et fuerunt. Sed si contentio quædam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sunt patria et parentes, quorum beneficiis maxime obligati sumus: proximi li-

(4) *Pythagoras.* Samius fuit, Pherecydis discipulus, Italicae philosophiae princeps. Deum esse animam per mundum permeantem putabat, ejusque particulas animos nostros: divinationi auctoritatem tribuebat: Aegyptum peragravit, magosque Persarum adiit. Omnia ex numeris et mathematicorum initiis constare credebat, etc. A quo *Pythagorei.* Mortuus est Metaponti.

(5) *Istorum.* Caesarem intelligit, et M. Antonium, qui, Caesare interfecto, gravius Caesare ipso patriam lacerabat. - *Principes*, i. e.

beri, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps, bene convenientes propinqui, quibus communis etiam plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria præsidia vitæ debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita (1) non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Suntque officia, quæ aliis magis, quam aliis debeantur; ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem. At, si lis in judicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Hæc igitur, et talia, circumspicienda sunt in omni officio, et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quæ (2) reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione conse-

primi. - *Quae spectat in nos solos.* i. e. spem omnem in nobis repositam habet, a nobis solis omnia expectat. - *Bene convenientes.* Ital. che vivono in buona armonia, che stanno alle regole del convenevole.

(1) *Non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum.* Non semper germanitatis, sed temporis aliquando habenda erit ratio. - Nam saepe tempora incidere possunt, quibus, qui minore, vel nulla necessitudine nobis sit conjunctus, potius adjuvari debeat, quam propinquus et familiaris.

(2) *Reliqui summa*, i. e. quantum relinquatur, deductis et additis quae oportuit.

qui possunt; sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque (3) ab iis rebus, quæ sunt in jure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, (4) ex quo aptum est officium, satis fere diximus. Intelligendum est autem, quum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest

Vos (5) *etenim, juvenes, animum geritis muliebrem;*
Illa virago viri.

Et si quid ejusmodi:

Salmaci, (6) *da spolia, sine sudore et sanguine.*

Contraque in laudibus, quæ magno animo, et fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. (7) Hinc rhetorum campus de Ma-

(3) *Ab iis rebus.* Nempe liberalitate et beneficentia, - *Quae sunt in jure*: quae pertinent ad jus.

(4) *Ex quo aptum est.* i. e. compositum; pendet, constat, a verbo *apiscor.*

(5) *Vos etenim juvenes.* Versus sunt Ennii objurgantis Romanos juvenes qui se a virgine Cloelia superari virtute paterentur. Haec quum Porsenae regi data esset obses, trajecto Tiberi, Romam rediit.

(6) *Salmaci.* O Salmaci, *da spolia, etc.* Salmaci caeli et terrae filia, quae nomen dedit fonti Cariae, ex quo qui bibebant, molles et effeminati reddebantur.

(7) *Hinc rhetorum campus.* Hinc oratorum veluti concertationes inter se de laudibus victoriarum Miltiadis, Themistoclis, Epaminondae, etc. Quae victoriae locorum nominibus hic designantur. - *Marathone.* Urbe Atticae prope mare Euboicum, ad quam nobilem

rathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris. Hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus innumerabilesque alii; maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis et laboribus, si justitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est (1). Non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, quum eam, virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est, insidiis et malitia, laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod justitia vacat. Præclarum igitur Platonis illud: Non solum, inquit, scientia quæ est remota a justitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum

victoriam, Miltiade duce, Athenienses consecuti sunt. - *Salamine*, una ex Graecis insulis, in cujus sinu Themistocles cum Xerse conflixit eumque devicit. *Plataeis*, Boeotiae urbe aeque clara Pausaniae victoria, quam de Mardonio Satrape Persa reportavit. - *Thermopylae*, angustus transitus per praeruptos montes, silvis impervios, ex Thessalia in Boeotiam et Locridem, ubi Leonidas parva hominum manu, vim hostium non sustinens, fortissime occubuit. *Leuctris*, Boeotiae oppidum, ubi Epaminondas Lacedaemonios vicit, adeoque attrivit, ut postea imperium recuperare non potuerint. - *Cocles*. . . . *Decii Cn. et P. Scipiones*. De quibus pluries apud eumdem Tullium fit mentio; sed in praesentiarum sat erit videre quae de iis scripta sunt in Parad. 1. 3. *Marcellus*. Quinquies consul, in bello Punico secundo floruit, et primus Hannibalem ad Nolam vicit: Poenis victis restituit monumenta Siculis, unde Siciliae patronus. Periit in praelio contra Hannibalem an. urb. 545.

(1) *Non enim* modo. Ordina. *Enim id*, videlicet pugnare pro suis commodis, *non modo*, non solum *non est virtutis*, *sed potius immanitatis* est proprium, *repellentis omnem humanitatem*.

etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi, impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes et magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus (2) quæ sunt ex media laude justitiæ. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, (3) omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile autem est, quum præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est justitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur: exsistuntque in republica plerumque largitores, et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam justitia pares (4). Sed quo difficilius, hoc præclarius: nullum enim tempus est, quod justitia vacare debeat. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur,

(2) *Quae sunt ex media laude justitiae.* Ex ipso justitiae fundo, Fac. Ex intima laude justitiae. Ital. ,, Le quali cose sono il più bel vanto della giustizia. ,,

(3) *Omnem morem Lacedaemoniorum.* Quasi diceret Lacedaemonios omnino ex more et instituto inflammatos esse cupiditate vincendi, utpote qui totius Graeciae fortissimi haberentur. - *Solus esse.* Pompeium notat et Caesarem, de quibus Flori est judicium lib. IV. 2, 14. *Nec hic* (Pompejus) *ferebat parem, nec ille superiorem - Disceptatione.* Quia nec in Foro, nec in Curia, nec in Campo vinci velint. Hinc largitiones, et factiones, per quas vincant et aliis praestent.

(4) *Sed quo difficilius, hoc praeclarius.* Quanto difficilius est justitiam potius quam potentiam affectare, tanto praeclarius.

in factis positum, non in gloria (5) judicat; principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, gloriæ cupiditate. Qui (6) locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus, et magnus, duabus rebus maxime cernitur; quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, quum persuasum sit, nihil hominem nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; (1) nullique neque hōmini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles, sed et vehementer arduas, plenasque laborum et periculorum, tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est; causa autem et ratio efficiens magnos viros, est (2) in priore. In eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes facit. Id autem

(5) *Judicat.* Non ea honesta esse putanda, quaecumque nobis gloriam consequuntur; gloriam non esse criterium honestatis, sed facta ipsa esse ex honestatis regulis judicanda.

(6) *Locus est sane lubricus.* In quo proinde multi labuntur et peccant. Ex una parte enim contemni gloria non potest, ex altera gloriae cupidi facile injuriam faciunt, ut eam consequi aliter nequeant.

(1) *Nullique neque.* Sensu negativo: simili modo *Virg.* Egl. V. 25. - *Nulla neque amnem libavit.* - Et *Prop.* II. 19. 5. - *Nulla neque ante tuas orietur rixa fenestras.* - *Affectus animo.* Ital. Così penetrato, convinto.

(2) *In priore.* Idest, *in rerum externarum despicientia.*

ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum judices, et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quæ eximia plerisque et præclara videntur, parva ducere, eaque, ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est; et ea, quæ videntur acerba, quæ multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturæ discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est, magnæque constantiæ. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum se a labore præstiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et hæc (3) vitanda, et pæcuniæ fugienda cupiditas. Nihil est enim tam angusti animi tamque parvi, quam amare divitias; nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi; (4) eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius, (5) aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. Vacandum est autem omni animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam ægritudine, et voluptate animi, et iracundia; (6) ut tranquillitas *animi* et securitas adsit, quæ affert cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt, et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis pu-

(3) *Vitanda.* Videlicet cupiditas et voluptas. Tum pecuniae appetitus fugiendus et gloriae. Gloriae autem nomine honores intelligit.

(4) *Eripit enim libertatem.* Quia gloriae cupiditas servire multitudini cogitur.

(5) *Aut non accipienda.* Ut Timoleon regnum Corinthi, Africanus major regnum Hispaniae, etc.

(6) *Ut tranquillitas animi et securitas adsit.* Ital. „Per godere la sua tranquillità e serenità di animo.„

blicis se removerunt, ad otiumque perfugerunt. In his et (7) nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur; cujus proprium est, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare, quum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis; alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant, alteri, si contenti sint et suo, et parvo: in quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et facilior, et tutior, et minus aliis gravis aut molesta vita est (1) otiosorum; fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam et ad res magnas accommodaverunt. Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui (2) excellenti ingenio, doctrinæ sese dediderunt; et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa impediti, a republica recesserunt, quum ejus administrandæ potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quæ plerique admirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto: quorum judicium in eo, quod gloriam contemnunt et pro nihilo putant, difficile factu est non probare; sed videntur labores et molestias tum offen-

(7) *Nobilissimi Philosophi.* Socrates, Plato, Aristoteles, Epicurus cum suis sectatoribus, negabant sapientem ad rempublicam accessurum. - *Longeque principes.* Ital. ,, e senza dubbio de' primi.

(1) *Otiosorum*, i. e. eorum *qui a negotiis publicis se removerunt, etc* Ital. che menano vita privata, e non vogliono saper nulla d' impieghi.

(2) *Excellenti ingenio*, sup. praediti.

sionum, tum repulsarum quasi quamdam ignominiam timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis (3) parum sibi constent: voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant, frangantur infamia; atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est; nec enim aliter aut (4) regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, et despicientia adhibenda est rerum humanarum, et ea, quam sæpe dico, tranquillitas animi, atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. Quæ eo faciliora sunt philosophis, (5) quo minus multa patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam (6) quietis; quo magis his et magni-

(3) *Parum sibi constent.* Ital. ,, Sono poco coerenti a se stessi. ,, Nam qui contemnunt voluptates, non deberent timere dolorem; nec illi, qui negligunt gloriam, infamia turbari deberent.

(4) *Regi civitas.* Nec recte civitas regi potest, nisi ab eo, qui habeat a natura regendi adjumenta: nec ea qui habet, potest alia ratione declarare animi magnitudinem: quod lucem majorem capit etiam ex iis quae sequuntur. *Quum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus, consentaneum est huic naturae,* ut sapiens *velit gerere et admnistrare rempublicam.* De fin. III, 21.

(5) *Quo.* i. e. ex eo quod - *Quae fortuna feriat.* Ital.,, contro cui la fortuna avventi i suoi colpi. ,,

(6) *Quietis.* Iis videlicet quos supra nominavit *otiosos. Quo magis.* i. e. eo magis, igitur.

tudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit; sed etiam, ut (7) habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam, aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis (8) prius, quam aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

XXII. Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas, minuenda est hæc opinio: multi enim bella sæpe quæsierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multæ res extiterunt urbanæ majores clarioresque, quam bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis, clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio (1) Solonis ei, quo primum (2) constituit Areopagitas; non minus præclarum hoc, quam illud, judicandum est. Illud enim semel pro-

(7) *Habeat.* Sup. in se.

(8) *Prius quam aggrediare.* Haec sententia cohaeret cum illa Fabii Maximi apud Livium lib. 22 39. *Omnia non properanti clara certaque erunt: festinatio improvida est et caeca.*

(1) *Solonis.* Hic fuit unus e Graeciae sapientibus, politices ac legum ferendarum peritus. A scriptoribus passim laudatur, et a Juv. vocatur *justus*, et *facundus*. Mortuus est in Insula Cypro. (Sat. X. 274.)

(2) *Constituit Areopagitas.* Non quidem primus, sed quum eorum auctoritas imminuta fuisset, hanc Solon restituit, et in pristinum statum revocavit. Areopagitae quadraginta erant senatores, dicti a vico Areopago, ubi erat templum Martis; Graece *Pagos Areos*. collina di Marte.

fuit, hoc semper proderit civitati: (3) hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit; at ille vere, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus ejus; qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de (4) Pausania, Lysandroque dicere; quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmoniis dilatatum putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinæ conferendi sunt. Quin etiam (5) ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis (6), M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir, et imperator, in exscindenda Numantia reipublicæ profuit, quam eodem tempore (7) P. Nasica privatus, quum Tib. Gracchum interemit: quamquam hæc quidem res non solum ex domestica est ratione; attingit etiam bellicam, quoniam, vi manuque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est

(3) *Hoc consilio,* i. e. prudenti invento, et instituto Solonis. - *Ille.* Scilicet Areopagus. Sed nonne ipse Areopagus latebat in praesidio et tutela rei militaris? Quid enim futurus fuisset, si Xerses servitute oppressisset Athenas? . . . *Beier.*

(4) *Pausania Lysandroque.* Viri satis noti vel ex ipsa Corneli Nepotis lectione. De Lycurgo vid Plutar.

(5) *Ob has ipsas causas.* Ob leges et disciplinam Lycurgi. - *Parentiores.* Idest magis obedientes propter legum poenas.

(6) *M. Scaurus.* Scaurus et Catulus clariores fuere in pace, Marius et Pompeius in bello.

(7) *P. Nasica.* Ejus, qui optimus a toto P. Romano judicatus erat, nepos; T. Gracchum leges ferentem reip. perniciosas in Capitolium persecutus est, et oppressit. Vid. Vell. Pater. libr. II 3.

consilio urbano sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant (8) *arma togæ, concedat laurea linguæ.*

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togæ arma cessere? Neque enim in republica periculum fuit gravius umquam (9), nec majus otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma impia ceciderunt. Quæ res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas hujus gloriæ, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se tertium (10) triumphum deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticæ fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quam in his, operæ studiique ponendum est.

XXIII. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita (1) afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in ani-

(8) *Cedant arma togae.* Res bellicae cedant rebus urbanis togatorum: *laurea*, praemium triumphantium, concedat linguae, i. e. *eloquentiae.*

(9) *Nec majus otium* Nec major securitas, detecta Catilinae coniuratione. De qua videndus Sallustius, et Florus. lib. IV. 1.

(10) *Triumphum tertium.* Devicto Mithridate, et Tigrane. Flor. III. 5.

(1) *Afficiendum.* Assuefaciendum. Ital. ,, ridurlo.

mi cura et cogitatione (2); in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præsunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio sæpe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnumquam etiam illata; ut M. Catonis bellum tertium (3) Punicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est (4) decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax, quæsita videatur. Fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec (5) tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur; sed præsenti animo uti et consilio, nec a ratione discedere (6). Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit (7) in utramque partem; et quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit (8), *Non putaram*. Hæc sunt opera magni animi, et excelsi, et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere,

(2) *In quo*, i. e. in honesto exercendo: seu propter quod: quasi qua de re. Ital. „ Il perchè, laonde.

(3) *Punicum*. Susceptum dicitur auctoritate Catonis, quia quum viveret, delendam esse Carthaginem, etiam quum de aliis consuleretur, pronutiabat, Flor. II. 15. Qui autem, ante triennium, quam Carthago deleretur, L. Censorino et M. Manilio consulibus, mortem obiit. Vel. Pat. I, 13.

(4) *Decernendi*.. Statuendi aliquid prudentia et consilio.

(5) *Nec tumultuantem etc.* Et ut dicitur *non pati* se tumultuantem deiici de gradu. - Metaph. a gladiatoribus desumptae, *de gradu deiici, depelli, moveri*: contra *stare in gradu*.

(6) *Qamquam hoc*. Nempe, non perturbari, de gradu non dejici.

(7) *In utramque partem*. Seu felix, seu infaustum,

(8) *Non putaram. Scipio vero Africanus turpe esse aiebat in re militari dicere*, Non putaram. Val. Max. VII, 2, 2.

immane quiddam et belluarum simile est. Sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendisque urbibus valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter: idque est viri magni (1), rebus agitatis, punire sontes; multitudinem conservare (2); in omni fortuna, recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponunt; sic reperias multos, quibus periculosa et (3) calida consilia, quietis et cogitatis splendidiora, et majora videantur. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa; quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter (4) curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est; subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare (5) re explicata boni, quam addubitata mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benevolentia civium (6) in discrimen vocantur. Prom-

(1) *Rebus agitatis.* Perpensis, diligenter examinatis, exploratis, deliberatione facta. Ital. ,, Ventilate bene le cose.

(2) *In omni fortuna.* Prospera scilicet, et adversa.

(3) *Calida.* Subito mentis impetu capta.

(4) Leniter, *lenibus remediis.*

(5) *Re explicata.* Ad felicem exitum perducta, *quam addubitata.* Omissa, ob incertum exitum. *Eoque magis* subveniendum est. Ital. ,, E però tanto più si deve andare incontro, far fronte. ec.

(6) *In discrimen vocantur.* Ital. ,, Si espongono a pericoli per la vita, ec.

ptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent; iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, evertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem (7) ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris fuit; illa pestifera, qua, quum (8) Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem (9):
Non enim ponebat (10) *rumores ante salutem*:
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus ur-

(7) *Ab Arginussis.* Insulae tres prope Lesbum, ad quas Lacedaemoniorum dux Callicratidas ab Atheniensibus in bello Peloponnesiaco victus est. Quarum insularum haec sunt nomina, *Oinusa*, *Ophyusa*, et *Pityusa.*

(8) *Cleombrotus.* Lacedaemoniorum dux suorum invidiam, et ignaviae notam timens, pugnam commisit in campis Leuctricis cum Thebano Epaminonda, victusque est.

(9) *Rem*, i. e. rem publicam. *Claret.* Ital. „ Si fa chiara, risplende. Ergo et post obitum viri gloria claret, et magis etiam hac aetate claret, quam quum viveret. - Caeterum de hoc praeclaro Rom. imperatore consule Hist.

(10) *Rumores.* Adversos, qui de se spargebantur.

banis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

XXV. Omnino qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quæcumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic (1) procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi (2) optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ; in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis et fortis civis, et in republica dignus principatu, fugiet atque oderit, tradetque se totum reipublicæ, neque opes, aut potentiam consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. (3) Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiæ honestatique adhærescet, ut, dum ea conservet (4), quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat (5) illa, quæ dixi. Miserrima est omnino ambitio, honorumque contentio: de qua præclare apud eumdem est Platonem: similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempu-

(1) *Procuratio*, i. e. administratio.

(2) *Optimi cujusque*. Optimatum, nobilium.

(3) *Nec vero criminibus falsis*. Ital. ,, Nè con falsi delitti esporrà alcuno all'odio, o alla malivolenza de' suoi cittadini. Quod fieri solet in honorum petitione et ambitu.

(4) *Quamvis graviter offendat*. Offensiones et inimicitias quantumvis graves subeat.

(5) *Illa*. Scil. justitiam et honestatem.

blicam administraret, ut si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque præcipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant, non eos, qui suo judicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter (6) P. Africanum, et Q. Metellum sine acerbitate dissensio. Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et præclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, et in juris æquabilitate exercenda etiam est facilitas, et (7) altitudo animi, quæ dicitur; ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ causa, severitas; sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet; neque ad ejus, qui punitur (8) aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicæ utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne major (9) pœna, quam culpa sit; et ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo: numquam

(6) *P. Africanum* Minorem, et *Metellum* Macedonium; quorum contentiones et inimicitias inter moderationis exempla refert V. Max. lib. IV, I. 12. Etiam in *Laelio* de hac re fit mentio.

(7) *Altitudo animi.* Qua qui praeditus est, non statim detegit omnes animi motus, neque eos in promptu habet, sed abdit ac tegit, quum opus est. Eo sensu dicimus altitudinem puteorum.

(8) *Qui punitur.* Active positum hoc loco. Sensus. Nemo punire debet ad explendam iram: atque adeo nemo iratus accedere ad puniendum debet. Vide Serv. Aen. XI, 660.

(9) *Major poena, quam culpa. Nec scutica dignum horribili sectere flagello,* Hor. sat. 1. 3. 119. Hinc totum pendet *Beccharíae* systema.

enim iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium et parum, quæ placet Peripateticis; et recte placet, modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui præsunt reipublicæ, (10) legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundia, sed æquitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est; præclaraque est æquabilitas in omni vita, et idem semper vultus eademque frons, ut (1) de Socrate, itemque de C. Lælio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio; facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus; ut recte præcipere videantur, qui monent, ut quanto superiores sumus, tanto nos geramus summissius. Panætius quidem Africanum, auditorem, et familiarem suum, solitum ait dicere, ut equos, propter crebras contentiones præliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tra-

(10) *Legum similes.-Leges, rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam potenti: nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris.* Et Seneca. *Procedam in tribunal non furens, nec infestus, sed vultu legis.* Tit. Liv. II, 3. Sen. de Ira I, 46.

(1) *De Socrate.* Praestat heic transcribere quae de ipso scribit Plinius. *Haec usque eo animum Socratis non moverunt, ut ne vultum quidem moverint. Illam mirabilem laudem et singularem usque ad extremum servavit: non hilariorem quisquam, non tristiorem, Socratem vidit: aequalis fuit in tanta inaequalitate fortunae.* Lib. VII, 19. - *De C. Laelio.* V. Cap. XXX. - *Philippum .... a filio.* Videndus praecipue Justinus, Lib. IX, 8. et Liv. IX, 17,-18.

dere soleant, ut his (2) facilioribus possint uti; sic homines, secundis rebus effrenatos, sibique præfidentes, tamquam (3) in gyrum rationis et doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quam ante tribuenda auctoritas: iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec (4) adulari nos sinamus; in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata, quum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus. Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui respublicas regant quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut (5) interjecti inter philosophos, et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos, potiusque et amicis impertientes, et reipublicæ, si quando usus esset. Quæ primum bene parta sit, nullo neque

(2) *Facilioribus etc.* Ital. ,. per averli più maneggevoli - *Effrenatos.* sbrigliati, riottosi, e troppo in se confidenti *Sibique praefidentes.*

(3) *In gyrum.* Petita ab equis similitudine qui aguntur in gyrum, certis praefinitis limitibus, ut eorum impetus frangatur. Vid. Virg. Georg. III, 90.

(4) *Adulari*, i. e. ab adulatoribus circumveniri.

(5) *Interjecti.* Medium inter philosophos et eos qui rempublicam administrant, vitae genus sectati, non uni rerum cognitioni dediti. Ital. ,, tenendo un posto di mezzo.

(6) turpi quæstu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati et beneficentiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam (7) simpliciter, fideliter, vitæque hominum amice.

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit; in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitæ, temperantia et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et (1) rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Græce enim πρεπον dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est, et quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, quum (2) antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam (3) in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti, atque oratione prudenter; et agere quod agas, considerate; omnique in re quid sit veri, videre et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare

(6) *Turpi quaestu.* Sordido, inhonesto. *Odioso.* Qualis est foeneratorum. *Bene parta.* Nempe res familiaris.

(7) *Simpliciter.* Non animo subdolo, suspicaci, tecto; sed candido, aperto, bonae fidei.

(1) *Rerum modus.* Est idem qui ordo, et constantia, et moderatio dictorum omnium, et factorum.

(2) *Antegressa est honestas.* Honestas antegreditur, tamquam causa hoc modo: est honestum ergo decet. Quum autem dicimus, decet, ergo honestum est: Argumentatio est ab effectu.

(3) *In tribus superioribus.* Prudentia scilicet, justitia, et fortitudine.

et mente esse captum. Et justa omnia, decora sunt; injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur; quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non (4) recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam (5) re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud (6) huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, (7) in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum (8) specie quadam liberali.

(4) *Recondita ratione.* Ital. „ Non per certa recondita ragione viene a discernersi, ma per essere ovvio a tutti.

(5) *Re separari.* Est igitur proprietas necessaria, ut eam Logici vocant, quemadmodum calor in igne.

(6) *Huic subjectum.* Pars decori, quae decoro generali, tamquam species generi, subjicitur.

(7) *In eo.* In ratione nimirum et oratione. In his enim homo differt a brutis.

(8) *Specie quadam liberali.* Cum quadam elegantia, qualis est hominum liberaliter educatorum, et liberalibus artibus imbutorum, qui in omni sensu, oratione gestuve nihil isulsi, nihil absurdi et inconditi prae se ferunt. Ital. „ Con un certo aspetto di nobiltà.

XXVIII. Hæc ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod poetæ sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas dicimus, quod deceat, quum id, quod quaque persona dignum est, et (1) fit, et dicitur. Ut, si Æacus, aut Minos diceret.

Oderint dum metuant: aut: (2) *Natis sepulcro ipse est parens*:

indecorum videretur; quod eos fuisse justos accepimus. At Atreo dicente, plausus excitantur. Est enim digna persona oratio. Sed poetæ quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia præstantiaque (3) animantium reliquarum. Quocirca poetæ in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt; nobis autem quum a natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint; quumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim

(1) *Fit et dicitur*. De hoc decoro vid. Horat. A. P. V. 111-23. - *Oderint*. Vox tyranni a Cicerone non semel, et ab aliis vetustis scriptoribus memorata. *Aeacus et Minos* Jovis filii habiti sunt, et propter justitiae famam judices apud inferos constituti.

(2) *Natis sepulcro ipse est*. Haec dicuntur ab Atreo jubente Thiesti fratri comedendos apponi natos, quos ex Merope Atrei uxore susceperat.

(3) *Animantium reliquarum*. i. e. supra reliquas animantes - Nos autem quid deceat, judicabimus e partibus, quas quasi in communi spectaculo Mundi agendas nobis dedit ipsa natura, ut multum natura nostra pecudibus reliquisque belluis antecedat. - *Personam imposuit*. h. e. modum loquendi et agendi praescripsit. Nam *persona* est histrionalis larva, qua utebantur actores. Ital. „ *maschera da teatro*. Hinc transl. sumitur pro homine ipso, quatenus hanc vel illam personam gerit.

pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt; sic hoc decorum, quod elucet (4) in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, et constantia, et moderatione dictorum omnium atque factorum. Adhibenda est igitur quædam reverentia adversus homines, et (5) optimi cujusque, et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam et verecundiam. Justitiæ partes sunt, non violare homines; verecundiæ non offendere; in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet vim, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturæ: quam si sequeremur ducem, numquam aberrabimus consequemurque et id, quod (6) acutum et perspicax natura est; et id, quod ad hominum consociationem accommodatum; et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori (7) in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accomodati sunt. Duplex est enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμὴ græce, quæ hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quæ docet, et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

(4) *In vita.* In rebus quas agimus, et vita quam ducimus.

(5) *Optimi cujusque etc.* Primum erga optimum quemque, tum ordine erga reliquos.

(6) *Acutum et perspicax.* Primo hoc membro significatur prudentia, (quasi *providentia*) altero justitia, tertio fortitudo.

(7) *In hac inest parte* Nempe in temperantia, quia ipsa temperat motus animi, et naturae accommodat.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate, et negligentia: nec vero agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere. Hæc est enim fere (1) descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, propter temeritatem, nec propter pigritiam, aut ignaviam deserant, sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, et tamquam exsultantes sive cupiendo, sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ; a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt; quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii (2) formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandosque esse, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut (3) ad ludum et jocum facti esse videamur; sed ad severitatem potius, et ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus ceteris, tum quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum,

(1) *Descriptio*, i. e. est definitio. - Alii pro *actio* legunt *ratio*.

(2) *Formam*. Forma est descriptio, depicta alicujus rei imago. Ait ergo se rediturum ad exprimendam officii *formam*, idest, ad illum describendum, ad ea, quae officio conveniunt, explicanda.

(3) *Ad ludum et jocum*. Ludus in factis, jocus in verbis locum habet. Hinc *jocatio*, (Auct. Ad Heren. libr. III,13.) *est oratio, quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest comparare.*

nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quæ ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscœnum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo (4) Plautus noster, et Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facete dicta, ut ea, quæ a sene Catone collecta sunt; quæ vocant (5) ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci. Alter est, si tempore fit, ac remisso animo, libero dignus; alter ne homine quidem: si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis (6) omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et (7) campus noster, et studia venandi, honesta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæstionem, semper (1) in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impe-

(4) *Plautus.* Varro nihil affirmare dubitavit, *Musas Plautino sermone loculuras, si latine loqui vellent.* Patria Sarsinas in Umbria, fatis Romae concessit an. Ur. 620.

(5) ἀποφθέγματα. Breviter et commode dicta, cujusmodi sunt ea, quae ex Catone Censorino refert Plutar. Ital. Detti sentenziosi, arguti.

(6) *Omnia,* np. tempora. Ital. ,, per non buttar via tutto il nostro tempo. Hic mihi videtur simplicior explicandi modus. Sed affirmare non ausim.

(7) *Campus noster.* Campus Martius, ubi variis ludis sese exercebat Romana juventus: olim Tarquiniorum ager, et ubi nunc est templum D. Laurentii in Lucina.

(1) *In promptu habere.* In mentem revocare, cogitare.

tu: hominis autem mens discendo alitur, et cogitando, semper aliquid aut anquirit, aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine), sed si quis est paulo (2) erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis præstantia, eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur, et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quæ sit in natura excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe (3) diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie. Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis; quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis præstantiæque ejus, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, (4) quæ proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem), sic in animis exsistunt etiam majores varietates. Erat in (5) L. Crasso, et in L. Philippo multus lepos: major etiam magisque de

(2) *Erectior*, sup. animo. Ital. „ di animo alquanto più elevato, di un sentire un tantin più nobile. *Dissimulat*, idque consonat communi illo adagio: *Si non caste, saltem caute.*

(3) *Diffluere luxuria.* Ital. „ stemperarsi nella lussuria, etc.

(4) *Quae proprie singulis est tributa.* Ital. „ che a ciascheduno è data in proprio, che è caratteristica di ciaschedun individuo.

(5) *L. Crasso* Licinio, *L. Philippo* e Marciis, de quibus frequens

industria in C. Cæsare, Lucii filio. At iisdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druso adolescente, singularis severitas: (6) in C. Lælio multa hilaritas: in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione (7) simulatorem, quem εἴρωνα Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et (8) Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, (9) ex Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, (10) præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem et Pheræum Jasonem cæteris anteponunt. In primisque versutum et callidum factum Solonis; qui, quo et tutior

fit mentio apud Tullium: quorumque facetias laudat in Bruto, et de Orat. II, 61. - *C. Caesare*, Q. Catuli fratre, qui facetiis vicit omnes; quapropter inducitur de jocis, et ridiculis disserens *de Orat. II.* In M. *Scauro.* Vid. hujus lib. cap. 22. - *In M. Druso, C. F. qui in tribunatu*, ut ait in Br. 38. *C. Gracchum collegam, iterum tribunum fregit, vir et oratione gravis, et auctoritate. Tristior*, i. e. severior, rigidior. Vid. Val. Max. II, 7, 1.

(6) *In C. Laelio.* De quo eleganter cecinit Sil. Ital. Lib. XV. 453-6.

Magnum Dardaniae Laeli decus, omnia felix
Cui natura dedit, nullo renuente Deorum.
Ille foro auditus quum dulcia solveret ora.
Aequabat Pyliae Neleia mella senectae.

Audiendus Horat. etiam Sat. II, 1, 72. - *Virtus Scipiadae, et mitis sapientia Laeli.*

(7) *Simulatorem.* Ironiis utentem.

(8) *Periclem.* Vir summae apud Athenienses auctoritatis. Quippe qui ea ipsis persuaderet, quae minime volebant. Vid. Plutar. in Vita.

(9) *Ex Poenorum*, np. ducibus.

(10) *Praecipere... consilia.* Ital. ,, prevenire i disegni.-*Pheraeum.* Ad Pheras pertinens Thessaliae oppidum. Vide de ejus potentia et prudentia Xenophontem, et Diod. Sic. Libr. XV.

vita ejus esset, et plus aliquanto reipublicæ prodesset; (11) furere se simulavit. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur; ut Sullam, et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedæmonium Lysandrum accepimus; (12) contraque Callicratidam, qui præfectus classi proximus post Lysandrum fuit. Itemque in sermonibus alium, quamvis præpotens sit, efficere, ut (13) unus de multis esse videatur. Quod in Catulo, et in patre et in filio; idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica; contraque patrem ejus, illum, qui Tib. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: (14) ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quærimus retineatur. Sic enim est faciendum,

(11) *Furere se simulavit.* Ut sibi liceret impune Athenienses ad vindicandum a Megarensibus insulam Salaminam adhortari, quod capitale erat, propter acceptas eo bello clades: simulata ergo stultitia id suasit Solon, quod vetabatur, resque prospere cessit.

(12) *Contraque Callicratidam.* Qui nempe vir esset rectus, et minime callidus.

(13) *Unus de multis.* Dissimulet facundiam, seque cunctis sermonibus blande misceat.

(14) *Ne Xenocratem quidem*, habuisse ullam sermonis comitatem. Hic fuit Chalcedonius, et multos libros scripsit de ratione loquendi, itemque da natura Deorum. Quid de animo senserit, vid *Tusc.* Lib. I, 10.

ut contra (1) universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostræ (2) naturæ regula metiamur: neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi. quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet (3) *invita* (ut aiunt) *Minerva*, id est, adversante et repugnante natura. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim, sermone eo debemus uti, qui (4) natus est nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam (5) mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Cæsari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea

(1) *Universam naturam.* Idest contra id, quod postulat natura omnis in universum.-*nihil contendamus*, nihil conemur efficere, quod ab hominis praestantia sit alienum.

(2) Ea quisque sequatur studia, ad quae idoneus est, et suapte natura fertur. *Metiamur*: quod aeque Horat. commendat. *Metiri se quemque suo modulo ac pede, verum est. Ep.* I, 7. 97.

(3) *Invita ... Minerva.* Proverbiale, sed sapiens dictum, quod observatum vult idem Hor. A. P. 385. *Tu nihil invita dices, faciesve Minerva.* Male enim respondent coacta ingenia, et reluctante natura, irritus est labor.

(4) *Natus.* Vulgo legitur *notus. Inculcantes.* Idest inserentes, immiscentes. Vide quid de hac re sentiat idem Venusinus, Sat. I. 10, 30-5.

(5) *Mortem.* Stoici, quos maxime sequitur in hoc opere Cicero, ne vitam quidem ipsam inter bona ponebant; ideoque deserenda

quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulysses (6) in illo errore diuturno, quum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandæ sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem et jucundum se esse vellet! domi vero etiam (7) contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando,(8) quod cupiebat, perveniret. At (9) Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant: id enim maxime quemque decet, quod est cujusque maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum judicem præbeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas

arbitrabantur, si forte cum virtute ac dignitate retineri non posset. - Sanctiorem vero certioremque sententiam ipse amplectitur Cicero in *Somnio Scipionis. Nisi Deus is, cujus hoc templum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit; in Coelum aditus tibi patere non potest.*

(6) *In illo errore diuturno.* Decem annos erravit, dum ad suos rediret, post Trojae exscidium - *Circe*, solis filia: *Calypso*, Atlantis, sive Oceani, ad quas suis erroribus Ulysses delatus fuit.

(7) *Contumelias servorum.* Ipse enim pro mendico se gerebat, ne agnosceretur.

(8) *Quod cupiebat.* Cupiebat autem Penelopes uxoris suae procos interficere.

(9) *Ajax* Telamonius, qui quod Achillis arma adjudicata Ulyssi fuissent, in furorem actus se ipsum occidit. *Quo.* Pro, *eo animo quo fuisse traditur.*

eligunt. Qui voce freti sunt, (10) Epigonos, Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius quem ego memini, Antiopam; non sæpe Æsopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit sapiens ia vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. (1) Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adjungitur, quam casus aliquis, aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobismet ipsi judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. Quorum vero patres, aut majores aliqua gloria præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut (2) Q. Mucius, P. filius in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam

(10) *Epigonos. Epigoni* vocantur filii iis geniti patribus, qui priori bello in oppugnatione Thebarum perierant. Hi secundo bello patrum vindices fuere. Ex tragoediis quae sequuntur Epigoni, Menalippa, Clytaemnestra *Accii*, Medus *Pacuvii*, Antiopa *Pacuvii*, vel L. *Andronici*, *Ajax Ennii* vel *Livii* fuit.

(1) *Ac duabus iis personis.* Cicero quatuor facit gradus: naturam; suam cujusque indolem: vitae genus, in quod casu incidimus; studium, ad quod voluntate nos contulimus.

(2) *Q. Mucius.* Scaevolae juris consulti filius, patris laudem aemulatus. *Pauli.* A. Pub. Scipione adoptatus: Vir, ut ait Paterculus, *avitis P. Africani, paternisque L. Paulli virtutibus simillimus.* Lib. I, 12.

autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam; ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit (3) Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem, doctrinæ et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione majorum, suum quoddam institutum (4) consequantur; maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus. Hæc igitur omnia, quum quærimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos, et quales esse velimus, et in quo genere vitæ; quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit quod optimum esset judicare. Nam quod (5) Herculem Prodicum dicunt (ut est apud Xenophontem), quum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est), exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Herculi, (6) Jovis satu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem

(3) *Timotheus.* Felix copiarum dux, idemque disertus ex schola Isocratis. V. Cor. Nep. in Vita.

(4) *Consequantur.* Sequantur, consectantur.

(5) *Herculem Prodicum.* De quo Hercule, Prodicus sophista id narraverat, quod sequitur, quodque postea ex Prodico retulit Xenophon, Socratis auditor, et ob eloquentiam apis Attica dictus. Alii legunt *Prodicium.* Hic Ceus fuit, et librum de Hercule scripsit *Apud Xenoph.* Lib. II, Memorab.

(6) *Jovis satu.* Sup. ex. Ital. „ Nato del seme di Giove.

parentum præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime (7) exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturæ, sive parentum disciplina, rectam vitæ secuti sunt viam.

XXXIII. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent; qua in deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus quæ aguntur, ex eo modo, quo quisque (1) natus est, ut supra dictum est, quid deceat exquirimus; tum (2) in tota vita constituenda, multo est ei rei cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ, sed naturæ magis. Multo enim et firmior est, et (3) constantior: (4) ut fortuna nonnumquam tamquam ipsa mortalis,

(7) *Exoptant.* Eligunt. Quelle maggiormente procacciano.

(1) *Natus est.* Idest modum quem *quisque* nascendo est sortitus; sensus est: Nam quum in iis omnibus quae aguntur, si judicare velimus an deceant (se sieno decorose), exquirimus quis sit naturalis cujusque modus, atque ex eo modo considerato videmus deceantne, an non, ea quae aguntur.

(2) *In tota vita constituenda.* Ital. „Nel fissare una regola dell'intiero viver nostro. *Ei rei.* Manutius legit *ejus rei.* Langius et Ern. sustulerunt verba *ei rei.* Facciolatus edidit *multo est ei cura major.*

(3) *Constantior.* Scilicet natura.

(4) *Ut fortuna.* Idest, adeo ut ipsa fortuna *hominis* mortalis videatur nonnumquam pugnare cum natura immortali. Ex quo Facciolatus hunc sensum eliciebat. Fortuna levis est et mutabilis,

cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus, consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat: id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institorumque mutatio est: eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit pedetentimque facienda, ut amicitias, quæ minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim (5) dissuere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paulo ante dictum est, imitandos esse majores; primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc (6) Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen præstare debebit, quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, (7) requiratur. Optima autem haereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis rerumque gestarum; cui dedecori esse, nefas et (8) impium judicandum est.

natura firma et constans; si quando inter se pugnant, mortalis cum immortali pugnare videtur. Alii omittunt V. *tamquam.*

(5) *Dissuere.* Dictum hoc Catoni tribuitur, *De Amic.* Cap. XXI.

(6) *Paulo natum.* Filium Aemilii Pauli, de quo in capite superiore, adoptatum a Scipione Majoris Africani filio.

(7) *Requiratur.* Nemo enim agit quae supra suas vires sunt.

(8) *Impium.* Non imitari parentum laudem quum possis, contra officium est; agere aliquid, quod sit illis dedecori, est contra pietatem; ideoque *impium* dicit.

XXXIV. Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam (1) de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate (2) nitatur. Ineuntis enim ætatis inscitia, senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque et animi, et corporis; ut eorum et in bellicis, et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam quum relaxare animos, et dare se jucunditati volent; caveant intemperantiam, meminerint verecundiæ; quod erit faciliùs, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur: danda vero opera, ut et amicos et juventutem, et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiæque dedat. Luxuria vero quum omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est, quod et ipsa senectus concipit dedecus, et (3) facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, servare leges, (4) jura describere, ea fidei suæ commissa meminis-

(1) *De hac distinctione.* Differentia.

(2) *Nitatur,* i. e. innitatur.

(3) *Facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.* i. e. facit ut adolescentes minus pudeat intemperantiae.

(4) *Jura describere.* Suum cuique jus tribuere, jus dicere.

se. Privatum autem oportet æquo et pari cum civibus jure vivere, neque summissum et abjectum, neque se efferentem; tum in republica ea velle, quæ tranquilla et honesta sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. Peregrini autem et incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quæretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, (1) ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse (2) rationem; quæ formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu; quæ partes autem corporis ad naturæ necessitatem datæ, adspectum essent deformem habituræ atque turpem, eas contexit, atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est (3) hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati dant operam, ut quam occultissime pa-

(1) *Ornatu ad actionem*, ad id quod agitur, *apto*. - *Difficilibus* nempe *rebus*, quae vox praecessit.

(2) *Rationem*, i. e curam. Ital. La si sia data un gran pensiero.

(3) *Hominum verecundia*. Homines qui naturam sequi debent, ad praescripta naturae verecundiam suam temperant. Verecundia autem, *custos virtutum omnium, dedecus fugiens, laudemque maxime consequens*, definitur Orat. Part. 23.

reant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant; quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscœnum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat. (4) nec orationis obscœnitas. Nec vero audiendi sunt Cynici; aut si qui fuerunt Stoici pene Cynici, qui reprehendunt, et irrident, quod ea, quæ turpia re non sint, verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterari, re turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et omne, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, (5) accubatio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda, ne quid effeminatum, aut molle, et ne quid durum, aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis (6) dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scenam sine (7) subligaculo prodeat nemo: verentur enim, ne, si quo casu

(4) *Nec orationis obscoenitas.* Ordina: nec obscoenitas orationis vacat petulantia. „ Perciocchè nè di tali cose l'aperta operazione, nè la bruttezza delle parole mancano di arroganza. Manutius legit. *Oratio obscaenitate.* Quod adoptavit etiam Facc. - *Cynici.* Philosophi, sic ignominiae causa dicti, quod more canum, pudorem nullum agnoscebant. *A* κύνοσ canis. Vide de hac re festivissimam Epist. Ad Fam. lib. IX. 23. - quae incipit „ *Amo verecundiam, etc.*

(5) *Accubatio.* Nempe mensae, quia veteres Romani in lectis cubantes cibum sumebant.

(6) *Dissoluta.* Inconcinna.

(7) *Subligaculo.* Subligaculis utebantur verecundiae causa, qui-

evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim natura ipsa magistra et duce.

XXXVI. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem, muliebrem ducere debemus; dignitatem, virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus: et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et (1) palæstrici motus sæpe sunt odiosiores; et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et in utroque genere, quæ sunt recta et simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris bonitate tuenda est; color, (2) exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quæ fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, (3) ut pomparum ferculis similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates, quæ quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo

bus pudendae corporis partes tegebantur. *A subligo*, subtus ligo. Ital. „ mutande, brachette.

(1) *Palaestrici motus*. In palaestris docebantur et brachia et totum corpus movere decore ad leges numerosque. - *Recta*. Naturalia, sine affectatione.

(2) *Exercitationibus*. Plautus fere omnes Romanorum campestres exercitationes uno recenset versu.. *Cursu, luctando, hasta, disco, pugilatu, pila, Saliendo*.. Bacch. III, 3. 24-5.

(3) *Ut pomparum ferculis*. In quibus sacra et simulacra deorum lentissimo gradu circumferebantur. Ital. Per non parere di somigliar quelli che nelle processioni portano i sacri arredi. *Pompa*.

etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant; quod assequemur, si cavebimus; ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decori conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt; alteri, cogitationis; alteri, appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur; appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; (1) altera, contentionis; altera, sermonis: contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur; (2) sequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint hæc quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri; huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quanquam quæ verborum sententiarumque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed quum orationis indicem, vocem, habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino a natura petendum est; verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio (3) presse loquentium et leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti litterarum; quamquam erant litterati; sed et alii: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis: litteræ neque expressæ

una processione. Ferculum, seu *tensa* Florentiae dicitur, *macchina*.

(1) *Altera contentionis*. Ital. „ Contenzioso l'uno, familiare l'altro. Vid. ad Heren. III, 13.

(2) *Sequatur*. Idest prosequatur; adhibeatur etiam in conviviis, eaque condiat. - *An possint haec*. Nempe praecepta sermonis.

(3) *Presse*. Ital „ scolpitamente. - *Putidum*. Hoc vitium damnat etiam in de *Orat*. III, II. *Nolo exprimi literas pulidius, nolo obscurari negligentius*. Ital. „ Affettato. -

nimis, neque oppressæ, ne aut obscurum esset, aut putidum; sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Cæsar (4) Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis, minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, (5) excludat alios: sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet: ac videat inprimis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem; inprimisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur o-

(4) *Catuli patris frater.* Fratres apud Romanos dicti sunt, non modo qui iisdem parentibus, sed et qui fratribus, et qui fratre et sorore nati essent. Iste Caesar vero non est auctor Commentariorum, sed C. Jul. Lucii filius, Catuli senis frater patruelis (seu ut aliis placet *uterinus*), cui disputationem de facetiis Cicero tribuit lib. 1. de *Orat.* Ital. „ fratello di Catulo il padre. *Socratici.* Philosophi quum rerum omnium ignorationem simularent, minimeque erant contentiosi, minimeque pertinaces. Ita dicti a Socrate qui fuit philosophiae parens. Vid. Acc. I, 4.

(5) *Excludat alios.* Notat garrulos et blaterones, qui in circulis et conviviis, sibi soli loquendi jus arrogent tamquam in re sibi propria versentur.-*Si seriis* - Conferantur ea quae scribit Horat *Art. P.* V. 105-7. Ad Heren. III, 14.

pera est, ut etiam si aberrare (6) ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: sed utcumque aderunt res: neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat; et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed quomodo in omni vita rectissime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, et vereri et diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ea facere videamur irati: sed, ut (1) ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus; nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit; cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magna autem ex parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio,

(6) *Ad alia.* Sup. negotia. - *Ad haec*, np. sermones *de domesticis negotiis, aut de*, etc. *Utcumque.* i. e. ut quaeque *aderunt res*, adverbium pro nomine - In primis videndum, quibuscum sermones serimus. Nam velle apud nautas de re rustica loqui, aut apud milites de navibus et instrumento nautico, ineptum esset. Iaque ad eorum ingenium est accommodandus sermo, cum quibus seritur. Graev.

(1) *Ad urendum et secandum.* Ital. ,, come al fuoco e al taglio. Sane ad rem facit illud Ovid. *Metam.* I, 190-1 *Cuncta prius tentata, sed immedicabile vulnus Ense recidendum, ne pars sincera trahatur.*

significandum est, ipsius id causa, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt, nec ab iis, qui adsunt, probari. (2) Deforme etiam est de se ipso prædicare, falsa præsertim, et cum irrisione audientium imitari militem gloriosum.

XXXIX. Et quoniam omnia persequimur (volumus (1) quidem certe), dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse. cujus finis est usus: ad quem accommodanda est ædificandi descriptio: et tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. (2) Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod præclaram ædificasset in Palatio et plenam dignitatis domum; quæ quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur: hanc (3) Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Ita-

(2) *Deforme.* Laudem propriam aliena semper sequitur reprehensio, et inanis gloriae finis est ignominia, Plutarch. - *Militem gloriosum.* Qui a *Ter.* inducitur in *Eun.* et est titulus comoediae Plautinae.

(1) *Quidem.* Sup. persequi - *Honorati.* Honorum titulis ornati.- *Descriptio.* Pari modo de *Senect.* Cap. 17. *Omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea* descriptio. Ital. „ il piano, il disegno.

(2) *Cn. Octavio.* De quo haec leguntur Philip. IX, 2. *Clari et magni viri, qui primus in eam familiam quae, postea viris fortissimis floruit, attulit consulatum.*- Consul fuit cum L. Manlio Torquato, An. Urb. 588. De Perseo rege Macedoniae post praeturam triumphavit. - *Palatium*, mons unus ex his, in quibus extructa est Roma. Vid. T. Liv. I, 5. - *Novo homini.* Cujus majores nullum magistratum populi suffragio datum gesserant.

(3) *Scaurus.* Intra paucos dies a P. Triario repetundarum ob

que ille in suam domum consulatum primus attulit: hic summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quærenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in cæteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est (4) cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari· Odiosum est enim, quum a prætereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu quam dispari dominare domino!

quod quidem (5) his temporibus in multis licet dicere. Cavendum autem est, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? Quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad usum cultumque vitæ transferenda est. Sed hæc (6) hactenus. In omni autem actione suscipienda, tria

praeturam in Sicilia gestam, et ambitus accusatus, bis a Cicerone defensus est. In priore judicio repetundarum absolutum eum esse constat, in altero condemnatum esse, indicia valde probabilia sunt. Et Facc. post Manut, dicit cum sua sponte exsulasse.

(4) *Cura laxitatis.* Ital. „ che sia spaziosa.

(5) *His temporibus.* Post bella civilia; quo tempore multi nefarii et scelerati virorum principum domos tenebant.

(6) *Hactenus*, i. e. de iis quae ad temperantiam pertinent, quatenus modum in omni vitae usu praescribit. Deinceps de hujus

sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat: quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, (7) quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum et opportunitate temporum dicendum est. (1) Hæc autem scientia continentur ea, quam Græci συταξίαν nominant; non hanc, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus inest: sed illa est εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quæ agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis: Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt: Tempus autem actionis opportunum, græce εὐκαιρία, latine appellatur occasio. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia et earum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria; suo loco dicta sunt. Quæ autem (2) harum vir-

virtutis officiis, quae ex hoc loco et tempore ducuntur, in Cap.XL.

(7) *Quanta illa res sit.* ,, Di quanta importanza sia quello che siamo per fare.

(1) *Haec*, sc. rerum ordo, et temporum opportunitas.

(2) *Harum virtutum.* Pudoris scilicet, moderationis, temperantiae.

tutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum (3) in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in prætura Sophoclem, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles: O puerum pulchrum, Pericle! *At enim prætorem,* (4) *Sophocle, decet non solum manus sed etiam oculos abstinentes habere.* Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justa reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut si quis, quum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur; at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscientia temporis. Sed ea quæ multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et præcepta desiderant. Quæ autem parva videntur esse (5) delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum; ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis pau-

(3) *In oratione constanti.* Ital. ,, In un discorso ben condotto, bene ordinato.

(4) *Sophocle.* Ex *Orat.* intelligi potest, Ciceronem Sophoclem pro principe tragicorum habuisse. - Periclis in praetura collega Sophocles fuit bello Samio, ut Strabo libr. XIV. scribit. - *Manus a pecuniae lucro, sed etiam oculos a libidinoso adspectu continentes esse debere, ait* Val. Max. hunc locum illustrans, Lib. IV, 3, Ext. 1.-*Inhumanus.* i. e. inurbanus, rusticus.

(5) *Delicta, adelinquo.* Ital. ,, mancanze, sbagli, pecche. - *In fi-*

lum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet; sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo major et melior actionum, quam sonorum concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel (1) minima sentiunt; sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione, aut contractione, ex mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex cæteris similibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque (2) eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vitemus et ipsi. Fit enim nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel

dibus aut in tibiis. Ital.,, nel suonare la cetra od il flauto. - *A sciente*. i. e. a perito artis musicae.

(1) *Minima*, np. delicta. Magna... *ex parvis*. Ordina: Nos *ex parvis saepe intelligemus* declinare *magna* delicta. *Remissione, aut contractione*. Ital. Dal rallentare o raggrottare delle ciglia.

(2) *Eorum sit*. Videlicet delictum. - Ad hoc alienorum morum speculum, tanto diligentius nostros mores explorare atque emendare debemus, quanto caeciores in re nostra judices sumus, propter φιλαυτίαν, adfectuumque nebulam. Quapropter sapienter venusteque nos admonet Catullus, Epig. XXII, 20-1.

. . . *Suus cuique attributus est error*;

Sed non videmus manticae quod in tergo est. - *In discendo*, i. e. discipuli. - *Magistri imitantur*, si mettono a contraffare, per correggerli de' vizii loro *emendandi causa*.

etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam, qua de causa quisque sentiat. Ut enim pictores, et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poetæ, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum judicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt. Quæ vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa præcepta sunt; nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et (3) divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda. Est enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sic ut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus: tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne, (4) an publice venerit: ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

(3) *Divinis bonis.* Sup. praediti.- *Aristippus.* Cyrenaicae philosophiae auctor, voluptatem summum bonum faciebat.

(4) *An publice.* Nam si legatus, major ei tribuendus est honor, quam si privatus venerit.

XLII. Jam de artificiis et quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt; ut (1) portitorum, ut fœneratorum. Illiberales autem et sordidi quæstus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non quorum artes emuntur: est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur; nec vero quidquam est turpius (2) vanitate: Opificesque omnes in sordida arte versantur; nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimeque artes hæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum, *cetarii*, *lanii*, *coqui*, *fartores*, *piscatores*, ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque (3) ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura; ut doctrina rerum honestarum, hæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida (4) putanda est; sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impartiens, non est admodum vituperanda. Atque etiam, si satiata quæstu, vel conten-

(1) *Portitorum.* Hi sunt qui portubus assidentes vectigalia exigunt. Ital. „ gabellieri. - *Auctoramentum.* Obligatio, et nexus. Nam *auctorare se* dicebantur gladiatores, qui mercede pacta addicebant se ludo et pugnae. Ital. Obbligarsi, scritturarsi.

(2) *Vanitate,* i. e. mendacio. *Terentius.* In *Eun.* II, 2, 26.

(3) *Ludum talarium.* Eos, inquit Facc., qui aedes locabant ad ludendum, et ex ludo quaestum sibi quaerebant.-*Ludus,* videlicet schola vel locus quilibet ubi *talis*, seu *alea legibus vetita* sordidum sibi quaestum quaerebant. Ital. *biscazze.*

(4) *Putanda est*; quia nihil proficiunt, nisi admodum mentiantur.

ta potius, ut sæpe (5) ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius. De qua, quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio et comparatio; de duobus honestis utrum honestius: qui locus (1) a Panætio est prætermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit (2) cognitionis: altera, communitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, moderationis: hæ in deligendo officio sæpe inter se comparentur, necesse est. Placet igitur, aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, qnamvis omnia, quæ cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur; tamen si solitudo tanta sit, ut hominem

(5) *Ex alto*, np. mari. - *In Catone majore*. In libro de Senectute, qui *Cato Major* inscribitur. Vid. Cap. 13, seqq.

(1) *A Panaetio*. Non mirum; Stoicis enim placebat peccata esse paria, ut notum est, et nullum esse medium inter virtutem et vitium, honestoque nihil esse honestius, recto nihil rectius. -*Manet*, i. e. fluit, pendet.

(2) *Cognitionis*. Quae est Prudentia. *Communitatis;* idest Justitiae, cujus officium communi hominum societati consulere. *Magnanimitatis*; videlicet Fortitudinis. *Moderationis* sc. Temperantiae, de qua postremo loco disputatum est - *In deligendo officio*: hoc est in officii electione; *Necesse est ut comparentur*, ut videatur quae sit potior, et honestior, ideoque aliis praeponenda.

videre non possit, (3) excidat e vita. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφίαν Græci vocant (prudentiam enim, quam Græci φρόνησιν dicunt, aliam quamdam intelligimus; quæ est rerum expetendarum fugiendarumque scientia): Illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia; in qua continetur (4) deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est certe; necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodammodo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani; ergo hæc cognitioni anteponenda est: atque id optimus quisque re ipsa ostendit et judicat. Quis enim est tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriæ, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad hominum caritatem; qua nihil homini esse debet (5) antiquius.

(3) *Excidat e vita.* Contabescet, veluti pars a suo corpore rescissa. Amittit enim potissimum vitae bonum. Alii leg. *excedat*:

(4) *Deorum et hominum communitas.* Philosophi isti communitatis voce non homines modo, sed Deos quoque comprehendebant, quorum numine et providentia ita contineri rerum universitatem putabant, ut ne ipsi quidem excluderentur. *Mundum*, inquit Cicero, de *Fin* II, 19. *censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum* - *Ea si maxima est.* Scil. societas.

(5) *Antiquius.* Praestantius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudierunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam (1) Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus (si modo aliquid attulimus) a doctoribus, atque a doctrina instructi ad eam, et ornati accessimus. Neque solum vivi atque (2) præsentes studiosos discendi erudiunt, atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus ullus prætermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicæ pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinæ studiis et sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, (3) modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare; quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque ut apum examina non fingendorum

(1) *Lysis.* Tarentinus Pythagorae auditor, de quo Nepos in Epaminonda. De *Dione* quoque, vide Corn. Nep. in Vita ipsius Dion.

(2) *Praesentes.* Illi np. quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est.

(3) *Modo prudenter.* Idest sapienter: habita videlicet temporis et loci ratione. Ital. Purchè a tempo e luogo. *In se ipsa vertitur,* tamquam in sua orbita. Vide initium *Tusc.* 1. - *Atque ut apium.* Eos refellit, qui aiunt, non natura homines consociari, sed necessitate, ut sibi invicem adjumento sint; et quod consequitur, societatis officia non esse a natura. Quemadmodum enim apes non favorum causa congregantur, sed quia natura congregabiles sunt, in commune sui generis bonum favos fingunt; ita homines natura sociati, in commune societatis bonum operam et cogitationes conferunt.

favorum causa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos; sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique solertiam. Itaque nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, (4) attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. Itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas sit quædam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem: quod si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi (5) virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et socium studii quæreret; tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur.

XLV. Illud forsitan qnærendum sit, num hæc communitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. (1) Non placet. Sunt enim quædam ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ causa, sapiens facturus sit. Ea (2) Possidonius collegit permulta, sed ita

(4) *Attingat.* Cum ea conjuncta sit, eam comitetur.

(5) *Virgula divina.* Citra humanam opem: Deorum nutu.

(1) *Non placet*, i. e. non ita censeo. Hinc Philosophorum *placita.* Ital. Non la intendo, non la penso cosi.

(2) *Possidonius.* Panactii discipulus. V. Lib. III, 2.-*Ea*, sup. circa, idest cujus generis.

tetra quædam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur (3) non suscipiet reipublicæ causa: ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicæ, quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem (4) effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio: ita fit, ut agere considerate, pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit præponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique præstet, intelligi possit: ut (5) prima diis immortalibus; secunda, patriæ; tertia, parentibus; deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne, an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panætio est, ut supra dixi, prætermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

(3) *Non suscipiet.* sc. sapiens.

(4) *Effectum sit.* Conclusum sit ex argumentis, et exemplis, quae attuli. - Haec est totius comparationis conclusio: ea officia excellunt reliquis, quae posita sunt in agendo societatis gratia.

(5) *Prima.* Nomine communitatis Deos quoque ex disciplina Stoica Cicero complectitur; eorumque cultum inter officia ponit, et quidem loco primo.

LIBER SECUNDUS.

I. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque (1) ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines. (2) facultatem, ad opes, ad copias. In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, (3) si pauca prius de instituto ac de judicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum: mirenturque, in ea tantum me operæ et temporis ponere. Ego autem quamdiu respublica per eos

(1) *Ab omni genere.* A prudentia, justitia, cui adjuncta est beneficentia, a fortitudine, a temperantia.

(2) *Facultatem.* Ab antiquo *facul,* et accipitur pro facilitate agendi, et habendi: sed *facilitas* pertinet ad mores, *facultas* ad res, opes, artes. - Heus ingerus h. l. monet idem esse ac acquisitionem, possessionem et usum.

(3) *Si.* i. e. cum, seu quando. De usu hujus particulae, videndi Lamb. *Hor. Epist.* I, VII, 10. Burm. *Aen. V*, 64.

. . . *Si nona diem mortalibus almum Aurora extulerit.*

De instituto, h. e. cur de philosophia scribere instituerim.

gerebatur, quibus se ipsa (4) commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus; socios denique tuendæ reipublicæ, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respublica stetisset quo cœperat (5) statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos incidisset! Primum, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operæ poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet litteræ conticuerunt, forenses et senatoriæ. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus ætatis; existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem; cui quum multum adolescens, discendi causa, temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum

(4) *Commiserat.* Videlicet Senatui populoque Romano - *Dominatu unius,* i. e. I. Caesaris, cujus auctoritati in rebus omnibus parere oportebat. *Summos viros*; uti erant Pompeius, Cato, multique qui in bello civili perierant. *Nec rursum,* nec contra. Ital. nè per lo contrario mi diedi alle voluttà, indegne d'un uomo dotto.

(5) *Statu.* Aperte hic status opponitur meliori illi, qui fuerat *stante republica,* i. e. *quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat;* mempe ante Caesaris parricidium patriae. *Cupidos,* utpote fuerunt Sylla, Catilina, Caesar, triumviri, etc. *Actiones.* Orationes habitas sive in foro apud judices aut ad populum, sive in senatu, quae paulo post dicuntur *literae forenses et senatoriae.*

et reipublicæ (6) temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid præstantius? quid melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiæ. Sapientia autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum et humanarum, causarumque, quibus hæ res continentur, scientia; cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quæritur animi requiesque curarum; (1) quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive (2) ratio constantiæ virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, quum ad philosophiam cohortamur,

(6) Temporibus. Temporum circumstantiis, in quibus amici et respublica operam meam exigebant - *Otium*, tempus.

(1) *Quae conferri.* Quae oblectatio potest conferri cum, etc.

(2) *Sive ratio . . . ducitur.* Idest habetur. Ital. O si ha in pregio costanza, e virtù; o questa appunto ne é l'arte, o non avvene alcuna affatto, per cui venire al possesso di quelle - *Alio . . .libro*, qui *Hortensius* inscribebatur, cujus pauca supersunt fragmenta. V. Divi Augustini *Confess.* III, Cap. 4. *Ille liber mutavit affectum meum.* etc.

accuratius disputari solent; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus (3) Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? (4) Nos autem, ut cæteri alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab iis dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputantur (5) a nostris, quod hoc ipsum proba-

(3) *Occuritur*. Hoc est objicitur. His verbis haec erat subjecta sententia, nihil comprehendi, teneri, et affirmari posse tamquam certum. Sed quia Cicero erat ex Academicis antiquis ideoque admittebat probabilia. - *Ii*, nempe sceptici, seu Pyrronii, quibus omnia pariter dubia et incerta. - *Vagetur errore*, i. e. sit vagus et errans - *Mens*, quae in veri investigatione acquiescit, si nulla esset probabilis de rebus disputandi et recte vivendi ratio?

(4) *Nos autem*. Nimirum Academici. *Cacteri*. Scil. Stoici, e Peripatetici. qui certa admittebant, eaque percipi dicebant per certam veri notam.

(5) *A nostris*, Academicis. Academici disputabant in partem utramque (*ex utraque parte*), ut appareret quid esset probabile, et quid probabilius; ac pro ratione probabilitatis, vivebant et disputabant, nihil tamen plane affirmantes - *In Academicis etc.*

bile elucere non posset, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobillissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt; tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propositis officii (1) persequendi, quarum duæ ad decus honestatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi judicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur: (2) in quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens, et constitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset; et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies major hominum vitæ potuit afferri. Summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste, hæc duo generare confusa, cogitatione distinguunt. Quidquid enim justum sit, id etiam utile esse censent,

In duobus lib. *Academ. Quaest.* qui soli ex quatuor supersunt. *Antiquissima* Scil. secta Peripatetica. *Iis.* videlicet Socrati, Platoni, Aristoteli.. *Finitima vestris.* Quia, ut (Lib. 1, 1.) dixit, veteres Academici et Peripatetici ex eadem schola prodierant, et principiis utebantur aliquo modo similibus. Idest *rebus congruentes, nominibus differebant.* Acc. 1, 4.

(1) *Persequendi.* Idest exquirendi, deducendi. *Ad commoda vitae; tum pari ratione de utili,* quae est hujus libri quaestio. Vide quae nos annotavimus, Lib. 1, 3.- *Pugnare... viderentur.* Scil. honestas cum utilitate, quae erit libri tertii materia, - *Confecta.* Absoluta, perfecta.

(2) *In quo.* Qua in re. Ital. ,, rispetto al che la consuetudine trascorrendo, dalla via diritta si torse, forviò etc.

itemque quod honestum, idem justum: Ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui (3) parum perspiciunt, hi sæpe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam, sapientiam judicant: quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis justisque factis, non fraude et malitia, se intelligant ea, quæ velint, consequi posse. Quæ ergo ad vitam hominum tuendam (4) pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quæ gignuntur e terra, ut alia ejusdem generis; partim animalia, quæ habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur: unum, deorum; alterum, hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem, et secundum deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt. Earumque item rerum, quæ noceant et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos (5) nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum arbi-

(3) *Parum perspiciunt.* Parum animadvertunt, non recte intelligunt. - *Versutos.* Versuti, dicuntur, quorum mentes crebro ad malitiam vertuntur. Festus.- *Malitiam, sapientiam judicant.* Ital. ., La loro malizia stimano sapienza. - *Ad eam spem,* ad id spei, in eam fiduciam.

(4) *Pertinent.* Utilia in sua genera dividit: tum ostendit, omnia fere homini ab homine oriri, - *Impetus*, proprios motus et propensiones. - *Pietas et sanctitas.* Pietas, inquit Tullius, *est justitia erga Deum: sanctitas, est vita integra scelerisque pura.* Vid. Serv. Aen. I, 548.

(5) *Nocere non putant.* Epicurei putabant Deos neque nocere, neque prodesse, uti liquide canit Lucret. Libr. 1. 57-62.

Homines.. obesse. Lupus est homo homini, non homo, quum, qualis sit, non novit. Plaut. Asin. II, 4, 89. Et Seneca Epist. 103 *Ab homine homini quotidianum periculum.*

trantur. Ea enim ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus et ars accessissent; nec his, sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agri cultura, neque (6) frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio, sine hominum opera, ulla esse potuisset. Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur; eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii; Nec *ferrum, æs, aurum, argentum effoderetur penitus abditum*, sine hominum labore et manu.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiæ sedarentur, (1) unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quæ unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quæque utili-

(6) *Frugum fructuumque*. *Fruges* sunt agrorum cultorum, *Fructus*. pratorum, arborum, pecudum. Vide Serv. Aen. I, 182. *Exportatio...invectio*.Ital. l'esportazione, l'introduzione.-*His muneribus* exportandi, scilic. et invehendi.

(1) *Unde aut initio*.Idest quibusnam ex animalibus (*unde*) aut quibus elementis, (*initio*) principiis, adminiculis. Attamen fateri debeo *to initio* a nemine, quod ego sciam, ita accipi, sed eodem significatu atque *ab initio*. *Subveniri* iis tectis. i. e. ea refici, resarciri. -- *Communis vita*, idest societas hominum inter se colligata. -*Derivationes fluminum*, quum unus alveus in plures deducitur, ad urbium, agrorum, navigationumque commoditatem.

tates ex rebus iis, quæ sunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? Nam et (2) qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt; nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eæ, quæ nocent, interficiuntur; et quæ usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus (3) vita omnino nulla esse potuisset? Quis enim ægris subveniret, quæ esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari, nec frequentari: ex quo leges, moresque constituti; tum juris æqua descriptio, certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis nulla re egeremus.

V. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ plu-

(2) *Qui principes inveniendi*, i. e. qui primi auctores fuerunt investigandi *usum*, etc. Ital. Quei primi che ritrovarono. - *Tueri* Ital. governarle.

(3) *Vita.. nulla.* Injucunda, insuavis prorsus, βίος ἀβιοτος - *A victu et cultu*, i. e. more. Ital. Di tanto si vantaggia (*distat*) dal vivere, e praticar delle fiere. - *Frequentari*, popolarsi. - *Ex quo.* nempe ex aedificatione et frequentatione urbium. *Descriptio*, i. e distributio. *Mutandis.* Permutandis, quod fuit commercii genus antiquum.

ribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem belli, nec principem domi, magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemorantur ab eo Themistocles, Pericles, (1) Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur (2) conspiratione hominum atque consensu; sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi; qui, collectis cæteris causis, eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sunt homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint, et obsint; (3) proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in usu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum præstantium sapientia et virtute excitantur. Etenim virtus omnis tribus in rebus

(1) *Cyrus.* Persarum rex a Thamyri Scytharum regina caesus V. Iust. Lib. I, 8. - *Agesilaus.* V. Corn. Nep. in Vita.

(2) *Conspiratione*, i. e. concordia. - *Dicaearchi.* fuit hic Messenius, Aristotelis auditor; philosophus, orator et geometra insignis. - *Eluvionis*, inundationis. *Belluarum.* Ranarum, murium, et similium. Exempla sunt apud Aelianum, Plinium, Justinum.

(3) *Proprium.* Virtutis proprium est conciliare animos: caeterae res artibus comparantur. *Operosis*, mechanicis. - *Hominum*

fere vertitur; quarum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quæ cujusque rei causa sit: (3) alterum, cohibere motus animi perturbatos, quos Græci πάθη nominant, appetitionesque quas illi ὁρμάς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, qnibuscum congregamur, uti moderate et scienter, (4) quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque pœna afficiamus, quantam æquitas humanitasque patitur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam et quum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos, et quum (1) reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna cæteros casus rariores habet, primum ab inanimis, procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis, ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, sæpe multorum clades imperatorum, ut nuper summi

. . . *studia*, i. e. affectus, propensiones. *Tribus in rebus.* Quae sunt Prudentia, Temperantia, Solertia. - *vertitur*, consistit,

(3) *Alterum*, pro altera res vel secunda: Ut infra *tertium*, pro res tertia.

(4) *Quorum studiis*, i. e. ope, favore, auxilio. Ital. Pel cui studio perfette ed abbondanti abbiamo quelle cose, che la natura domanda.

(1) *Reflavit*, sc. fortuna. Ital. mutò vento, soffiò in contrario.- *Ab inanimis.* Sup. rebus. - *Trium.* In Pharsalia ducibus Pompeo Magno, in Africa Scipione Pompeii socero et Juba Mauritaniae rege; in Hispania Pompeii liberis. - *Summi . . viri.* Pompeii Magni,

ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum sæpe civium expulsiones, calamitates, (2) fugæ; rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ; quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortassis etiam brevior videbitur. Quæcumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benevolentiæ gratia faciunt, quum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cujus virtutem (3) suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant; aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur; aut cujus opes metuunt; aut contra, a quibus aliquid exspectant; ut quum reges popularesve homines largitiones aliquas (4) proponunt; aut postremo, pretio ac mercede ducuntur: quæ sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et his, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est; quemad-

qui post cladem Pharsalicam imperio, arbitrioque Aegyptii mancipii jugulatus est.

(2) *Fugae*. Voluntaria exilia. - *Rursusque*, et contra; vice versa. - *Neutram in partem*. Neque adversae res, neque secundae. Fortuna neque obesse potest, neque prodesse sine hominum ope.

(3) *Suspiciunt*. Admirantur. -

(4) *Proponunt*. Aperte promittunt *largitiones*. Largitionum genera erant leges agrariae, frumentariae, novae tabulae, munera gladiatoria, epulae, visceriationes, congiaria, de quibus Cap. 16,17, et 24. - *Sordidissima est illa*. Cui bono vox *illa*? - cujus in Aldinis nulla fit mentio.

modum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quæ virtuti (5) propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius et potestati, pluribus de causis. Ducuntur enim, aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti, aut postremo, ut sæpe in nostra republica videmus, mercede conducti.

VII. (1) Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi; nec alienius, quam timeri. Præclare enim Ennius: *Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, periisse expetit,* Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere si. antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero hujus (2) tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque quum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum similem effugit. Malus est enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis est, vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero

(5) *Propiores.* Conjunctiores sunt cum virtute, quam merces, pretium, largitio. - *Mercede conducti.* Distributa per tribus a candidatis magistratuum pecunia. Qua de re lata lex *de ambitu.* Ital. Broglio.

(1) *Omnium ... rerum.* Totum hoc pertinet ad explicandam benevolentiam, qui primus erat locus potentiae et imperii parandi. - *Nuper est cognitum.* Morte J. Caesaris, quae obvenit idibus Martii. An. U. 709.

(2) *Tyranni.* J. Caesaris cujus acta ut servarentur, decretum fuerat, curante Antonio. Itaque Civitas parebat *mortuo*, et quidquid ex ejus commentariis Antonius proferebat, vim legis habebat. - *Ad pestem,* ad necem, perniciem.

in libera civitate ita se (3) instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quæ volemus, et privatis in rebus, et in republica consequemur. Etenim qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est. Quid enim censemus superiorem illum (4) Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus) quum uxorem

(3) *Instruunt*, muniunt opibus, armis. *Emergunt . . haec.* leges et libertas. - Judiciis *tacitis.* Tacite significantibus quid de quoque sentiant, aut secreto collatis ad alios suffragiis de honoribus. - *Occultis suffragiis.* Id refertur ad suffragia, quibus, ut est apud Svetonium, illi ipsi consules declarabantur; quos Caesar de tribunatu dejecerat. *Caes. vita*, Cap. 80. - *Quam retentae* Quia bona quaelibet tum maximc sentimus, quum amittimus.

(4) *Dionysium.* Syracusarum tyrannus, qui ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit; postea ab iis ipsis ferrum removit, instituitque, ut igne sibi barbam et capillum adurerent. Vide Tusc. V, 20. Valer. Max. Lib. IX, 13, 4. - *Alexandrum. Cuius praecordia* (ait idem Val. Max. IX, 13, 3.) *hinc amor, hinc metus torserunt. Nam quum infinito ardore conjugis Thebes teneretur ad eamdem ex epulis in cubiculum veniens; barbarum compunctum notis Threiciis, stricto gladio jubebat, anteire. Nec prius se ibidem lecto committebat, quam a stipatoribus diligenter esset scrutatus. Supplicium irato Deorum numine compositum, neque libidini, neque timori posse imperare. Cujus timori eadem et causa, et finis fuit. Alexandrum enim Thebe pellicatus ira mota interemit. Pheraeum.* A Pherae, Thessaliae oppidum.

Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum (5) notis Threiciis, districto gladio jubebat anteire: præmittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et nequod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem, et barbarum, et stigmatiam putaret, quam conjugem! nec eum (6) fefellit; ab ea enim est ipse, propter pellicatus suspicionem, interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quæ, premente metu, possit esse diuturna. Testis est (7) Phalaris, cujus est præter cæteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid! Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios injuste imperantes, nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spe-

(5) *Notis Threiciis.* Thraces barbari, apud quos frons stigmatibus compuncta, nobilitatis erat insigne; apud alios, servi fugacis indicium. Ital. „ bollato alla maniera dei Traci.

(6) *Nec eum fefellit.* Sup. conjux; ita ut sensus sit. Thebe non fefellit maritum, eo sensu: Suspicio ejus non falsa fuit, non imprudenter in ea fecit. Nam fallimur ab iis tantum, quos fideles credidimus: Ita *Beier*. Porro notandum quod in antiquis editionibus post *fefellit* legitur *opinio*; quae vox sive habeatur vera, sive alicui debeatur interpretum non omnino repudianda.

(7) *Phalaris.* Agrigentinorum (di Girgenti in Sicilia) immanissimus tyrannus, qui lapidatus in foro fuit. Vid. Val. Max. III, 3, 2, Ovid. Trist. III, Eleg. II, 41-54.-*Hic noster*, np. J. Caesar. *Conjuratum est in eum a LX vel amplius senatoribus, equitibusque romanis*, Eutrop. *VI*, 25. *Demetrium. Exercitu ejus corrupto, ipsoque in fugam acto regnum Macedoniae occupavit*, np. Pyrrhus rex Epiri, uti scribit Just. XVI, 2. Videndus etiam Plutarchus in

ctatoresque se otiosos præbuerunt Leuctricæ celamitatis?

VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis, aut (1) de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii: regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus. Nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios æquitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus; post vero Sullæ victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri qnidquam in socios iniquum, quum extitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est (2) honestam causam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletum, et certe civium, prædam suam se vendere. (3) Secutus est, qui in causa im-

vita Pyrrhi et Demetrii. - *Leuctricae calamitatis.* Ubi Lacedaemonii ab Epaminonda profligati fuerunt. Vide Corn. Nep. in vita Epam.

(1) *De imperio.* Aut conservando, aut prolatando. - *Aut necessarii.* Quum scil. ratio reipublicae postularet ut urbes excinderentur, agri vastarentur, victi durius haberentur. - *Refugium Senatus.* Salutare fuisse romanum imperium toti orbi terrarum multifariam veteres testantur. Plutarchus de virtute et fortuna Romanorum. Plin. III, 6, de Italia. Tacit. Hist. IV, 74.

(2) *Honestam causam.* Causam probat belli, quia Sulla senatus et optimatum partes tuebatur adversus Marium et populares: victoriam improbat, quae crudelis, saeva, cruenta fuit, et, ut ait Sallustius, *ex bonis initiis malos exitus habuit. Hasta posita.* Hastae subiiciebantur res publice vendendae, ad auctionem faciendam.

(3) *Secutus est.* Nimirum J. Caesar qui pugnavit contra com-

pia, victoria etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho (4) Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia; a quo quidem rei familiaris, ad paucos; cupiditatum, ad multos improbos venit haereditas. Nec vero unquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi (5) hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt; quam P. Sulla quum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post, a sceleratiore hasta non recessit. Alter autem qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis,

munem libertatem. *Foediore.* Propter foedam in cives calamitatem, quia immoderatius victoria abusus est. - *Uno... jure.* Caesar victor hanc victis civitatibus conditionem tulit, ut una omnes pariter essent calamitosae, legem hanc eas acciperc coegit, quae universis calamitatem afferret. - *Vexatis ... nationibus.* Graecis scil. Afris, Hispanis, etc.

(4) *Massiliam.* Urbem Romanis semper amicam, cujus imago in triumpho Caesaris circumlata; quasi imperium romanum amissum esset, dum de sociis civitatibus triumpharetur; ac si hoc exemplo declararetur, populum romanum suum imperium amisisse, quum suos socios unius potestati subiici videret. Vide Tacit. Ann. IV, 43. Agric. Vit. IV.

(5) *Hastam.* Auctionem illam, qua civium proscriptorum bona, tamquam hostium praeda vendita sunt. - *Idem sexto.* Idem P. Sylla post annos sex et triginta, Caesare dictatore, Pompejanorum bona in auctione publica emit, quam auctionem Cicero vocat hastam sceleratiorem. - *Alter... scriba.* Ser. Cornelius Sylla.

numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum), dum metui, quam cari esse et diligi, maluimus. Quæ si populo Romano (6) injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiæ vim esse magnam, metus imbecillam; sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, (7) et nostra mirantium. Hæc est enim una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, et gloria, et benevolentia civium fortasse non æque omnes egent; sed tamen, si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum, cum ad cætera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re (1) duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum. Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si

(6) *Injuste imperanti.* Quia multorum impunita scelera tulit.

(7) *Nostra mirantium.* Nimirum opes, mores, virtutes nostras *mirantium*, ob easque nos colentium. - *Haec est enim.* Idest in hoc uno aeque summi ac mediocres laborare debent ut *familiaritates* habeant *fidas.* Ital. Imperocchè questa è la sola cosa affatto, in cui poco divario passa tra i mezzani cittadini e i sommi. *Suppetunt*, non desunt, np. honos, gloria, benevolentia.

(1) *Duo sunt nostri libri.* Quorum nunc pauca fragmenta habemus; sed qui existebant temporibus Petrarchae.

cum admiratione quadam honore nos dignos putat. Hæc autem (si est simpliciter breviterque dicendum), quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam (2) influere possimus. Ac primum de illis tribus, quæ ante dixi, benevolentiae præcepta, videamus; quæ quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem (3) morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet; animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex iis, quas commemoravi virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hæc quidem causæ diligendi gravissimæ; possunt enim præterea nonnullæ esse leviores. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest; si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex (4) tempore capere posse; hanc enim utilem omnes existimant veramque prudentiam. Justis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Itaque his

(2) *Infuere.* Insinuare nos possimus. - *Non suppetit*, i. e. non abundat; deest.

(3) *Morum . . facilitatem.* Ital. „ gentilezza di costumi.

(4) *Ex tempore.* Ital. „ A seconda de'tempi: giusta il bisogno. - *Consilium - capere.* Dicitur non qui consulit alium, sed qui ipse reperit consilium.

salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. (5) Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet; quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. Justitia sine prudentia multum poterit; sine justitia nihil valebit prudentia.

X. Sed, ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, (1) a meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse: alia est illa, quum veritas ipsa (2) limatur in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum et usitatis, quum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam (3) pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem om-

(5) *Harum . . . duarum*, np, justitiae et prudentiae. - *Ad fidem faciendam.* Cum toto hoc loco paene verbo tenus concinit Plutarchus in Cat. Min. cap. 44. D. Amb. De off. II, 9. *Facit enim justitia ut nullus sit fraudis metus; facit etiam prudentia, ut nulla sit erroris suspicio. Promptius tamen nos justo viro, quam prudenti committimus.-Invisior et suspectior.* Ital. tanto più è abborrito e sospetto.

(1) *A meque ipso.* In Quest. Tusc. V. et in III de Finib. ubi limatius egit ad veritatem aperiendam.

(2) *Limatur.* Ab alienis quibusque spoliatur, quasi levigatur. Ital. „ si forbisce.

(3) *Pertinent.* Pertinere diximus.

nia, quæ magna et præter opinionem suam animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt (4) necopinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibns male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quamobrem (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. (5) Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire cæteris virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alli non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent: et dolorum quum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiæ, paupertas omnes homines vehementissime permovent. Quæ qui (6) in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt; quumque aliqua his ampla et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? Ergo et hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit; et

(4) *Necopinata quaedam bona.* Ital. ,, certe qualità non aspettate. - *Nihil animi, nihil nervorum.* Idest roboris. Ital. ,, Nè spirito, nè forza. - *Neutiquam.* Nullo modo contemnunt. - *Nec sibi, nec.* Sup. *prodesse possunt*; et sic fere sententiae proverbiales efferuntur, ut a primo verbo notae:

(5) *Admiratione . . afficiuntur.* Admirationem in se movent. Hoc loco passive sumitur. *Partes.* Dotes, qualitates.

(6) *In utramque partem.* Qui neque cupiunt, neque metuunt, nec efferuntur, nec sese abiiciunt, sed rebus honestis totos se dedunt. *His,* qui neque metuunt, neque cupiunt, - *Despicientia.* Cum voluptatis, tum doloris.

maxime justitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quædam res multitudini videtur; nec injuria. (7) Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quæ sunt his contraria, æquitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur; (8) quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis; et ob eandem causam, fidem, et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

XI. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat: inprimisque ut habeat, quibuscum possit familiares conferre sermones, quod est difficile, (1) nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est; eoque etiam magis, quod si eam non habebunt, injusti habebuntur; nullis præsidiis septi, multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis (2) implicantur, justitia ad rem.

(7) *Nemo . . justus.* Haec ex Stoicorum placitis disputat.

(8) *Quod*, i. e. pecuniae despicientia. *Igni spectatum*, probatum. Simili modo Ovid.

Scilicet ut fulvum spectatur *in ignibus aurum,*
Tempore sic duro est inspicienda fides;
Tr. libr. I, Eleg. 5, 14-5.

Justitia conficit illa omnia tria, quae etc. Ital. ,, E così la giustizia compie quelle tre qualità chè a conseguire la gloria sono proposte. - *Conficit* et benevolentiam etc. - Fere omnia ducuntur, et trahuntur a justitia.

(1) *Speciem . . boni viri.* Ital. ,, idea di galantuomo. - *Habebunt.* Scil. vir solitarius, et is qui vitam in agro agit.

(2) *Implicantur.* Ital. ,, S'impacciano, s'impigliano.

gerendam necessaria est; cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiæ vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinatur, furatur aliquid, aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum; ille autem, qui (3) archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter æquabilem prædæ partitionem, et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores (4) Viriatus Lusitanus; cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit et comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia, in constituta republica fore putamus?

(3) *Archipirata.* Dux, princeps piratarum. Piratae sunt praedones maritimi. - *Illyrius.* Nempe ad Illyrium pertinens, regio mari Adriatico adjacens, Italiae opposita. *La Schiavonia.* - *Theopompus* Chius, Isocratis discipulus, scripsit historiam libris XII, initio facto, ubi Thucydides desiit, complex*us* annos 17: acerrimo fuit ingenio.- Vide Corn. Nep. in Alcib. Quint X, 1, 74 - De hoc Bardyli vero, quoniam Theopompi historia non extat, videndus Plutarch. in Pyrrho, et Diod. Sicul. Lib. XVI.

(4) *Viriatus Lusitanus*, (*Portoghese*). Ex pastore venator, ex venatore latro, mox vasti quoque exercitus dux factus, tandem a proditoribus Servilii Caepionis consilio interemptus est. Flor. 11, 27. Liv. Ep. 52. - *Imperatoresque.* Vetitius praetor, et C. Plautius Hipsaeus. Livius in Epit. 52. et Ap. Alexand. de B. Hispano. Eutrop. IV, 16. - *Reliquis.* Q. Fabio Maximo, et Q. Servilio Caepioni.

XII. Mihi quidem non (1) apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant; ad unum aliquem confugiebant virtute præstantem, qui quum prohiberet injuria tenuiores, æquitate constituenda summos cum infimis pari jure tenebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quæ regum. Jus enim semper quæsitum est æquabile: neque enim aliter esset jus. Id si ab uno justo et bono viro consequebantur, eo erant contenti. Quum id minus contingeret, (2) leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia, magna esset opinio multitudinis. (3) Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda justitia est,

(1) *Apud Medos.* Populos Asiae Minoris, ultra Tigrim. - *Herodotus.* Dictus historiae pater: libr. I, qui *Clio* inscribitur, exponit quibus artibus Diorces ad regnum adspirarit. - *Prohiberet*, i. e. defenderet ab injuria tenuiores, imbecilliores. *Virtute praestantem.* Simili modo Lucr. v, 1106. *Ingenio qui* praestabant, *et corde vigebant.*

(2) *Leges sunt inventae.* Vetus est proverbium, ita Macrob. II, 13. *Leges bonae ex malis moribus procreantur.* Notumque est illud Hor, Sat. I, 3, 111. *Jura inventa metu injusti fateare necesse est.-Una eademque voce.* Quod mirum in modum concinit cum iis, quae conquerebantur adolescentes non tenui loco nati apud Liv. II, 3. *Leges, rem surdam, inexorabilem esse.*

(3) *Adjuncto vero*, sup. hoc. Videlicet si addas quoque, ut *iidem haberentur etiam prudentes non* solum justi, nihil erat *quod his auctoribus*, np. ducibus, regibus.

tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset; tum proper amplificationem honoris et gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppeditet, nec solum (4) necessarios, sed etiam liberales; sic gloria et quærenda, et collocanda ratione est. Quamquam præclare Socrates, hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur; ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti (5) in utramque partem; sed brevitatis causa, familia erimus contenti una. Tib. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii, nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure cæsorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiæ fungatur officiis: ea quæ essent, dictum est libro superiore.

XIII. Sed, ut facillime, quales sumus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis

(4) *Necessarios*, ad tuendam vitam, et familiam alendam. *Liberales*, ut et ipsi vivamus lautius, et benignitate in alios uti possimus. - *Ratione*, sup. cum.

(5) *In utramque partem.* Sive eorum, qui bonis artibus, sive eorum, qui simulatione partam gloriam aut semper retinuerunt, aut statim amiserunt. - *At ejus filii.* Tiberius et Caius Gracchus agrariarum legum, atque inde seditionum in republica auctores. Ex Cornelia, Scipionis Africani majoris filia, nati.

et nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse), aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur; et tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem et obscuritatem (1) in hominum ignoratione versatur, hi simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua (2) ex bellicis rebus comparari potest; in qua multi apud majores nostros exstiterunt; semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alæ (3) alteri præfecisset, magnam laudem et a summo viro, et ab exercitu consequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quamobrem pergamus ad ea quæ restant. Ut igitur in reliquis rebus multo ma-

(1) *In hominum ignoratione*, i. e. hominibus ignota.

(2) *Bellicis rebus.* Cives omnes militiae nomen dabant, nec poterant ad civiles honores contendere, nisi prius stipendia fecissent. Facc.

. . . *Duo sunt* (ita canit Sulpitia) *quibus extulit ingens*
Roma caput, virtus belli, et sapientia pacis.

Altera pars. Caesariana. *Altera* Pompeiana.

(3) *Alae alteri.* Duae erant tum alae, quibus a dextra laevaque locatis tegebantur pedites, ut aves teguntur alis suis. - *Bello* Pharsalico anno Ur. 705. tum Cicero filius erat sedecim annorum. - *De genere toto*, scil. juvenum, quibus praecepta danda sunt.

jora sunt opera animi, quam corporis; sic hæ res, quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia; tum pietate in parentes; tum in suos benevolentia. Facillime autem, et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt; quibuscum (4) si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi delegerunt ad imitandum. P. Rutilii (5) adolescentiam ad opinionem et innocentiæ et juris scientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset (6) admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. Et, qua ætate qui exercentur, laude affici solent (ut de Demosthene accepimus), ea ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed quum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio; non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim ha-

(4) *Si frequentes sunt.* Ital. Coi quali se frequentano.

(5) *P. Rutilii.* Recensetur etiam inter discipulos P. Mutii a Pomponio de Orig. Jur. §. 40. Bello Numantino Tribunus militum sub Scipione militavit; cujus historiam postea literis mandavit: juris civilis laude praestitit, et consulatum gessit an. Urb. 648 collega C. Manlio. *Mucii*, qui consul fuit an. Urb. 640 collega L. Calpurnio Pisone Frugi. Mucii fuerunt tres; aeque virtutis ac integritatis ac jurisprudentiae laude clari.

(6) *Admodum adolescens.* Annos natus unum et viginti, *accusavit C. Carbonem, eloquentissimum hominem* (Brut. 43) et obtinuit ut damnaretur. - *De Demosthene.* Vide Quint. libr. XII, 6, - Recentiores legunt *Demosthenem* dempta praep. de.

beat ad gloriam (ea est enim, quam eloquentiam dicimus); sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolæ, et Philippi (1) ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum, trium prudentissimorum, virorum (sic enim accepimus), quibus præcipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe (2) universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam, et sapere plus, quam cæteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mista modestiæ gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, quum sint plura causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes et apud judices et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima admiratio est in judiciis; quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persæpe est. Dixi paulo ante de Crasso: idem fecit adolescens (3) M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum; nec unquam, nisi aut reipublicæ causa, ut ii, quos ante di-

(1) *Ad Alexandrum.* Magnum Philippi filium. *Antipatri.* Qui cum Alexandro militavit, et postea rex Macedoniae fuit, regnumque ad Cassandrum filium transtulit. - *Antigoni.* Hic quoque sub Alexandro meruit, et post ejusdem mortem in Asia regnavit.

(2) *Universam*, sc. multitudinem excitat ad plausum. - *In oratione*, quae cum contentione habetur.

(3) Triumviri avus qui adolescens accusavit Cn. Papirium Carbonem. - *P. Sulpicii.* Unus ex iis qui loquitur in de *Orat.* v. *Off.*

xi; aut ulciscendi, ut duo Luculli: aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis Julius. In accusando etiam M. Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe certe. Sin erit, cui faciendum sit sæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci sæpius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto, (4) summo genere nato, illius filio, qui juris civilis inprimis peritus fuit. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem judicio capitis arcessas; id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum, et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc (5) multitudo,

Lib. II, 25. - *Duo Luculli.* Lucius et Marcus, qui patris accusatorem Servilium augurem de peculatu postularunt. - Pro *Siculis*, np. in Verrem. - *Julius.* Julii Caesaris Strabonis oratio pro Sardis, qua Titum AlLutium accusavit, memoratur a Suetonio in Caesaris vita cap. 55; et ab ipso Tullio in Oratione in Pisonem, et in Bruto cap. 6. - *L. Fufii.* L. Fufius... ex accusatione M. Aquilii diligentiae fructum ceperat, ita de *Clar. Orat.* 61. Vide etiam Libr. II, 47. *de Orat.*

(4) *Summo genere.* Ex gente Junia, vetustis Romae regibus sanguine juncta: sed hic fuit dedecori generi suo, quod esset accusator vehemens, et molestus, atque in hoc sibi placeret; alienus ceteroquin a gerenda republica.

(5) *Multitudo.* Quae gaudet, esse humanae infirmitatis patro-

patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Judicis est, semper in causis verum sequi: patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere (præsertim quum de philosophia scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panætio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus (6) circumveniri urgerique videatur. Ut nos et saepe alias, et adolescentes, contra L. Sullæ dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus; quæ, ut scis, exstat oratio.

XV. Sed expositis adolescentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est. Cujus est ratio duplex. Nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia: facilior est hæc posterior, locupleti præsertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur; largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas (1) tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id est, virtute et industria benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt: deinde consuetudine beneficientiæ paratiores

nos. - *Defendere.* Religiosior est Quint. qui libr. II. 15, 25 et libr. XII, 2, minus licentiae oratoribus concedit.

(6) *Circumveniri et urgeri.* Ital. „ insidiato ed oppresso. - *Adolescentes.* Cicero Roscium defendit anno aetatis suae vicesimo septimo - *Amerino,* di Amelia città dell'Umbria.

(1) *Tollitur.* Non benignitas ipsa ex animo, sed ex facto tollitur, quia tollitur fundus unde beneficus esse possis.

erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. *Quæ te* (2) *malum*, inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?* Bene *ministrum et præbitorem*, quia sordidum regi; melius etiam, quod largitionem, corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio; sed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constat ex opera et industria, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus. Nonnumquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est, et sæpe (3) idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum; sed diligenter, atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ. Quum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, quum benevolentiæ comparandæ causa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam be-

(2) *Malum.* hoc sensu sexcenties invenies apud Plautum. *Bandiera* vertit, *domin*, non male. - *Sordidum regi*, personam sc. ministri et praebitoris gerere.-*Hoc*, sup. scribebat Philippus ad filium.

(3) *Idoneis*, i. e. probis hominibus; quibus recte datur. - *Inconsulte*, h. e. temere. Ital. ,, all'impazzata, senza discernimento.

nignitas aperire non possit; nec ita (4) reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, « *largitionem fundum non habere* ». Etenim quis potest modus esse, quum et idem qui consuerunt, et idem illud alii desiderent?

XVI. Omnino duo sunt genera largorum; quorum alteri, prodigi, alteri, liberales. Prodigi, qui (1) epulis, et viscerationibus, et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut (2) æs alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur vel in re (3) quærenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa præclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium

(4) *Reseranda.* Aperienda. - *Usurpatum*, saepius dictum, pronunciatum. Ital. ,, ripetuto.

Fundum non habere. Adagium a dolio pertuso translatum, quod infusa aqua numquam tamen repletur: ita nec populus largitionibus. - *Idem* sc. largitiones. - *Consuerunt*, sup. accipere.

(1) *Epulis.* Plebi datis in vicis ac semitis. *Viscerationibus.* Largitione crudae carnis eidem plebi facta. *Gladiatorum muneribus.* Exhibitis populo gladiatorum pugnantium spectaculis. *Ludorum venationumque apparatu.* Exornato magnifice Circo ad ludos histrionum, aut ad venationem ferarum invisarum.

(2) *Aes alienum suscipiunt.* Ital. ,, Si addossano i debiti degli amici.

(3) *Quaerenda vel augenda.* Ital. ,, O nel procacciarsi uno sta-

munerum; taliumque sumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, multo et major videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deleniendam! At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere (4) aquæ sextarium mina cogantur, hoc primo auditu incredibile nobis videri, omnesque mirari; sed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere mirari, quum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; (eaque a levissimo quoque); in quo tamen ipso, una cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam (5) colligit, hæc pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis, esse grata; gravi vero homini, et ea quæ fiunt, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam a bonis temporibus, ut splendor (6) ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus cum cognomine dives, tum

to, o nel migliorarlo. - *Munerum.* Cujuscumque generis spectacula. *Taliumque.... facultatem.* Ital. „ Il poter fare tali spese.-*Qui has*, i. e. ex qui, ut.

(4) *Aquae sextarium.* h. e. sextam congii partem. Congius sex sextarios continebat, sextarius duodecim cyatos. *Mina* porro centum valebat drachmis, sive libellis nostratibus quinquaginta. *Eaque a levissimo quoque.* Insititia esse putantur.

(5) *Colligit.* Nempe Aristoteles.

(6) *Aedilitatum.* Primus magistratus curulis, qui ludos curabat et annonam. Hoc uno maxime se quisque populo commendabat qui,- *duas tantum res anxius optat, Panem et Circenses*, ut ait *Juven.* Sat. X, 81. - *P. Crassus.* Qui, ut ait Manutius, ex Mucia gente

copiis, functus est ædilitio maximo munere; et paulo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio, magnificentissima ædilitate functus est; deinde C. Claudius, Appii filius; multi post, Luculli, Hortensius. Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores: hunc est Scaurus imitatus. (6) Magnificentissima vero nostri Pompei munera secundo consulatu, in quibus omnibus quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Nam Mamerco, homini divitissimo, (1) prætermissio ædilitatis cnnsulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus; et, si quando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Sejo vitio datum est,

transiit in Liciniam, inde Crassi cognomen accepit. - Quinque rebus, auctore Gellio, excelluit, quod esset *ditissimus, nobilissimus, eloquentissimus, jurisconsultissimus,* quod *Pontifex maximus.* Primus elephantos in arenam produxit, et argento auroque folia imitatus ludis suis coronas dedit. Aul. Gell. I, l. 13. *C. Claudius.* De ludis Claudii Pulchri, Lucullorum fratrum, Scauri, Pompei, vide Plin. Lib. VIII, 7, 16, et seq. — De splendida Lentuli Aedilitate vide eumdem, Lib. IX. 39. - De spectaculis scenicis ejusdem Claudii, Lucullorum, Lentuli, Vide Val. Max. Lib. II, 4, 6.

(6) *Magnificentissima.* Produxit in arenam leones quingentos, pantheras sexcentas et elephantos viginti. - *Vides.* Recole quae paulo supra dixit cap. 16.

(1) *Praetermissio.* Qui ne populo, ob avaritiam, ludos daret praetermisit aedilitatem. *Oresti.* Cn. Aufidius Orestes ex gente Aurelia, ut Manutius putat, prandia populo dedit in semitis urbis, ut eum sibi conciliaret: sed dedit decumae nomine, quasi decimam divitiarum suarum partem diis sacraret.

quod (2) in annonae caritate asse modium populo dedit. Magna enim se et inveterata invidia, nec turpi jactura, quando erat ædilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicæ causa, quæ salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. filius, magno vir ingenio, inprimisque clarus, gloriari solebat, se (3) sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima. Dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus ædilitatis fuit. Atque etiam illæ impensæ meliores, muri, (4) navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad usum reipublicæ pertinent. Quamquam quod præsens tamquam in manum datur, jucundius est; tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo, pro-

(2) *In caritate*, In una carestia. *Asse* quarta sextertii parte' vilissimo praetio. *Modium*, i. e. libras frumenti XXIV. Modius enim sexdecim sextarios continet: sextarius libram unam cum semisse. - *Liberavit* se magna ct inveterata invidia. Ital. „ Si liberò da grave e radicata invidia con una profusione nè disonesta, giacchè era edile, nè troppo vistosa. - *Continebatur*. Idest pendebat. Ideoque Clodius Ciceroni semper infestus, etiam post ejus reditum ab exilio, cujus auctor idem fuerat.

(3) *Sine ullo munere*. Nullo sumptu, nulla impensa ad conciliandam sibi plebem facta. *Nostro quidem anno*. Eo, quo primum anno per leges licuit.

(4) *Navalia*. Navale, locus ubi naves fiunt, reficiuntur, et ser-

pter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panætius, quem multum in his libris secutus sum non interpretatus; et Phalereus Demetrius, qui Periclem principem Græciæ vituperat, quod tantam pecuniam, in præclara illa (5) propylæa, conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere, vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est ejus, qui calamitate premitur, et ejus, qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In his tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed in deligendis idoneis judicium et diligentiam adhibere: nam præclare Ennius:

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum

vantur. Ital. „ Arsenale. *Propter Pompeium.* Pompeius hoc tempore non supererat, sanctior tamen ejus memoria erat Ciceroni, quam ut ejus acta sine gravi causa reprehenderet, et in hoc Caesarianis gratificaretur. - *Non interpretatus*, non verbum de verbo transferens, tamquam interpres.

(5) *Propylaea.* A πρὸ ante, et πύλη porta. Vestibulum, porticus. Haec erant arcis, quae Cecropia dicebatur vestibula, lapide albo tecta, quibus extruendis Pericles annos quinque, et bis mille ac duodecim talenta impendit. Per solas horum vestibulorum portas quinque patebant aditus in arcem.

(1) ex ipso fructus est, tum etiam ex cæteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas; eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse (2) non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis est; redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni (3) munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et (4) confinis æquum et facilem, multa multis de jure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et ne-

(1) *Ex ipso.* Qui accepit beneficium, et ex aliis qui laudant liberales homines. - *Temeritate*, i. e. Si enim non temere cuivis datur, sed cum delectu et ratione.

(2) *Non liceat.* Ut non possint esse ingrati, nisi in omnium reprehensionem incurrere velint. *In deterrenda liberalitate,* h. e. in deterrendis hominibus a liberalitate. - *Qui faciat,* idest qui deterreat homines a liberalitate. *Ab ordine nostro*, np. Senatorio, seu ab optimatibus.

(3) *Munerum*, sc. epularnm, viscerationum et cujuscumque generis spectaculorum.

(4) *Confiniis.* np. villarum, praediorum. *Confinium* peculiariter denotat spatium V vel VI pedum, agros vicinos separans,

scio an paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paulum nonnumquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus; idque etiam reipublicæ est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste (5) posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Teophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse; ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia præberentur, quicumque. Laciades in villam suam divertisset.

XIX. Quæ autem opera, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam (1) in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse

quod, utriusque commune, propter legem XII Tabb. usucapi non poterat. Sic *vicini*, et *confines* distinguuntur. - *Habenda . . ratio.* Ital. tener di conto, far caso.

(5) *Posse multum,* i. e. multum auctoritatis et potentiae habere. *Laciades*, i. e. in eos qui essent ex *Lacia* Atticae vico, unde Cimon, ac proinde *suos curiales*, scil. ejusdem curiae. - *Divertisset.* Ital. „ fosse capitato, hinc *Diversorium.*

(1) *In jure cavere.* Quod est hominis legum et juris periti, qui consultori suo cavet, eique praescribit rationem et formulam

quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque cum multa præclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio; quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt; nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est; idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, (2) quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Hæc igitur opera, grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia præstabilius, vel admiratione audientium, vel ipse indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic ergo a majoribus nostris est (3) in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco in-

rei cujuscumque secundum leges contrahendae. - *Ante hanc confusionem.* Sub C. J. Caesare qui summam in republica potestatem sibi arrogaverat. *Principes* np. in civitate viri, stante republica, de jure consulentibus respondebant.

(2) *Is esset.* Idest quum adhuc viveret. Nempe Servius Sulpicius Ciceroni familiaris, de quo in Oratione pro Murena. *Huic arti.* Quia post jurisprudentum consilia proxime oratoris accedit opera, quae una maxime in judiciis valet. - *Gravior* a Cicerone dicitur, quia plus ad hominum salutem ponderis habet, et plus ingenii postulat. *Eorum . . . gratia.* Favore, studio, amicitia.

(3) *In toga,* i. e. in administratione rerum urbanarum. Addit *in toga* Cicero, ne eloquentiam, pacis artem, qua togati cives romani utebantur, militari virtuti praeferre videretur. *In pa-*

termissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis (4) spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse, aut diserti; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Jam (5) illud non sunt admonendi (est enim in promptu), ut animum advertant, quum juvare alios velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent, aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiæ est; si scientes, temeritatis. Utendum est etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod fe-

triis . . . moribus. Videlicet secundum patrios mores, quibus accessit *Lex Cincia*, quae vetabat, ne quis ob causam orandam sibi pecuniam pacisceretur, vel munera acciperet. - *De me ipso.* Cui erepta est occasio eloquentiae exercendae.

(1) *Spes*. In juvenibus futurae facultatis; *facultas* est ingenium in maturis hominibus; *audacia,* opinio est nimium sibi pro sua facultate arrogantis. Ital. „ presunzione. *Licet . . . petentem beneficia,* i. e. cuivis *licet opera* sua *multis prodesse*, si e. g. beneficia pro aliquo petat, si aliquem judicibus et magistratibus commendet, si vigilet pro re alterius, si roget et supplicet juris consultos (*qui consuluntur*) et pàtronos (*qui defendunt*), huic, inquit, prodesse licet. Verum animadvertendus quartus hic casus additus verbo *licet.*

(3) *Illud,* sup. circa. - *Non expedit.* Vel ob aliquam conjunctio-

ceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: cæterisque operis et officiis erit, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed quum in hominibus juvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, (1) dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causæ non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, (2) habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse.* At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt; quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se postulari, aut expectari aliquid (3) suspicantur: patrocinio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum

nem, vel quia sint potentes, et id nocivum esse potest. - *Caeterisque operis*, i. e. caeteris in rebus.

(1) *Dictu quidem est proclive.* Dicere quidem est in promptu, facile est. *Itaque*, et ita.

(2) *Habere.* Accepti beneficii certe memor esse potest. - *Commode.* Idest festive, venuste, eleganter. *Qui habeat*, sup. ab aliquo mutuam, *non reddidisse* eam quamdiu habet - *retulisse* sc. gratiam. *Qui habeat*: quatenus animo est semper grato in benemeritos.

(3) *Suspicantur*. np. honorati et beati. - *Patrocinio.* sup. eorum. - Appellari se *clientes. Qui est meritus.* sup. de se: idest qui beneficium contulit. - *Suum munus.* Ital. I suoi boni servizii.

sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus expectat (eget enim multis) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. (4) Videndumque illud est, quod si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus, manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo est) præsidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed si res (5) in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quæ viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum (6) pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet; ne id quidem semper: sed fac juvare: utentior sane

(4) *Videndumque*: Notanda constructio, *videndum quod*. Sensus. Est alia ratio cur potius inopi et probo, quam diviti minus probato benefaciendum sit; quia, si opulento benefeceris viro, gratia manet *in uno illo*, aut forte in ejus filiis. At vero si inopem defenderis, omnes ejusdem sortis et conditionis tibi debent, quia sperant omnes, quod uni fecisti, te multis facturum - *Omni generi*, sc. hominum.

(5) *In contentionem*. In disquisitionem veniet, ut statuendum sit, utrum apud bonos, an apud fortunatos beneficium collocemus.

(6) *Pertinet*? Divitiae alienae, earumque magnitudo, quid ad nos, ut nostra judicia regant?. - *Utentior* sc. quam opinio fert. Ital.

sit: honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ quominus juvetur, modo ne adjuvent; sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam. Fundamentum est enim perpetuæ commendationis et famæ, justitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant; deinceps de iis, quæ ad universos, quæque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res, aut prosit, aut certe non obsit reipublicæ. (1) C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, et reipublicæ tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus et reipublicæ salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis

Ne usi pure a sua posta. - *Ne impediant.* Fac ut *divitiae* non *impediant quominus* a te *juvetur* dives *si bonus erit vir.* - *modo ne adjuvent,* dummodo ipsae divitiae non sint in causa, cur ille a te adjuvetur. *Per injuriam.* Idest modo iniquo. Ital. ,, per via d'ingiustizia.

(1) *C. Gracchi.* Cicero pro Sextio cap. 48. *Frumentariam legem C. Gracchus ferebat. Jucunda res plebi romanae. Victus enim suppeditabatur large sine labore.* Qui Tribunus plebis an. Ur. 630 legem tulerat *frumentariam, ut semisse et triente frumentum plebi daretur,* ex Livii Epitome 60. *M. Octavii:* Qui frumentariam Gracchi legem moderatus est. Porro Octavii lex *necessaria* dicitur, quia lata est in magna annonae caritate.

privatorum (2) publice diminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum præbuit; sed cum in agendo multa populariter, tum illud male, *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad æquationem bonorum pertinens; qua peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, respublicæ civitatesque constitutae sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiæ rerum suarum, urbium præsidia quærebant. Danda etiam opera est, ne (quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) (3) tributum sit conferendum: idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit (malo enim alteri, quam nostræ ominari, neque tantum de nostra, sed de omni republica disputo); danda

(2) *Publice.* Publica auctoritate per magistratum. Idest ne lege deminuantur bona privatorum ad aequandas facultates civium, ut contendebant Gracchi.-*Philippus.* Tribunus plebis an. Ur. 649. de quo Cicero loquitur Cap. 17 hujus libri. - *Legem agrariam.* De agris populo dividendis. *Antiquari.* Ital. „che fosse revocata. *Sed quum in agendo.* In suadenda lege diceret *multa populariter*, hoc est, quae grata essent plebi. *Tum illud male.* Nempe dixit. *Rem.* Qua honeste vivere possent.-*Capitalis*, i. e. perniciosa. *Ad aequationem bonorum pertinens.* Ital. che tendeva al comunismo. - *Spe custodiae*, i. e, spe custodiendi res suas securius.

(3) *Tributum.* Tributa a civibus romanis in aerarii pecunia exacta memorantur a Livio, 23, 48. Ejusmodi onera publice imperata dicuntur *munia*: unde *municipes*, quibus ea imperari solent, et *immunes* qui nihil conferunt. Quod fiet luculentius Taciti verbis. *Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine* tributis *haberi queunt.* Hist. IV, 74 - *Muneris.*

erit opera, ut omnes intelligant si salvi esse velint necessitati esse parendum. Atque enim omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariæ: quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare. Est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima suspicio. « *Utinam*, inquit, (4) *C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reservasset, et tum essem natus, si quando Romani dona accipere cœpissent! non essem passus diutius eos imperare.* » Næ illi multa secula expectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tunc potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum (5) Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum : tanta,

Tributi conferendi. - *In promptu.* apertum, manifestum. *Caput autem est.* Il punto essenziale si è. Simili modo de *Amic.* Cap. 13. *Caput esse ad beate vivendum, securitatem.*

(4) *C. Pontius.* Samnitum imperator, a quo Romani victi, et sub jugum missi ad furculas Caudinas. *Modo enim.* Nam malum hoc coeperat ante Pisonis tribunatum, et ad fastigium pervenerat Ciceronis aetate, vel paulo ante. - *Facile patior.* Haec per litotem dicta sunt. - *De pecuniis.* Qua lege socii pecunias sibi contra leges ereptas repetebant. *A L. Pisone Frugi*, tribuno plebis anno Urb. 604 lata lex est adversus eos, qui ob res judicandas pecuniam acciperent, et socios expilarent.

(5) *Italicum bellum.* Quod et *sociale* dictum est, ea presertim de causa ab aliquibus excitatum, ne repetundarum judicio arcesserentur. v. Flor. III, 18.

sublatis legibus et judiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? sed in illo alia majora. Laus abstinentiæ, non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum (1) gaza, quæ fuit maxima, potitus est Paulus: tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum. At hic nihil in domum suam præter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversa. Quid? qui ejus collega in censura fuit L. Mummius, numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quanquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nullum igitur vitium tetrius (ut eo, unde digressa est, referat se oratio) quam avaritia, præsertim in principibus rempublicam gubernantibus. (2) Habere enim quæstui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nulla re alia, nisi ava-

(1) *Gaza.* Persicus sermo est, ait Servius ad illud Virg. Aen I, 123... *Troia gaza,* et significat divitias. - *Paulus,* sc. Lucius Aemilius pater naturalis Africani Minoris, qui Macedoniam subegit et *tantum pecuniae in aerarium invexit, ut, summam omnis captivi auri argentique sestertium millies ducenties fuisse,* testari non dubitaverit *Valerius Antias* apud Liv. 45, 40. -*Patrem* np. Aemelium.-*Africanus,* qui ut ait Paterculus, *nihil in vita nisi laudandum aut fecit, aut dixit, aut sensit.-Urbem,* sc. Corinthum, de qua vide libr. I, 11. Vel. Pat. I, 12.

(2) *Habere quaestui,* i. e. ex republica quaestum facere, opibus crescere. *Pythius,* Apollo Delphicus, a pythone serpente occi-

ritia perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis prædixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicæ præsunt, quam abstinentia et continentia. Qui vero populares se esse volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possesores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ: concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ: deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) (3) civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suæ rei cujusque custodia. Atque in hac pernicie reipublicæ ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse; et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et præ se fert dolorem suum; nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur, sed (4) pondere. Quam autem habet æquitatem,

so dictus. - *Populares,* i. e patroni plebis adversus optimates. *Agrariam rem,* agrorum divisionem.

(3) *Civitatis atque urbis.* Prima voce homines intelligit eodem jure viventes, eaque interdum ita late patet, ut multa oppida complectatur; altera locum moenibus septum. - *Non fuisse,* sup. par, idoneus.

(4) *Pondere.* Nimirum benevolentiae. Plus enim potest unus, cui aliquid inique ademptum est, ad gloriam infuscandam, et aeterna stigmata inurenda, imo et ad ulciscendum injuriae auctorem, quam

ut agrum multis annis, aut etiam seculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lysandrum (1) ephorum expulerunt; Agin regem (quod numquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut et tyranni existerent, et optimates exterminarentur, et præclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec verò solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ a Lacedæmoniis profectæ, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdiderunt? At vero (2) Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, quum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quum-

plurimi qui aliquid acceperunt injuste. Testes hujus verissimae sententiae sunt J. Caesar, et tot alii tyranni, qui ultorum manus non potuerunt effugere illa effusa largitione in amicos, et populum.

(1) *Ephorum*. Ephori apud Lacedaemonios magistratus, qui regibus etiam praeerat.-*Lysandrum*. Vide Plutarch. in Agide. - *Exterminarentur*, i. e. extra patriae terminos pellerentur. Ital. „ fossero esiliati, scacciati. Eodem sensu utitur libr. III, 11. - Gargallus vertit *perirono*, quod non cohaeret cum iis, quae sequuntur: ergo male. *Nepotes*. Cornelia Africani majoris filia nupsit T. Graccho, et ex eo peperit Cajum, et Tiberium.

(2) *Sycionius*. Sicyon una de septem veteribus Graeciae civitatibus in Peloponneso prope Isthmum; cuius apud veteres celebrantur calcei atque olivae. De Orat. I, 54. Virg. Geor. II, 519 - *Aratus*, est auctor foederis Achaici, cujus vitam luculenter expressit Plutarchus: adde Polyb. Lib. II. 40, 1. - *Argis*: urbs Argolidis.

que tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere inquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo spatio multa haereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria; (3) judicavit neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse; isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur. Quam quum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant; perfecitque æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius

(3) *Judicavit oportere* neque adimi *illis*, np. novis possessoribus - neque non satisfieri *his*, sc. qui antea possessores fuerant. - *Alexandriam*. Aegypti urbem. - *Remque integram i.* e, nihil in statu reipublicae, et fortunarum privatorum immutari. - *Ptolemaeum*, Philadelphum, eius filium, qui ex ducibus Alexandri fuit, et primus Alexandriam regio jure tenuit. - *Grandi pecunia*. Talentis CL, ut scribit Plutarchus.

putarent, numerari sibi (5) quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes concordia constituta sine querela discederent. O virum magnum dignumque qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis (6) jam vidimus) hastam in foro ponere, et bona civium voci subjicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit sapientis et præstantis viri) omnibus consulendum putavit; eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno. Quid ita? Ut, quum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, nisi, ut emas mea pecunia fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem ne sit æs alienum, quod reipublicæ noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum est, quam me

(5) *Quod tanti:* sc. pretii *esset*, quanti possessiones quas amiserant. Quod aequaret pretium amissi fundi, seu praedii.-*Par est*, Aequum est. Ital. Così conviene agire coi cittadini.

(6) *Bis.* Sylla primum, deinde Caesare dictatoribus. *Silla qui* (de Fin. III, in fine) *trium pestiferorum vitiorum, luxuriae, avaritiae, crudelitatis, magister fuit. Non divellere*, i. e. vi eripere; sed omnium utilitati pariter consulere. - *In alieno*, np. fundo. *Tabulae novae.* Quibus aes alienum debitoribus condonabatur. *Quid habent argumenti.* Quid sibi volunt aliud. Ital. ,, che altro significano?

consule, ne solveretur. (1) Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Nunquam nec majus æs alienum fuit; nec melius, nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. (2) At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitarat, ea perfecit, quum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur; inprimisque operam dabunt, ut juris et judiciorum æquitate suum quisque teneat; et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia; præterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi poterunt, rempublicam augeant, imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt: hæc apud majores nostros factitata: hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam. In his autem utilitatum præceptis (3) Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo præterita censet esse a Panætio, valetudinis curationem, et pecuniæ. Quas res a summo philosopho præteritas, arbitror, quod essent

(1) *Armis et castris.* Quia Catilina comparato exercitu bellum patriae intulit; et est modus proverbialis, uti *velis remisque, manibus pedibusque*, etc.

(2) *At vero hic.* Intelligitur J. Caesar nunc victor, tum quidem oppressa conjuratione Catilinaria, cujus particeps credebatur, victus. - Nihil *interesset*; quia spoliata Gallia, aere alieno se liberaverat. *Vel belli, vel domi.* Sive in bello, sive in pace.

(3) *Antipater.* Qui Ciceronis temporibus floruit, et paulo ante mortuus est, quam ejus filius Athenas venisset. Fuerunt et alii Antipatri cum quibus hic videtur non confundendus.

faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur (4) notitia sui corporis; et observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi causa; et prætermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui œconomicus inscribitur; quem nos ista fere ætate quum essemus, qua es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat (1) quartus a Panætio prætermissus, sæpe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis, externa, hoc modo. Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, ve-

(4) *Notitia sui corporis.* Tiberius (apud Tacit. Ann. VI, 46.) *Solitus eludere medicorum artes, atque eos qui, post tricesimum aetatis annum, ad internoscenda corpori suo utilia, vel noxia, alieni consilii indigerent.* Et si Svet. in Vit. 68. fides habetur, in hoc fuit verax et constans, cujus en tibi ipsissima *verba. Quamvis a tricesimo aetatis anno arbitratu eam* (valetudinem) *suo rexerit, sine adjumento consiliove medicorum.*

(1) *Quartus.* Primus locus. Honestumne sit, an non. Tertius: ex duobus Honestis, utrum Honestius: Quartus: ex duobus Utilibus utrum Utilius. - De quibus vide etiam libr. I, cap. 3. Panaetius hunc quartum locum praetermiserat, quum tres caeteros tractavisset. *Cum corporis,* np. commodis. - *Viribus,* scil. esse praeditas. - *Vectigalia urbana,* sup. anteponantur *rusticis.*

ctigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis; a quo quum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, (2) *Bene pascere.* Quid secundum? *Satis bene pascere.* Quid tertium? Male pascere. Quid quartum? Arare. Et quum ille, qui quæsierat, dixisset, *quid fœnerari?* Tum Cato; *quid hominem, inquit, occidere?* Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quærenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris (3) ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

(2) *Bene pascere.* Rem pecuariam maximam, magnos cujuslibet pecoris habere greges. *Satis bene pascere.* Mediocriter, nec omnino bene. *Male pascere.* Hoc est, maligne, improspere: quod tamen fructuosius esse censet Cato, quam arationem, aut quodlibet aliud agriculturae genus.

(3) *Ad medium Janum.* Romae vicus fuit hoc nomine, ubi habitabant foeneratores. Cujus vici pars prima, *summus Janus;* media, *medius;* ultima, *imus* vocabatur. Unde Horatius. Ep. I, 1, 53.-6.

O cives, cives, quaerenda pecunia primum;
Virtus post nummos. Haec Janus summus ab imo
Perdocet; haec recinunt juvenes dictata senesque.

LIBER TERTIUS

I. Publium Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus sit, dicere solitum, scripsit (1) Cato, qui fuit fere ejus æqualis, *Nunquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus; nec minus solum, quam quum solus esset.* Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna; quæ declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret unquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Ita duæ res, quæ languorem afferunt cæteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii præstantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a republica forensibusque negotiis, armis impiis, vique prohibiti, otium persequimur, et ob

(1) *Cato.* Senior, de quo libro superiore, qui et Censorius dictus est, paulo iunior Africano majore fuit. *Quam quum otiosus esset.* Tunc enim de republica deque optima ejus administratione cogitabat. *Quam quum solus esset.* Ipse nimirum loqui secum didicerat.- *Vox.* i. e. sententia, dictum. *Armis impiis.* Quia in patriam versis; eaque erant Antonii, qui tunc satellitum agmine stipatus in curiam ventitabat, et senatum armatorum corona septum tenebat. Quapropter Cicero *otium persequebatur*, i. e. in perpetuo otio erat, *urbe relicta rura peragrans.* - Erant autem quatuor decim Ciceronis villae, et praedia in Italia. Beier.

eam causam, urbe relicta, rura peragrantes, sæpe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicæ pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a cœtu huminum frequentiaque interdum, tanquam in portum , se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. (2) Extincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere possimus? Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et sæpe soli sumus. Sed, quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas. Quanquam Africanus majorem laudem meo judicio assequebatur. Nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione investigationeque earum rerum. quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum unquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi ope-

(2) *Extincto . . . senatu.* Apud quem de summa rerum consultabatur. - *Deletis judiciis.* i. e. dempta omni libertate apud judices de hominum salute disceptandi: Idque acciderat primum *armis impiis* J. Caesaris; deinde Antonii et Dolabellae, postremo Caesaris Octaviani. - *Peperisset.* Quod praestitit Cicero, oppressa in consulatu conjuratione Catilinae. - *Africanus.* Quasi dicat: *Quamquam* quid ego me cum Africano comparo? Ille multo mente valebat ma-

ram omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica scripsimus.

II. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi præcepta ducuntur. Quare quanquam a Cratippo (1) nostro, principe hujus memoriæ philosophorum, hæc te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire, Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam expectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. (2) Suscepisti onus præterea grave Athenarum et Cratippi; ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore conten-

gis, neque scriptione indigebat. - *Brevi tempore.* i. e. a dictatura Julii Caesaris ad triumviratum Lepidi, Antonii, et Caesaris Augusti, cujus armis republica oppressa, Cicero non solum philosophicos libros scripsit, sed aliquot etiam rhetoricos.

(1) *Nostro*, np. familiari pro quo Cicero apud Caesarem egit, quum rerum potitus esset, ut civis romanus adscriberetur; persuasitque Senatui Areopagitarum apud Athenienses, ut instituendae juventuti praeficeretur. Vide quae nos ad lib. I, 1 scripsimus. *Quidquam aliud audire,* i. e. huic uni animum intendere, te totum emancipare. *Nominis* i. e. famae.

(2) *Suscepisti onus.* Onus vocat expectationem, quam de se concitavit migrando Athenas ad magistrum praestantissimum. -

dere (si discendi labor est potius, quam voluptas), tantum fac ut efficias; neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hactenus: multa enim sæpe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur. Panætius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent; (3) uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene, an inutile; tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret; de duobus generibus primis, libris tribus explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium, posteaquam illos libros edidisset: quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; præsertim quum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Pa-

Fac ut efficias. Ordo; *fac ut efficias* tantum *quantum potes conniti animo, quantum* etc. - *Suppeditata.* Idest subministrata tibi. *Ad reliquam partem.* Quae est de comparatione et repugnantia *honesti* et *utilis.*

(3) *Uno.* Scil. genere, et sic deinceps. - *Oporteret*, sup. disputavit Panaetius - *De duobus generibus primis*; videlicet, *honestum, an turpe*, quod est primum genus *Utilene, an inutile*, quod est secundum genus. Caeterum vide lib. 1. 3. - *Posidonio.* Fuit Apamensis ex Syria, sed Rhodius existimatus, quia Rhodi vixit ac philosophatus est. Hic, quum aliquando morbo articulari gravissime laboraret, fertur saepe dixisse, erat enim Stoicus. „ Nihil agis dolor, quamvis sis molestus; numquam te esse confitebor malum. - De quo pluries fit mentio apud Tullium.

nætio (4) prætermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an plane omittendum; alterum dubitari non potest, quin a Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat; ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat); sic ea, quæ Panætius prætermisisset, propter eorum, quæ perfecisset præstantiam, neminem esse persecutum.

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum, solum bonum est, ut Stoicis placet; sive quod honestum est; id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut (1) omnia ex altera parte collocata vix mi-

(4) *Praetermissum.* Negligentia, vel omissione. *De quo.* Idest qua de re.-*Alterum*, i. e. hoc unum dubitari potest *adhibendumne fuerit etc. Alterum* vero quin a Panaetio sit susceptum, sed relictum, non potest dubitari: ergo Panaetius non exsolvit, quod promiserat; idcirco minime sibi constans fuit. - *Rutilium* R. Vide lib. II 13. - *Apelles.* In Coo maris Aegei insula Venerem pinxit; de qua audiendus ipse Plinius, lib. XXXV. 10. *Apelles etiam inchoaverat Venerem Cois, superaturus etiam suam illam priorem. Incidit vero mors, peracta parte, nec qui succederet operi ad praescripta lineamenta inventus est.*

(1) *Omnia*, sc. corporis et fortunae bona - *Ex altera parte*

nimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui primum hæc, natura cohærentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii (2), qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere*, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cætera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præ-

sc. lancis. - *Momenti* quasi movimenti, idest ponderis, gravitatis. *Instar*. i. e. aliquam similitudinem, vim; ex quo fit ut utilitas cum honestate minime contendere possit. - Hac similitudine usus est quoque *Tusc. quaest.* V, 17. *Opinione distraxissent*, i. e. opinantes esse separanda, sejungenda.

(2) *Qui res expetendas vel voluptate.... metiuntur*. Qui existimant nihil expetendum, praeter voluptatem vel indolentiam, seu vacuitatem doloris. - *Quum sit is*, np. Stoicus. - *Congruere*. Quia virtus nihil est aliud, ut dicitur de leg. 1. 8. *quam in se perfecta, et ad summum perducta natura*. Itaque *congruenter naturae vivere*, idem est, ac vivere ex hominis natura undique perfecta, ut Cicero ipse interpretatur de *Fin.* V, 9. - *Legere*. Idest eligere. *De eo genere*, np. de honesti et utilis comparatione.

cipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id (3) in sapientibus est solis, neque a virtute divelli unquam potest; in iis autem in quibus perfecta sapientia non est, ipsum illud quidem perfectum honestum, nullo modo, similitudines honesti esse possunt. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, (media Stoici appellant) ea communia sunt, et late patent; quæ et ingenii bonitate multi assequuntur et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quemquam potest. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermissum. Quod item in poematibus et picturis usu evenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare: itaque quum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententia.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientium modo propria, sed cum omni hominum ge-

(3) *In sapientibus est solis.* Quales a Stoicis fingebantur, qui nec olim fuerunt, nec sunt, neque post usquam erunt - *Media.* Hoc est, mediocria, officia velut secunda, quae possunt esse in multis - Sed recole ea quae scripsit idem Tullius libr. I, 3. *Progressione discendi.* Studio et assiduitate, qua fit progressio ad virtutem et honestatem. - *Omnes numeros*, i. e. omnem in suo genere perfectionem. - *Quod capiat.* np. alliciat, moveat, delectet etiam *ignaros*, imperitos. - *Docti.* Edocti, admoniti.

nere communia. Itaque (1) his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero, quum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius Aristidesve justi nominantur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ, tanquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt; (2) ne illi quidem septem; sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientum. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari; nec id quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si quæ

(1) *His.* Nempe officiis mediis - Virtutis *indoles.* Quidam virtutis amor. - *Commoventur.* sup. ad virtutem. - *Duo Decii.* Patrem et filium significat, qui se pro patriae salute devoverunt. - *Scipiones.* Nempe fratres, qui in Hispania bello Punico secundo fortiter pugnando periere. Sed plura alibi.- *Fabricius.* Cur Fabricius et Aristides justi sint nominati, vide in hoc ipso libro cap. 22.

(2) *Ne illi quidem septem.* Apud Graecos celebrati, quorum haec nomina, Pittacus, Periander, Thales, Solon, Chilon, Cleobulus, Bias. - *Frequentia.* Quia frequenter mediis ulebantur officiis. - *Cum utilitatis repugnantia.* Cum utilitate quae illi repugnet, committere et comparare. - *Emolumentis.* i. e. cum iis quae utilitates, atque emolumenta afferunt. Ait autem, nec primum honestum, nec secundum comparari cum utili posse. *Aliter enim.* Id nisi fiat, illam ipsam virtutis inchoationem amittemus, quae in nobis est, et a qua viri boni existimamur. Et, ut in Acad. I. 5. scribit, *quod inchoatum est, neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem appellatur.*

ad virtutem est facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam (3) oportere. Etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestatem utilitas est consecuta. Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, si

- *Officiorum*, np. communium, seu mediorum. - *Praeponderari*. i. e. ut honestatis pondus semper praeponderet.

(3) *Oportere*. Excusat Panaetii judicium, de quo supra. Locutus enim videtur de his, qui solent comparare et dubitare; nec tamen eos probasse censendus est. - *Quale sit*. Honestumne, an turpe: quod ex iis quae sequuntur fit clarius. - *Tempore*, i. e. commutato temporis statu. *Illud*. Nempe occisum Caesarem a Bruto. Et hoc disserit cum in gratiam ipsius Bruti cui valde familiaris, cum Caeterorum percussorum Caesaris, quibus aeque familiaris erat.

quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, (4) formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi disciplinæque maxime consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quanquam a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia; tamen splendidius hæc ab eis disseruntur, quibus quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum, quam ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cætera, quæ possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit (1) convictum humanum

(4) *Formula.* Norma, regula. *Iidem erant, qui Academici.* Vivo Platone, cujus discipuli, Aristoteles Peripateticorum, Xenocrates Academicorum auctores fuere. *Ab eis.* Nempe a Stoicis, qui de honesto splendidius sentiunt, et scribunt, quam Peripatetici. *Magnam licentiam dat.* Academicorum erat, de rebus omnibus quae ipsis probabiles viderentur, in utramque partem disputare, nihil affirmando.

(1) *Convictum humanum*, i. e. vitam communem hominum inter se. Primum quidem qui alteri detrahit, jus naturalis societatis infringit, quia abrumpit vinculum, quo homines hominibus conjunguntur ad corpus unum generis humani componendum: et per hoc fit, ut membra veluti armentur in membra, sibique invicem interitum afferant. Hanc a membris petitam similitudinem plu-

et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum disrumpi necesse est eam, quæ maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, (2) si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset; debilitari et interire totum corpus necesse esset; sic si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque quod cuique possit, emolumenti sui gratia; societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi, ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri, acquirere; concessum est, non repugnante natura. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum natura, id est, (3) jure gentium, sed etiam legibus populorum quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium conjunctionem; quam qui

ribus verbis explicat D. Ambrosius *Offic.* III, 3. - *Sic erimus affecti.* Ital. ,, Se saremo così diposti.

(2) *Si unumquodque membrum.* Nota est fabula de membrorum humanorum, inertiae ventris succensentium discordia, qua Menenius Agrippa plebem Romanam, quae irata a patribus secesserat, ad obsequium et officium revocavit apud Livium libr. 2. 32. Dudum antea Socrates usus erat hac eadem similitudine ad fratres discordes.

(3) *Jure gentium.* Declarat quid nomine naturae hoc loco intelligat. Natura igitur hic sumitur pro jure illo naturali, quo gentes omnes inter se conjunguntur et jus gentium dicitur. Ita in Tusc. 1, 13: *Consensio omnium gentium lex naturae putanda est. Legibus populorum.* Secunda ratio formulae; quia ita jubent leges

dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere), nunquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque (4) comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ; quæ quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere autem de altero sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cætera generis ejusdem. Itemque, magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis, aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cœlestium collocavit, quam vivere in solitudine non modo

populorum et civitatum.- *Damno.* Poena pecuniaria. *Quae est lex divina.* Hanc enim naturae deus insevit. *Et humana.* Quia hanc eamdem, natura ipsa monstrante, leges humanae sanxerunt. Et haec est tertia ratio formulae. Nam *ratio* (Leg. II, 4.) *profecta a rerum natura, ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans, orta simul cum mente divina.*

(4).*Comitas.* Est facilitas aliis commodandi, officiorum et beneficiorum promptitudo. Hic *comitas* opponitur voluptati, *justitia* vitae, *liberalitas* divitiis. *Quae*, scil. Voluptas, vita, divitiae. *Quae* vero est quartus casus.-*Comparantem*, i. e. conferendo ea *cum utilitate communi.* Ital. Le quali cose certamente, chiunque comparandole con la comune utilità le sprezza, e di niun valore le stima, quel tale è di animo grande, ed elevato. - *Imitantem*, i. e. imitando. Caeterum animadvertendi sunt hi accusativi *comparantem, imitantem.* etc. - *Herculem.* Jovis et Alcmenae filium, qui perdomandis ubique monstris, hominum securitati consuluit. De quo, vide quid ipse Cicero in fine libr. II de Fin. et in Tusc. IV, 22 scribat: Lucret. V,

sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quocirca optimo (5) quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obedientem, homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuipiam injuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis; quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunæ vitium, animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque, et universorum; quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana (1) consortio. Atque etiam, si hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est secundum eamdem naturam omnium

22-37. et Ausonius qui duodecim labores Herculis totidem hexametris complexus est idyll. XIX,

(5) *Quisque . . . ingenio*, scil. praeditus - *illam vitam*, Herculis np. laboriosam *huic* umbratili, otiosae et solitariae *anteponit* praefert. *Deinde, qui . . . violat.* Urget ad confirmandam formulam: qui alterum violat, vel ignorat hoc esse malum, vel alia mala putat esse pejora. Utrumque refellit. *Facere.* Sup. quam censet, *facere cuipiam injuriam,* esse fugiendum. *Hominem*, i. e. ipsam hominis naturam, humanitatem - *Fugiendum.* np. facere cuipiam injuriam. *Animi vitiis*, utpote iniustitia, avaritia etc.

(1) *Consortio.* Idest societas. - *Consultum velit*, h. e. ut homini

utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturæ; idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturæ lege prohibemur. Verum autem primum: verum igitur et extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil juris et nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt esse cum civibus; quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium (2) rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem; qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adversus Deos immortales impii judicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitia. Iustitia enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri homini ad nullam partem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, ne-

consulatur. - *Verum . . primum*, np. natura praescribit, ut *homo homini consultum velit*. - *Extremum*, scil. *violare alterum* etc.

(2) *Rationem . . habendam*. Ital. Doversi avere riguardo a' cittadini. *Ab iis*. Nempe a Diis. *Quae vacent justitia*. Praestat omnia incommoda subire, modo vacent justitia, idest modo sint ejusmodi, quae non patiaris ex merito; sed injuste tibi illata sint. Ita Facciolatus, et ut mea fert opinio, bene.

minem ut violem commodi mei gratia. Quid? si (3) Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat? Hæc ad judicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis causa detraxeris, inhumane feceris contraque naturæ legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; est enim injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariæ; qui (4) si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit; modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum,

(3) *Phalarim.* Vid. libr. II, 7. - *Sin autem.* Idest si tu non sis reipublicae et hominum societati utilis, detrahendi causam nullam habes de alterius incommodis. - *Ob eam causam.* Nimirum ob utilitatem publicam, non privatam. - *Suum cuique incommodum,* i. e. frigore conficiatur, vel alio quovis incommodo laboret, potius, quam de alterius commodis aliquid detrahet. Notandum hic loqui de perfecto sapiente.

(4) *Si occiderit,* np. sapiens. *Modo hoc,* i. e. modo ne nimio sui amore decipiatur.

et ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati. Nam, quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa (4) distractio est; neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem honestum est necare; atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si et ipsa languere et tanquam spiritu carere cœperunt, et nocent reliquis partibus corporis; sic ista in figura hominis feritas et immanitas belluæ a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejusmodi igitur credo res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio consilium ejus (1) peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est. Sed quoniam operi inchoato, et prope jam absoluto, tamquam fastigium imponimus; ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare ut quædam sibi concedantur, quo facilius, quæ volunt, explicent; sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi con-

(4) *Distractio.* Divisio, dissidium. *Honestum est necare.* Hoc disserit in odium eorum qui rem publicam everterant: sed homini Christiano aliter sentiendum. - *Ex tempore.* Ex tempore et loco cognitio petitur officii.

(1) *Peremisset*, i. e. irritum fecisset, substulisset. - *Fastigium*, Idest summam manum; ab aedificiis translatum, quibus perfectis conus aliquis imponitur. *Postulare.* Geometrae initio postulata quaedam ponunt, quibus postea tamquam principiis argumentando

cedas, si potes, nihil, præter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. (2) Mihi utrumvis satis est; et cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile. Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed (ut dicitur) (3) *Marte nostro*: neque enim quidquam de hac parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

VIII. Quum igitur aliqua species utilitatis objecta

utuntur. *Si potes*, quia Peripateticus. Peripatetici enim non concedunt sola honesta esse expetenda.

(2) *Utrumvis*. Mihi, utpote Academico, ex his duobus licet sumere utrumvis. Nam modo unum, modo alterum probabilius videtur. Sed praeter duo haec, nihil est probabile. - *Ei fas*, utpote Stoico. - *Testatur*. Apud Panaetium et reliquos Stoicos utile et honestum reciprocantur. - *Repugnantiam*. Quasi certamen, in quo utile honesto opposuit. - *Quae esset*, non quod revera esset.

(3) *Marte nostro*. Dictum proverbialiter, quum aliquid nullo adjuvante, viribus tantum nostris agimus: Ital. di nostra testa. - *Probaretur*, i. e. approbaretur. - De iis, np. ex iis.

est, (1) commoveri necesse est. Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ speciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda est; sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria), nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, (2) peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec fœdius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed

(1) *Commoveri,* sup. se, vel nos. *Non potest.* Haec est Ciceronis argumentatio. Utilitas secundum naturam est, turpitudo contra naturam; ergo coalescere simul nequeunt. - Hoc autem erat in socratica philosophia praecipuum, omnem utilitatis rationem a principiis naturalibus manare, nihilque esse utile, quod naturae repugnet. - *Zenoni.* Stoicorum principi. *Aristoteli* Peripateticorum: de quibus vid. libr. I, 1, 2.

(2) *Peculatus. Est crimen, quo tenetur, qui aerarium defraudavit,* inquit idem Cic. - *Turpitudinis.* sup. poenam. Hinc sapienter

ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium), qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent; in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id (3) non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio: atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum.

IX. Hinc ille (1) Gyges inducitur a Platone; qui, quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ), animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus ma-

Seneca Epist. 43. *Si honesta sunt quae facis, omnes sciant, si turpia, quid refert neminem scire, quum tu scias? O te miserum si contemnis hunc testem!* Et Ausonius breviter, sed non minus praeclare. *Turpe quid ausurus, te, sine teste, time.-Perrumpunt*, i. e. perrumpendo evadunt ut ferae retia; sed *turpitudinis* dedecus, et conscientiae supplicium eos consequitur.

(3) *Non pervenerint.* Quia *pari sorte scelus, et sceleris voluntas.* Cui eleganter astipulatur Juv- XIII, 208-10. - *Has patitur poenas peccandi sola voluntas. Nam scelus intra se tacitum, qui cogitat ullum, Facti crimen habet...*

(1) *Gyges.* Pastor Candauli Lydorum regis, cui quum rex uxorem suam de cujus pulchritudine gloriabatur, nudam ostendisset, illa id aegre ferens, Gygen ad necem ejus impulit, seseque cum regno illi tradidit. Vid. Just. Lib. I, 7. - *A Platone* Lib. II, de Rep. - *Discessisset.* Discissa, divisa esset.

gnitudine inusitata, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regius pastor); tum in concilium pastorum se recepit: ibi quum palam ejus annuli (2) ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit; eaque adjutrice regem dominum interemit; sustulitque quos obstare arbitrabatur; nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quæruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commentitiam fabulam prolatam dicunt a Platone: quasi vero ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Hæc est vis hujus annuli et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis causa, feceris; si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus. (3) Negant id fieri posse: quanquam potest id quidem. Sed quæro, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. Negant enim posse, et in eo perstant:

(2) *Ad palmam.* Ad interiorem partem manus. *Palam ejus annuli.* Ital. Il castone di quell'anello: Quae *funda* quoque dicitur. - *In locum.* Est locus annuli, ut pala sit extra palmam, atque emineat.

(3) *Negant id fieri posse.* Idest ut, *id diis hominibusque futurum sit semper ignotum. Quamquam potest.* Sup. *fieri ut sit semper ignotum.* Dubitanter de Providentia et natura divina loquitur, ut Academicus:-*Rustice sane.* Nempe negando non ad rem respondendo.-

hoc verbum quid valeat, non vident. Quum enim quærimus, si possint celare, quid facturi sint; non quærimus, possintne celare; sed tanquam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate proposita, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

X. Incidunt sæpe multæ causæ quae conturbent animos utilitatis specie; non quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est); sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. (1) Quum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuste. Fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adjutor. Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni esse tollendam; quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. (2) At in eo rege, qui urbem condidit, non item. Species enim utilitatis ani-

Hoc verbum. Idest, *vis hujus exempli*, hujusce sententiae. - *Celare* sc. hujusmodi facinora *Deos hominesque. Tormenta.* Torquendo quaerimus, acrius nempe instando. - *Si negent*, np. facturos se quod expediat.

(1) *Quum Collatino.* Tarquinius Collatinus, Lucretiae maritus, videbatur Romae retinendus; et satis habebat causae, cur ex omnibus Tarquiniis unus retineretur: attamen Brutus qualibet ratione exonerandam metu civitatem ratus, legem tulit, ut, *omnes Tarquiniae gentis exules essent*, ut scribit Liv. II, 2. - *Principes*, i. e. primores civitatis, ut ait idem Livius.

(2) *At in eo rege.* Romulo qui ut solus regnaret, Remum

mum pepulit ejus: cui quum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat assequi posset; et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis, neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur; pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ, quum his ipsi egeamus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, serviendem est. Scite (3) Chrysippus, ut multa. Qui stadium, inquit, currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, jus non est. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius, breve et non difficile præceptum est.

fratrem interemit.-*Pietatem.* Romulus omisit pietatem, dum desaeviit in fratrem: *humanitatem*, dum hominem tam levi de causa interemit. - *Muri causam.* Quia Remus, ludibrio fratris, urbis murum transilierat. v. Liv. I, 6. *Pace vel Quirini vel Romuli dixerim.* Supplicantium mos erat, ne in nomine errarent, plura ejusdem divi nomina enuntiare; Romulus autem, postquam in deos relatus est, vocatus est *Quirinus.*

(3) *Chrysippus.* Philosophus Stoicus Zenonis, et Cleanthis auditor; post quos etiam scholae praefuit, et Stoicorum princeps est habitus. In dialectica longe omnibus antecelluit. Patria Solensis, sive ut alii malunt, Tarsensis, cujus mors diverse narratur. - *Scite.* Sup. dicit, scribit, etc. - *Supplantare*, i. e. pedibus implicare simul currentem. Ital. Fare il gambetto, soppiantare.

Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cætera generis ejusdem, hæc amicitiæ nunquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici causa, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico. (4) Ponit enim personam amici, quum induit judicis. Tantum dabit amicitiæ, ut veram amici causam esse malit; ut orandæ liti tempus, qnoad per leges liceat, accommodet. Quum vero jurato sententia dicenda sit, meminerit, Deum se adhibere testem, id est (ut ego arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit Deus, ipse divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, (5) si eum teneremus, *Quæ salva fide facere possit*. Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi, honeste amico a judice posse concedi: nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint, non amicitiæ tales, sed conjurationes putandæ sint. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, (6) Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Diony-

(4) *Ponit*, scil. deponit.-*Accommodet*. Dabit autem amico non clepsydras modo spatiosas, sed diem etiam quam maxime opportunum, ubi ei non defuturus sit patronus. - *Jurato*. Quia in singulis causis apud Romanos judices jurabant se pronunciaturos ex animi sententia, secundum legem. *Mentem suam*. Conscientiam, in qua Dei vocem quisque audit. Vid. Som. Scipionis. Tus. I, 26.

(5) *Si*, hoc est utinam; simili modo usus Virg. Aen. VI, 187.

Si *nunc se nobis ille aureus arbore ramus*
Ostendat. — *Haec rogatio*, h. e. formula.

(6) *Pythagoreos* i. e. *Pythagoricae prudentiae sacris initiati*, uti de iis scribit Val. Max. IV, 7, ext. 1. - *Dionysius* syracusarum tyrannus.

sius tyrannus diem necis destinavisset; et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies (7) commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus sit alter ejus sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi: qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur, jaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quæ honesta non sunt, postulabuntur; religio et fides anteponantur amicitiæ: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis specie in republica sæpissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione (1) nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt ut Æginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur: hoc visum est utile, nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræo: sed nihil, quod crudele, utile; est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque (2) exterminant, ut Pennus apud

(7) *Commendandorum.* Sup. alicujus fidei, conjugem, filios, familiares, ac denique sua. *Vas factus sit alter*, i. e. vadem se constituit. *Ejus sistendi* raepresentandi. - *Ad diem,* np. constitutam. Vid. Tusc. V, 22, ubi eamdem rem more suo tractat.

(1) *Nostri.* Nempe majores. *Sciverunt.* A verbo *Scisco*, idest decreverunt, statuerunt. *AEginetis* AEginam insulam colentibus, quae jacet in sinu Saronico (Golfo dell' Engia) inter insulas Graeciae minores, circa Peloponnesum. *Pyraeo.* Qui portus fuit Atheniensium.

(2) *Exterminant*, i. e. finibus ejciunt, expellunt. *Pennus*, M. Junius Pennus tribunus plebis legem tulit de peregrinis urbe

patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus et Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum sæpe alias, tum maxime bello Punico secundo: quæ, (3) Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam unquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut, urbe relicta, conjugibus et liberis Trœzene depositis, naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent; Cyrsilum quemdam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium reipublicæ salutare, sed id sciri (4) opus non esse. Postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret: datus est Aristides. Huic ille classem Lacedaemoniorum, quæ subducta esset ad Gytheum, clam

expellendis. *Papius.* Legem tulit, ne quis omnino peregrinus in urbe habitaret, exceptis iis, qui eam quae dicitur Italia, incolerent. - Esse *pro cive.* Nempe uti jure Quiritium. *Crassus.* L. Licinius Crassus, et Q. *Scaevola* coss. legem rogarunt, ut quisque in suae civitatis jus redigeretur; quae dicta est *lex Mucia Licinia.*

(3) *Cannensi calamitate* Vid. Liv. XXIII, 14. Flor. II, 6. - Idest ad Cannas, Apuliae vicus, ubi Annibal ingenti caede Romanos fudit. - *Troezene*, urbe Argolidis.

(4) *Opus non esse*, i. e. utile. Vid. Val. Max. Lib. VI, 5, ext. 2. *Gytheum*, portum Laccdaemoniorum.

incendi posse; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod Aristides quum audisset, in concionem magna expectatione venit; dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret; sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt; totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui (5) piratas immunes; socios, vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, id nunquam esse utile, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare: hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

XII. Sed incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, quum repugnare honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnet ne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratia) vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame, summaque (1) annonæ caritate; si idem sciat,

(5) *Piratas.* Cilices, intelligit Facciolatus, quos in agris mediterraneis Pompeius collocavit, colonosque fecit, assignata urbe, quam *Pompeiopolim* vocarunt, quum antea Soli diceretur. - Heusingerus patruus non vult Cilices piratas intelligi, sed eos, quibus civilis belli licentia, praedandi licentiam fecisset, quia de Pompei actis non ita facile solet Cicero detrahere. - Ergo si acquiescis Facc. vocem *immunes* accipies sensu proprio. Ital. esenti da dazi, da tributi; si Heusingero, impunitos, et forsan rectius. *Socios vectigales habemus.* Videntur hic intelligi Massilienses, rex Dejotarus, aliique qui cum Pompeio senserant, et a Caesare victore libertate privati erant, aut tributis onerati. - *Maneat ergo*: i. e. ratum sit et constitutum. Ital. si abbia per regola fissa, e inalterabile.

(1) *Annonae caritate.* Ital. In una somma carestia di viveri. - *A-*

complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimi venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet, sed dubitet, an turpe non sit. In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret: Diogeni, venditorem, (2) quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cætera sine insidiis agere; et quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam cæteri; fortasse etiam minoris, quum major est copia. Cui fit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu quum hominibus consulere debeas, et servire humanæ societati, eaque lege natus sis, et ea habeas principia naturae, quibus parere, et quæ sequi debeas, ut (3) utilitas tua, communis sit utilitas, vicissimque communis utilitas, tua sit, celabis homines, quid iis

lexandria solvisse, che han salpato di Alessandria; son partiti. - *An turpe non sit,* i. e. an absit ab ea re turpitudo.

(2) *Quatenus.* In quantum lege constitutum sit oportere venditorem dicere vitia rei, quam vendat. Quod nisi fecerit, poenae securus non erit. - *Advexi,* etc. Verba sunt venditoris frumentarii. *Major . . copia.* Nempe in foro frumentario, propter ipsorum adventum. Verum accredo Facciolato, cui quatuor haec verba insititia videntur: *quum major est copia.*

(3) *Utilitas tua.* Ea tibi sunt a natura principia societatis indita, ut quod tibi utile est, in commune redundet, quemadmodum quae communiter sunt utilia, ad te quoque pertingunt. Sumus enim singuli velut membra ejusdem corporis.

se. Neque enim id est celare, quidquid reticeas; sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni; versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot, et alia plura, (4) nonne inutile est vitiorum subire nomina?

XIV. Quod si vituperandi, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui (1) orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, et satis litteratus, quum se Siracusas otiandi (ut ipse dicere solebat), non negotiandi causa, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos emere velle quo, invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod quum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis; et simul ad cœnam hominem in hortos invi-

(4) *Nonne inutile est.* Non est igitur damnosum (*inutile*) *subire,* i. e. in se suscipere *haec tot et plura alia nomina vitiorum*? Ital. Non è egli un danno il soggiacere a tutti questi, e a più altri ancora titoli d'infamia?

(1) *Orationis vanitatem.* Verba mendacia. Disputat a minori ad majus: si celare turpe est, multo turpius erit mendaci oratione fallere. *Dictitabat.* Freq. a *dico.* - *Interpellatoribus.* Idest ab iis qui medium alterius sermonem interrumpunt, ab iis qui quoties interveniunt molestiam afferunt. Ital. ,, senza disturbo di alcuno. O come dice il popolo; senza seccanti. - *Argentariam.* Sup. negotiationem. *Syracusis.* Civitas Siciliae quondam amplissima, sub Pachyno monte sita; Archimedis atque Theocriti patria; quae, ut scribit Plinius, nunquam tanta obducitur nebula, ut non aliqua diei hora sol cernatur.

tavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur; dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius; (2) opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur. Tum Canius, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne hic piscium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit: hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio; hac villa isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos: venit ipse mature: (3) scalmum nullum videt. Quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ (quod sciam), inquit ille: sed hic piscari nulli solent; itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius: sed quid faceret? Nondum

(2) *Opipare.* Laute et sumptuose, ab *ope* et *paro. Hic aquatio.* Hic locus quo aquatum omnes veniunt. *Instructos.* Nimirum suppellectili, apparatu. Ital. compra il villino bell' e fornito. *Nomina facit.* In tabulis Pythii se debitorem ejus scripto profitetur.

(3) *Scalmum.* Proprie est lignum, cui remus intra navim alligatur, ut firmius impellat. Ital. Scarmo. Heic Metaph. Nullam cymbam. - *Feriae*, a feriendis victimis, et significabant apud antiquos dies festos: hinc, il nostro feriato. *Stomachari.* Irasci. - *Aquilius.* Collega fuerat Ciceronis in praetura, juris consultus celeberrimus, qui actionem protulit *de dolo malo. Quem dolum,* inquit de

enim Aquilius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quæreretur, quid esset *dolus malus*, respondebat, *Quum esset aliud simulatum, aliud actum.* Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius; et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod si Aquiliana definitio vera est; ex omni vita (1) simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela duodecim tabulis, et circumscriptio adolescentium lege (2) Laetoria; et sine lege judiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem judiciorum hæc verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, MELIUS, ÆQUIUS; in fiducia, INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS, ÆQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem

Nat. Deor, III, 30· *idem Æquilius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum.*

(1) *Simulatio, dissimulatio.* Simulamus id quod non est, dissimulamus id quod est. - *Vindicatus.* Nempe irrogatione poenae ante quam Aquilius actionem de dolo malo protulisset. - *Ut tutela.* Dolose administrata, vindicabatur XII Tabulis.

(2) *Laetoria.* Ea enim cautum est, ne quinque et viginti annis minores stipulari possent. - *Sine lege*, judiciis. Dolus malus vindicatus erat judiciis illis *Sine lege*, quae oriuntur ex aequitate Praetoria: quae aequitas ad dolum malum deprehendendum utebatur formulis ex *fide bona.* - *Arbitrio rei uxoriae.* Quoties de uxoris dote contentio est, valet arbitrium, *melius aequius*; id est quod melius et aequius videatur. *In fiducia.* In pignore et hypo-

malus simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium: non (3) licitatorem venditor, non qui contra liceatur, emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel eloquetur. Quintus quidem Scaevola, Publii filius, quum postulasset, ut sibi fundus, cujus emptor erat, semel indiceretur, idque venditor ita fecisset, dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget; sapientis, negant; ut (4) si minoris quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant: ex quo Ennius, *nequidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse*, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni. dicere: Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei

theca. *Judicia fiduciae* sunt, in quibus agitur de violata fide ab eo, qui sub fiduciae ratione, hoc est sub conditione restitutionis, aliquid accepit, neque, quum debuit, restituit, sed fraudavit. In iis solemnis erat formula, *inter bonos etc.*

(3) *Licitatorem. Venditor non apponat licitatorem*, i. e. non subornet aliquem qui coram emptore majus pretium proponat, ut res pluris vendatur. Sensus, neque venditor, neque emptor apponat falsos licitatores. - *Non plus quam semel.* Idest uno tantum verbo, quanti vendat indicet, neque postea aliquid addat, vel detrahat. - *Q. Scaevola*, de quo in De Am. I.

(4) *Ut si minoris.* Idest, ut sapientis non esset, si minoris vendidisset, quam vendere potuisset. - Nam Sapiens ex istorum sententia debet quam optime vendere, et quam optime emere. Ita Facc. - Graev. autem magis placet legere *emisset* quam *vendidisset.* - *Mihi conveniret.* Ital. m'intendessi, mi accordassi. - *Q. Tuberoni.* Fuit hic stoicus, Africani sororis filius. Vid. Val. Max.

familiaris : neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ. Singulorum enim facultates et copiæ, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulo ante dixi) placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive simulatio et dissimulatio, dolus malus est, perpaucæ res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe; et, quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum sanctum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, quum ex duodecim tabulis satis esset ea præstari, quæ essent lingua nuncupata; quæ qui inficiatus esset, (1) dupli pœnam subiret; a jureconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportère. Ut, quum (2) in arce augurium augures acturi essent, jussissentque Tib. Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea,

IV, 4. 9. - *Huic*, np. Hecatoni. - *Compendii*, i. e. lucri, utilitatis.- *Quod non liceat*, scil. legibus sit vetitum.

(1) *Dupli poenam.* Volebant *XII Tabulae*, ea praestari, (*che si garentissero*) quae quis ab emptore interrogatus *lingua nuncupasset* (*avesse espresso a voce*). Quod si quid inficiatus malitia esset, dupli damnabatur, idest duplum pretii restituere cogebatur.

(2) *In arce.* Nempe Capitolina, in qua augures solebant auguria agere, seu captare.-*Tib. Claudium.* Hac de re consule Val. Max.

quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque, Claudium ædes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, (3) arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater. Ut enim cæteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit: quum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emptori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte judicavit; non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt; quæ autem possunt, diligenter (4) tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus

libr. VIII, 2, 1. - *Coelio*. Ita dictus a Coelio Vibenno, qui in auxilium Romuli venit adversus Sabinos sedemque eam acceperat: antea dicebatur *Querquetulanus*, quod multa quercu esset consitus.- *Ea* scil. aedificia, quorum summa culmina auguribus officiebant. - *Proscripsit*. Libello proposito venalem denuntiavit insulam. *Insulae*, inquit Festus, *dictae illae aedes, quae non junguntur communibus parietibus cum vicinis, circuituque publico, aut privato cinguntur, a similitudine videlicet earum terrarum, quae fluminibus, aut mari eminent, suntque in salo positae*. Isole.

(3) *Arbitrum illum adegit*. Pro egit, vocavit illum ad arbitrum, qui decerneret, etc. - *Catonis*. Minoris, qui *Uticensis* dictus est.- *Praestari damnum*. Ital. risarcire i danni al compratore.

(4) *Tenentur*. Sc. jure et legibus. - *Propinquus noster*. Avus enim Ciceronis sororem M. Gratidii duxerat, ut est in Leg. III, 16. Hic

noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hæ Sergio serviebant; sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius: jus Crassus urgebat; quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius; quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, (5) teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus (1) manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur hoc postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis, nec agitaturus? ipsæ enim

autem filius Gratidii est a M. Mario adoptatus, et Syllana proscriptione trucidatus. *Sergio Oratae*, qui et Aurata scribitur: In Hortensii fragmento apud D. Augustin. appellatur, homo ditissimus et delitiosissimus; recordatur etiam in. De Orat. 1, 39 - *In mancipio.* In instrumento venditionis, in ipsa venditione. Ital. Nell' atto di vendita.

(5) *Teneret.* Sciret; frequenter hac significatione usurpatur a Comicis verbum *Teneo.*

(1) *Manu tenere.* Leges tollunt astutias apertas, certaque fraude admissas. Philosophi damnant eas quoque, quae acute excogitatae sunt ad leges eludendas, vel, quae ita leves sunt ut eo lex non pertingat. Philosophia respicit hominem, ut esse debet: lex ut est. Facc. *Ne quid fallaciter.* Subaudi agas. *Excitaturus non sis feras.* Ita nuperi editores legunt, demuntque *ferae.* Et sunt verba venditoris objcientis. - *Ipsae . . . incidunt* sunt Ciceronis respondentis:

feræ nullo insequente sæpe incidunt. Sic tu ædes proscribas, tabulam, tanquam plagam ponas, domum propter vitia vendas, in eam aliquis incurret imprudens. Hoc quanquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut (2) jure civili; tamen naturæ lege sanctum est. Societas enim est (quod etsi sæpe dictum, dicendum tamen est sæpius), latissime quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; proprior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris germanæque justitiæ solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur. Eas ipsas utinam sequeremur! Feruntur enim ex optimis naturæ et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *Uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatusve sim!* Quam illa aurea! *inter bonos bene agier oportet, et sine fraudatione.* Sed ,qui sint *boni*, et quid sit *bene agi*, magna quæstio

certe hoc est insidias facere, *nam ipsae ferae nullo etc.* - *Sic tu*, etc. Item tu insidias struis si proscribas. *Tabulam*, in qua scribebatur aliquid esse venale. Ital. cartello - *Imprudens*, sc. vitiorum domus tuae.

(2) *Jure civili.* Hoc distinguitur a legibus, quae scriptae erant, quum jus civile nondum scriptum esset. - *Jus gentium.* Principia quaedam legis naturalis, quae valent apud omnes gentes. *Jus civile*, quod sibi quisque populus constituit, tanquam proprium suae civitatis. *Imaginibus*; scil. justitiae. - *Feruntur*, i. e. oriuntur. *Nam quanti.* Nempe pretii sunt, *verba illa.* Hae sunt formulae ex jure naturae ductae, quibus contrahentes sibi cavere solent.

est. (3) Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur EX FIDE BONA; fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in his magni esse judicis, statuere, (præsertim quum in plerisque essent judicia contraria) quid quemque cuique præstare oporteret. Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam: sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum; malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis ponit ante. Nec vero in prædiis solum jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, (4) præstat edicto ædilium. Heredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientia.

(3) *Q. Scaevola.* v. Cap. XI hujus libr. de *Am.* etc. *Arbitriis,* i. e. judiciis pendentibus ex ratione et intelligentia judicantis, magis quam ex lege certa. - *Fiduciis. Fiducia* in hereditatibus est, quum aliquis fit heres, hac conditione, ut accepta hereditate, eam reddat alteri, quem heredem scribere per leges non licet. - *Judicia contraria.* In quibusdam contractibus utraque pars habet actionem directam; in aliis pars una directam, ut pupillus in tutorem, altera contrariam, ut tutor in pupillum: atque in his quidem magni judicis est statuere, quid praestandum *ex fide bona.*

(4) *Praestat.* Nempe laesionem, damnum emptori. *Heredum alia causa est.* Quia in vendendis defuncti mancipiis censentur eorum ignorare vitia. Aliter *aedicto Aedilium* praestare deberent, nec insanum esse, nec furem, nec fugacem, mancipium. *Praedetur.* i.

Nec ulla pernicies vitæ major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ; ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, (1) testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur; quanquam alterum vivum amavi, alterum

e. quasi praedo in aliorum bona irruat, atque grassetur. - *Simulatio intelligentiae*, i. e. dissimulatio. Se intelligere dissimulare, se rerum inscium fingere ac rudem: alia ratione clarum sensum elicere nescio. Sed ne corruget tibi nares, quod ego ceperim *simulatio* alieno sensu, videas, amabo, *simulatorem* in cap. 30 libr. primi; quocum porro conferas quae de eodem Socrate scribit *Acad.* II, 5; et *Quint.* IX, 2, 46. - *Quotus .. quisque reperietur.* Ital. quanti pochi si troveranno, che.

(1) *Testamentariis.* Hi sunt qui falsa testamenta scribunt. *Peculatoribus.* Qui publicae pecuniae fures sunt. *Nullius conscii culpae.* In testamento falso conficiendo culpae erant immunes. - *Alterum vivum.* Hortensium Cicero amavit, Crassum non item. Tamen mortuo parcendum erat.

non odi mortuum. Sed quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: (2) *Hunc dico Patronum agri Piceni et Sabini* (o turpem notam temporum illorum!); num erat æquum principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, quum potest, injuste facit, ut in primo libro disserui; qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso; nam eadem utilitatis, quæ honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus; sic enim cogitans, *Est istud quidem honestum, verum hoc expedit;* res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut,

(2) *Hunc dico patronum.* Videntur haec verba in testamento Basili scripta fuisse, quibus verbis Basilus heredem Satrium, nomen suum ferre voluerat. - *Agri Piceni et Sabini.* In cujus fide et clientela sunt Piceni et Sabini. *Principes cives.* Crassus et Hortensius. *Lumina curiae, ornamenta fori,* eos nominat Val. Max. IX, 4, I. et paulo supra, *potentissimos civitatis nostrae viros* appellaverat. De Hort. autem vide Brut. Cap. I. - II. *Errore.* Idest perniciosa illa formula „ Est *istud quidem honestum, verum hoc expedit. Qui fons,* i. e. qui error est fons.

si (1) digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres; in foro, mihi crede saltaret. Homo autem justus, isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet: hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero si quis voluerit animi sui (2) complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. (3) Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano sane hone-

(1) *Digitis concrepuerit.* Idest minimo momento. Unde proverbium, ad digituli crepitum. Ital. con un buffetto. At dares, sup. particulam si. *In foro saltaret.* Prae gaudio, ut qui summum bonum non in virtute, sed in divitiis poneret.

(2) *Compticatam notionem.* Translatio sumpta a vestibus. Idest insita, sed involuta notionis elementa, exacte perpendere, quibus natura praediti sumus, *jam ipse* etc. Ital. avviluppata intelligenza. *Nisi lacessitus injuria.* Non ulciscendo, sed se defendendo, et arcendo injuriam. *Moveat.* E testamento expungat.

(3) *Fimbriam.* C. Flavius Fimbria ,, *bonus auctor in senatu, tolerabilis patronus, nec rudis in jure civili* ,, Ita Cicero in Brut.

sto, quum is sponsionem fecisset, *ni bonus vir esset.* Itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum; ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisse videretur, virum bonum esse aliquem, quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium: quum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, (4) quicum in tenebris mices. Hoc, quam habet vim, nisi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura.

24. Fuit cons. cum C. Mario An. Ur. 649. *Sponsionem fecisset.* Certam pecuniae summam deposuisset, quam amitteret, *ni bonus vir esset*, nisi vinceret, virum se bonum esse. - *Ea res*, np. virum bonum esse aliquem. Vid. Val. Max. VII, II, 4.

(4) *Quicum in tenebris mices.* Nempe digitis. Lusus quoddam genus, in quo digitis aliis erectis, aliis depressis, ac repente porrectis numerum uterque certantium divinabat. Ital. alla mora. Eodem proverbio utitur de *Fin.* II, 16. - *Expedire.* Exequi, efficere. - *Nullo refellente*, Adversante, prohibente. *Huic.* Marco Crasso: de quo supra. - *Convertere*, np. ad se transferre.

XX, (1) At enim, quum permagna præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius quum a spe consulatus longe abesset, et jam septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus unquam consulatum videretur; Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide justitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem (2) Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur. Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum pœna atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem ascenderent: et cæteri quidem alius alio; Marius a subselliis in Rostra recta, idque

(1) *At enim.* Aliquis mihi objciet „ *quum etc.* C. Marius. Vide Sallust. in *Jugurt.* cap. 64. *Jaceret.* Neglectus et spe destitutus. *Bellum* ducere, i. e. in longum trahere. *Falso crimine etc.* Ital. Con una falsa imputazione gli avea attirato l'odio della moltitudine.

(2) *Gratidianus.* De quo supra. Nostrum autem dicit, quia propinquus eius erat. *Constitueretur.* Qui scilicet nummi probi, qui adulterini, quantique pretii quique essent. *Jactabatur.* Pecuniae pretium erat incertum. *Cum poena atque judicio.* Poena judicii: constituta fuit poena in eos, qui contra eorum judicium facerent. *Caeteri.* Sup. abierunt - *A subselliis.* Loco in quo convenerant acturi de re nummaria adhibiti a Tribunis, quorum (ut ait Ascon),

quod communiter compositum fuerat solus edixit: et ea res (si quæris) ei magno honori fuit: omnibus vicis statuæ: ad eas thus et cerei: Quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior. Hæc sunt, quæ conturbant in deliberatione nonnunquam, quum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum (3) Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam. ut videas, quæ sit in ea species, forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti sui causa, criminari, præripere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat in belluam, an hominis figura immanitatem gerat belluæ?

propria erant subsellia. *Recta*, sup. via ascendit *in rostra*. Ital.,, montò in ringhiera. *Thus et cerei*. Veluti Deo liberatori.

(3) *Marium*. Qui falso crimine Metellum in invidiam adduxerat. *Hunc*, scil. Gratidianum. *Intelligentiam tuam*, Quam supra dixerat *complicatam notionem*. - *In ea*, i. e. in intelligentia tua. - Ex hoc liquide patet Ciceronem admittere ideas innatas. Ital. Svolgi e desta la tua intelligenza, onde tu veda, qual sia in essa la bellezza, la forma, e l'idea dell'uomo onesto.

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod (1) is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia: id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Græcos versus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi.

Nam si violandum est jus, regnandi gratia,

Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid igitur (2) minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem tetram et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse uti-

(1) *Is qui.* Pompeium carpit, qui, ut augeret suam potentiam, Juliam Caesaris filiam duxit uxorem. Vide *Suet.* in Caes. 21. *Alterius invidia*, i. e. odio, in quod incurrebat Caesar - *Ipse.. socer*, np. J. Caesar. *Graecos versus.* Euripidis in Tragaedia de Phoenissis. *Capitalis.* Dicitur homo nefarius, sceleratus, qui *capital* aut facit audacter, aut factum probat; ideoque poena capitis dignus. *Eteocles*, OEdipi regis Thebarum filius, frater Polynicis. Hi singulari certamine congressi mutuis sese vulneribus confoderunt. *Id unum*, np. tyrannidem.

(2) *Minuta*, i. e. parvi pretii, regni comparatione. - *Concu-*

le; qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile fœdissimum et teterrimum parricidium patriæ, quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut hæc duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur. Non habeo, (3) ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, esse possit; nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem cœpi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo et Pelope proditum, jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi similes putas, qui exercitu populi Romani

pierit. sup. Caesar.- *Probat*, i. e. approbat. *Convicio.* Ital. rampogna, villania. *Qui se eo* scil. parricidio. - *Parens*, quod Caesari contigit quum esset oppressa, sed (teste Juv. VIII, 244.)

.... *Roma* parentem
Roma patrem patriae Ciceronem libera dixit.

(3) *Ad vulgi opinionem.* Ad vulgi opinionem nihil invenio utilius, ad veritatem, nihil inutilius, si iniuste quaesitum sit. *Accius.* Poeta latinus, cujus fabulae magno fuere in pretio apud veteres. Scripsit etiam annales qui a Tullio laudantur in *Brut.* cap. 18. Floruit circa an. Ur. 550. - *Cui regno?* De regno juste quaesito loquitur Accius, aitque paucos esse illi bonos et fideles: haec in *Atreo* Tragoedia dixit.- *Proditum*, i. e. traditum per successionem. *Quanto plures*, sc. iniquos atque infideles putas esse *ei regi*, nempe Caesari? - Verum utile tibi erit consulere *Svet.* in Jul. Caesare.

populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi coegisset? Hunc tu quas conscientiæ labes in animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, quum ejus vitæ ea conditio sit, ut, (4) qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit et gloria? Quod si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit.

XXII. Quanquam id quidem, quum sæpe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro (1) judicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque ejus factum a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum iliud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset; sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui nunquam utilitatem a dignitate sejunxit,

(4) *Qui . . eripuerit.* Brutum designat, qui conjurationis in Caesarem princeps habitus erat.

(1) *Judicatum est.* Scilicet, *nihil esse utile, quod non honestum.* - *Ultro.* Senza ragione, senza essere stato provocato. *Perfuga.* Medicus Pyrrhi.

armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur (2) quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filii sententia; quas civitates L. Sulla, pecunia accepta, ex senatusconsulto liberavisset, ut hæ rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus: turpe imperio: piratarum enim melior fides. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi: nimis mihi (3) præfracte videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis; quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, quum cau-

(2) *Quoquo modo*, h. e. per fas, et nefas. *Quas civitates*. Sulla immunes fecerat, Philippus vectigales, uterque auctore Senatu: sed pecuniam illis restituere oportebat, quia immunitatem emerant-Intelligendae sunt Asiae civitates Mithridati ereptae. *L. Philippi* Vid. Lib. II, 17, 22. - *Libertate*, sc. immunitate a vectigalibus.

(3) *Praefracte*, i. e. pertinaciter. *Ordinum conjunctio*. Equitum, et senatus, quorum dissensionibus fractae sunt opes reipublicae. - *Causam Transpadanorum*. Qui petebant jus civitatis. Idest jus suffragia ferendi, et honores, saltem minores, ut aedilitatis, ut quaesturae dignitatem Romae assequendi, quorum legatis C. Scribonius Curio pater restitit. De Curione vide etiam. Lib. II, 57.

sam Transpadanorum æquam esse dicebat; semper autem addebat, *Vincat utilitas*. Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reipublicæ, quam, quum inutilem esse diceret, esse æquam fateretur.

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonæ, (1) familiam non alere. In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam (2) de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit: quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, æque sapientes? sibine uter rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero, sed ei, cujus magis intersit, vel sua, vel reipublicæ causa vivere. Quid, si hæc paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus, alteri cedet alter. Quid si pater fana expilet, (3) cuniculos agat ad ærarium; indicetne

(1) *Familiam*, i. e. mancipia utriusque sexus. *Disputat*, np. Hecato - *Quam humanitate*. Ut potius servi et ancillae fame pereant, quam ipse, aut insigni detrimento afficiatur, aut cum suis liberis fame periclitetur. *Res familiaris*, np. pretiosus equus.

(2) *De naufragio*, i. e. de navi in mari rupta. *Injurium*. Auferendo quod suum non est. *Quo sumpta*. Pro quo naulum accepit. Ital. Per cui fu noleggiata la nave. *Micando*. Vip. cap. 19 hujus libri.

(3) *Cuniculos*, i. e. meatus subterraneos aperiat ad aerarium.

id magistratibus filius? Nefas id quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? immo vero; sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater, silebitne filius? immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit; minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro nobis; quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait; Antipater negat; cui potius (4) assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum? Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille de-

Vulgo *mine*. - *Accusabit*. Non quidem apud judices, sed seorsum et solus cum solo: *minabitur*, scil. se accusaturum quoque apud ipsos iudices. - *Imprudens*. Ital. senza accorgersene.

(4) *Assentior*. Recte: qui enim nummos adulterinos accepit, imputet inscientiae suae, ex qua nullum jus capit decipiendi alterum. *Vinum fugiens*. Quod durare et aetatem ferre non potest; cuius vis quotidie exolescit. *Controversa jura*. De quibus inter se dissentiunt.- *Redhibeatur*, *redhibere*, est recipere quod erat venditum, propterea, quia improbatum est, deteriusque repertum, quam venditor dixerat. - *Alteri*, scil. Antipatro. *Denario*. Idest unius denarii pretio, quod sit mille denariorum. At Latinis magis familiare scribere *denarium*, quam denariorum.

narium? Perspicuum jam est, et quid mihi videatur, et quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint quæ nec vi, nec dolo malo (ut (1) prætores solent) facta sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur: si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit? Quum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ et saluti consulendum. Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, quum ei testamento sestertium (2) millies relinquatur, ut ante quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset; faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. Sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit: nisi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel saltare eum, quum patriæ consulturus sit, turpe non sit.

(1) *Praetores solent*, sup. edicere. *Ad aquam intercutem*, sup. curandam: Vulgo hydropisin. *Vitae et saluti.* Pactum et promissum servandum non est homini inhumano.

(2) *Millies*, sup. centena. *Honestius mentietur.* Promissis non stabit. Ideirco nec saltet, nec hereditatem adeat, capiat. *Nisi forte* etc. Ital A meno che un tal denaro non sia per erogarlo a gran vantaggio della republica.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaetonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est: atque insanus, qua constitit, (1) ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum! Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii sui, quum is patri suspectus esset de noverca: quo impetatro, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon quum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit (2) Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnunquam; neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens; reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta: facere promissa, stare conventis, reddere deposita,

(1) *Ictu fulminis.* Jupiter Coeli et terrae deflagrationem metuens, Phaetontem fulmine percussit, qui in Eridanum cecidit: res vel ipsis pueris nota-*Optationes*, quaenam hae forent diximus cap: 10 libr. 1. - *De noverca*, scil. Phaedra. Fedra amante terribile, maligna. *Petr.*

(2) *Iphigeniam*, cujus de interitu legendi moestissimi, atque una elegantissimi *Lucretii* versus libr. I, 85-102. - *Temporibus*, up, mutatis.

(3) commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam, simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.

XXVI. Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, quum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitia, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et præstantia cernitur; altera in conformatione et moderatione continentiæ et temperantiæ. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem (1) poetæ tragici prodiderunt, (nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est); sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione insaniæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile (aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacæ vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abjiciendam; quoniam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyssem, si in illa simulatione per-

(3) *Commutata utilitate.* Quum desinunt esse utilia.-Sic gladium te redditurum esse promiseras ob utilitatem ejus a quo tibi fuerat gladius commissus: ubi ei utile est gladium a te non reddi, *commutata utilitate*, non reddendus est.

(1) *Poetae tragici.* Quorum, ut ait Manutius, nullus extat. *Parentibus.* Laerte et Autolia, -*uxore*, Penelope, *filio* Telemacho. - *Ithacae.* Insula in mari Jonio sita, Ulyssis patria, ad Leucadiam peninsulam; hodie *Teaki. Istam.* Tranquillitatem. *Simulatione*, insaniae scilicet.

severasset? qui quum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat (2) ab Ajace:

Cujus ipse princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit, ne coiret, institit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuo falleret.

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum.

XXVII. Sed dimittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare; (1) juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is quum Romam ve-

(2) *Ajace.* Telamonis filio, qui in judicio de armis Achillis ab Ulysse superatus est. *Princeps jurisjurandi.* Jurejurando Graeci conspirarunt simul coituri ad bellum Trojanum, inter quos princeps Ulysses. - Hi versus sunt *Jambici senarii*, et tribuuntur Pacuvio in judicio de armis Achillis inter Ulyssem, et Ajacem. *Percepset.* Vetusta forma pro *percepisset. Palamedis.* Vid. Virg. Aen. II, 82, seqq. *Fide sacratum.* Hoc est jus fidei sacratae. Veteres enim dixere *fide* pro fidei.

(1) *Juratus.* Sacramento adstrictus, adactus. De M. Atilio lege ea quoque quae disserit de *Fin.* II, 20. *Carthaginem.* Urbs a Tyriis condita, et a Romanis deleta; sed, Augusto imperante, rursus aedificata, coloniaque deducta; cujus pauca vestigia etiamnum re-

nisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam judicavit; quæ erat talis: manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis hæc neget esse utilia? quem censes? magnitudo animi et fortitudo negat. Num (2) locupletiores quæris auctores? Harum enim est virtutum proprium, nihil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse et bonos duces, se jam confectum senectute. Cujus quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ipse Carthaginem rediit: neque eum (3) caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci; sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, quūm vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si do-

periuntur, non procul a Castello hodie dicto „ Il forte della Goletta. *Cum uxore*, np. cum pudica Marcia. *Quem censes?* Subaudi negare.

(2) *Locupletiores*, sc. quam magnitudo animi et fortitudo. *Quid fecit?* np. Regulus: *Recusavit.* Noluit in senatu sententiam dicere, quod adhuc captivus esset, ac proinde capitis deminutus, et hostium servus.

(3) *Caritas patriae.* Ital. l'amore della patria, la patria carità. *Vigilando. Tuditanus...somno diu prohibitum atque ita vita privatum, refert.* Aul. Gellius lib. VI, 4. - *Erat in meliore causa.* Siquidem ex honesto felicitas venit.

mi senex captivus, perjurus consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si reipublicæ conducebat? potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta (1) naturæ, quum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate, utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium, ducimus. (2) Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui Deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, nunquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis

(1) *Naturae.* Idest, originariam naturae rationem, qua utilitas sic cum honestate cohaeret, ut sejungi nequeat. *Rapimur.* Vi et imperio naturae. *Possumus.* Quia, ad vim naturae pertinet, ut omne animal utilia sibi quaerat; rationale animal cum ratione quaerat; quod autem cum ratione quaeritur, in eo quaeritur, quod honestum et laudabile est. *Necessarium.* Propter humanam indigentiam.

(2) *Quid est igitur.* Sup. mali in violando jurejurando. - *Eorum modo,* scil. Epicureorum. - *Eorum etiam.* Academicos, et Peri-

fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An, ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Denique illud etiam apud Accium,

. . . . . *Fregistin fidem?*
Neque dedi, neque do infideli cuiquam:

quanquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. (3) Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint; sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum valet. Sed in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi: est enim jusjurandum, affirmatio religiosa: quod autem affirmate, quasi Deo teste, promiseris, id tenendum est. Jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est; sed ad justitiam et (1) ad fidem pertinet. Nam præclare Ennius:

pateticos intellige. *An, ne turpiter faceret?* - Idest, dixerit quis, jusjurandum putavit, *ne* etc. Ital. Il fece egli forse, per non commettere una azione turpe? - *De malis*, sup. eligenda. *Fregistin fidem?* - Haec tribuenda sunt Thyestae, reliqua Atreo. *Rege* Atreo scil.

(3) *Addunt.* Ii nempe qui Regulum laudandum negant. *Ratum esse non debuit.* Ital. non dovea avere effetto; non dovea osservarsi.

(1) *Ad fidem.* Adde etiam ad veritatem, ad quam natura ipsa

O fides alma, apta pinnis, et jusjurandum Jovis!

Qui jus igitur jurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere: id autem non modo summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiorem quærimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, *minima de malis*, id est, ut turpiter potius, quam calamitose: an est ullum majus malum turpitudine? (2) Quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et fœditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe

impellimur, ut dictum est, in libr. I, 4. - *Apta pinnis*, cui pinnae aptae sunt, et cujus vindex Jupiter. Per Jovem enim jurabant, et ad Jovem, etiam non invocato ejus nomine, pertinebat omne juramentum. Vid. Dan. Hein. Sil. Ital. I, 9. *Vicinam.* Sup. simulacro. Aedem Fidei in Capitolio dedicavit Aemilius Scaurus, uti legitur, *Nat Deor.* II, 23. *Catonis* Censorii. *Philosophi.* Stoici. *Testem.* Assertorem. Philosophorum testem dicit Regulum, quod, quae illi docent, ipse vita comprobavit. - *Principem*, i. e. unum e populi *principibus*; erat enim vir consularis.

(2) *Quae.* Turpitudo. Est argumentum a minori ad majus. Si deformitas corporis intuentes offendit, quanto magis turpitudo animi, si videri posset, offenderet? et eo magis, quod animus est corpore nobilior. - *Nervosius*, i. e. virilius, vividius, et hi erant

sit; qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do infideli cuiquam:

idcirco recte a poeta, quia, quum tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit; videant, ne quæratur latebra perjurio. Est autem jus etiam bellicum fidesque jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: (3) quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium. Ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex animi tui sententia juraris,

Stoici. - *Remissius*. Academici et Peripatetici. *Tractaretur*, i. e. induceretur. Ital. mentre trattavasi di Atreo. - *Latebra*, ansa, occasio.

(3) *Quod aliter*, i. e. si mens conceperit fieri non oportere. In bello qui metu coactus paciscitur aliquid cum hoste, idque jurejurando confirmat, mens concipit fieri oportere, quia hostis jus habet incutiendi metum, ideoque servare pactum debet. Si mens concipit fieri non oportere, ut quum ad vitam redimendam fides praedonibus datur, qui nullum jus habent, locus fidei esse non potest. Ne si juratus quidem. Ita Cicero ex regulis humanae societatis. Attamen si tu Christiane, praedoni juraveris, adverte praedonem falli posse; Deum, quem testem adhibuisti, falli non posse. Facc.

sicut (4) verbis concipitur, more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

Juravi lingua, mentem injuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio. Cum justo enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et (5) totum jus feciale et multa sunt jura communia: quod ni ita esset, nunquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At vero T. Veturius, et Sp. Postumius, quum iterum consules essent, quia, quum male pugnatum (1) apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacèm cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Tib. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant,

(4) *Verbis concipitur.* Verbis conceptis jurare: est jurare certa formula ab eo praescripta, et dictata qui juramentum deferebat, idque dicebatur *Verbis praeire.* Moris quippe Romanis erat, ut in devotionibus, in foederibus sanciendis, et aliis ejusmodi ritibus sacris peragendis, Pontifex, aut aliquis sacerdos prior pronunciaret solemnia verba (*i. e. carmen.*), ne per inscitiam laberetur is, qui ea proferre debebat. Vid. Liv. IV, 21, VIII, 9. Plaut. Asin. IV, I, 2.

(5) *Totum jus feciale.* Feciales, a Numa constituti, foederum, pacis, induciarum judices erant. v. Liv. I, 11. - *Claros viros.* Ita dediti sunt Samnitibus nudi vinctique consules, legati, quaestores, tribuni militum, cum duobus tribunis plebis, quod foedam pacem ad Furcas Caudinas cum iis injussu populi romani fecissent, ut est apud *Livium* IX, 10.

(1) *Apud Caudium.* Oppidum in Samnio inter Calatiam et Beneventum. Stretto d'Arpia. Vid. *de Senect.* 12 *Liv.* IX, 2-6. *Flor* 1, 16.

quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius et Sex. Atilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam (2) Q. Pompeius, quo, quum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo judicio stetit, sed (3) suscepit causam, ut esset judicium senatus; cui nisi ipse

- *C. Mancinus. Victus a Numantinis et castris exutus, quum spes nulla servandi exercitus esset, pacem cum eis fecit ignominiosam, quam ratam esse senatus vetuit* ex Livii Epit. 55. Adde *Flor.* II, 18.- *Quod idem,* sup. circa.- *Rogationem,* i. e. legem. Rogandae legis integram formulam habes apud *Gell.* v, 19. *Hostibus deditus.* Non magis tamen ab his receptus, quam superiores: *Veturius* np. Postumius etc.

(2) *Q. Pompeius. Nepos*, seu Rufus, qui pacem aeque ignominiosam cum hostibus fecerat, sed poenam deprecatus est.- *At non debuit.* Altera objectio adversus Regulum, quam Cicero refellit. - Et, quidem, si id valeret, nullum promissum armis expressum servandum esset: quod est contra jus bellicum.- *Forti viro,* i. e. nullum cruciatum timenti, vis adhiberi non potest.

(3) *Suscepit causam*, i. e. patronum se constituit publici negotii, ut esset *Senatus* judicare, cui, profecto nisi ipse consilium

auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum; immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum sit; nec quia utile, honestum est, sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut præstantius.

XXXI. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum: nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt: id indicant leges in XII tabulis, (1) indicant sacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notationes animadversionesque censorum: qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, A. filio, quum dictator fuisset, (2) M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam ge-

dedisset, etc. *Sentire illa,* np. de non reddendis captivis - *et pati* ea scil. quae passus est. - *Immo vero,* sup. dicendum natura sua *esse honestum, non fieri.* - *Nec quia utile.* Utilitas enim non est causa honestatis, sed honestas est causa utilitatis.

(1) *Indicant sacratae.* Leges in monte sacro latae inter patricios, et plebeios tumultuantes; Sed audiendus *Festus. Leges sacratae sunt, quibus sanctum est, ut qui adversus eas fecerit, sacer alicui Deo sit, cum familia et pecunia.* - *Notationes.* Censores ignominia notabant, quos pejerasse comperirent, auctore Facciolato; sed nuperi editores legunt *notiones,* et *notio,* ait Beierus, proprie dicitur de morum magisterio.

(2) *M. Pomponius.* Ordina. M. Pomponius Tr. pl. diem dixit

rendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, et ruri habitare jussisset: quod quum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam, et cum prima luce Pomponi domum venisse dicitur: cui quum esset nuntiatum, quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium distrinxit, juravitque se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem (3) missum esse facturum. Juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit: tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque datracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati: magnus vir inprimis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. Sed ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic (1) decem illi, quos post Cannensem

L. Manlio, A. filio, quod is, quum dictator esset, addidisset sibi paucos dies ad gerendam dictaturam, i. e. interprete *Val. Max.* V. 4. 3. *quod occasione bene conficiendi belli ductus, legitimum obtinendi imperii tempus excessisset.*

(3) *Missum esse facturum.* Valerius loco citato, *a patris ejus accusatione recessurum.* - Ad *Anienem.* Fluvius Latium Sabinorumque regionem dirimens, et in Tiberim influens, vulgo, il Teverone. *Ad Veserim.* Campaniae fluvium. *Acerbe severus. Severus in filium.* Quem securi feriri jussit, quia injussu suo pugnaverat cum hoste, cujus et occisi spolia retulerat. Vid. *Liv.* lib: VIII, 7.

(1) *Decem illi.* Vide libr: 1, 13. *Titi Liv.* libr. 22 caput ulti-

pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor inprimis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata; unum ex decem, qui paulo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non recte. Fraus enim adstringit, non dissolvit perjurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus, victus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a (2) Paulo et Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset; ut esset insitum militibus nostris, aut vincere, aut mori. Qua qui-

mum, et Aul. Gellii libr. VIII, 18, qui paulo aliter rem narrat. - *Si non redierunt.* Sic dubitanter loquitur scriptor, quia ea de re non constat inter auctores, ut ipse quoque scribit *Livius.* - *Fraus . . adstringit.* Sententia haec est: fraudis fabrum scientem se scelere contaminare, quia sciens fallat, adeoque ex animi sui sententia peierat. Insuper cavillatoria jurisjurandi interpretatio detrahit reverentiae summi numinis ob interpositam Dei obtestationem, quem nemo astu deceperit. Beier.

(2) *Paulo et Varrone.* Qui ad Cannas romano praeerant exercitui. - *Parva pecunia.* Cicero Polybium secutus servit causae, quam tractat. Caeterum Livius scribit pecuniae quoque summam movisse

dem re audita, fractum animum Hannibalis scripsit idem, quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset. Sic honestatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eosque a censoribus, omnibus ignominiis notatos. Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim, quæ timido animo, humili, demisso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse videretur, non quod reipublicæ, censuisset, aut domi remanere voluisset), non esse utilia, quia sunt flagitiosa, fœda, turpia.

XXXIII. Restat (1) quarta pars, quæ decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est,

senatores, ne captivos redimerent. *Acilius.* Homo romanus fuit, quamvis graece scripserit. Vid. *Liv.* 23, 39·-et libr. 35, 14.

(1) *Quarta pars.* Quartus honestatis fons, ex quo ducuntur officia, Temperantia est, quae virtutes alias complectitur sibi affines. - *Choro*; recte: nam consociatae et connexae sunt hae virtutes. - *Ab Aristippo,* scil. profecti, *Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati*. Aristippus Cyrenis in Africa natus. Ejus discipulus Anniceris. Ille sectam instituit, hic propagavit, exigua mutatione facta. Sed sectae Cyrenaicorum, et Anniceriorum Ciceronis aevo obsoleverant. Florebant Epicurei, qui utile putabant ad beate vivendum voluptates conquirere. - *Viris equisque.* Modus dicendi proverbialis, ut *castris, et armis*, de quo supra, *manibus pedibusque.* Ital. con cavalli e fanti.

decretandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a (2) Metrodoro scriptum est, continetur; certe hæc utilitas, et quidem summa (sic enim censent), cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut dicit) satis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala, dolore. Ut, si illum audiam de continentia et temperantia; dicit ille quidem multa multis locis; sed (3) aqua hæret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem, consectatrices voluptatis. Atque (4) in his tamen tribus generibus, quoquo

(2) *A Metrodoro.* Lampsacenus fuit, Epicuri discipulus. *Ipse enim* (de Fin. II, 28) *Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis*: quum corpus bene constitutum sit, et sit exploratum, ita futurum. *Et quidem summa.* Summum enim bonum positum putabat in doloris vacuitate, hoc est, in firma perfectaque corporis constitutione, ab angore omni, metuque libera.

(3) *Aqua haeret.* Quum non fluit recto cursu. Sic Epicurus, absurda colligens, non tenet cursum rationis: haeret, nec se explicare potest. - *Qui*, i. e. quomodo.

(4) *In his tribus generibus.* Prudentia scil. fortitudine, et temperan-

modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt, rationem negligendæ mortis perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur.

XXXIV. Conferamus igitur in pauca: nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam: quo magis reprehendendos (1) Calliphonem et Dinomachum judico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit: nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de

tia.- *Non incallide*, i. e. satis callide. *Tergiversantur*, verba mutant, cavillantur, np. Epicurei. - *Finiri*, i. e. terminari. *Summam voluptatem esse* (sunt verba e *Tusc.* desumpta) *nihil dolere; privatione doloris terminari summam voluptatem.* - *Eae virtutes.* Quae ad justitiam referuntur, et tamquam propagines ejus ab ea manant.

(1) *Calliphonem et Dinomachum.* Qui summum bonum esse volebant honestatem cum voluptate conjunctam: hoc est, virtutem animi, quae in contemnenda corporis voluptate consistit, cum voluptate ipsa copulabant. De quibus plura si cupis, vide de *Fin*

hoc (magna enim res est) alio loco pluribus: nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quæ videtur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum: sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed (2) perinde erit, ut acceperis: quanquam hi tibi tres libri, inter Cratippi commentarios, tanquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; tribues his temporis quantum poteris; poteris autem, quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum et præsens tecum propediem (ut spero), et,

V. *Tusc.* V. *Acc.* II. - *Pluribus* np. verbis, copiosius lib. de *Fin.* designat. - *Sin autem speciem.* Si voluptas videatur utilis, ipsa quoque repellenda est, quemadmodum alia omnia sunt repulsa, quae speciem utilitatis haberent, nec tamen vere utilia essent. - *Condidimenti. . . nonnihil,* i. e. delectationis paululum, *quatenus est imitatrix boni,* sed vere utilis esse non potest.

(2) *Perinde erit ut acceperis,* i. e. prout tu acceperis: seu, ad eumdem modum, quo tu acceperis. Nam res tanti sunt, quanti existimantur. Ital. sarà come lo riceverai, nè più, nè meno. - *Tamquam hospites.* Plurimum tribuit Cratippo: vult enim, M. Filium in hoc studiorum suorum cursu versari cum philosopho, tamquam cum eive, secum tamquam cum *hospite.* - *E medio cursu.* Quum iter Athenas Cicero instituisset, revocatus est ab amicis, qui

dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem, si talibus monumentis præceptisque lætabere.

coeperant de rep. bene sperare; sed spes omnis intercidit. *Monumentis. Monumenta* sunt libri paterni amoris testes, quibus praecepta filio salutaria continentur.

CATO MAJOR

SEU

DE SENECTUTE

DIALOGUS

Ad Titum Pomponium Atticum.

I. *O Tite, si quid ego* (1) *adjuro, curamve levasso,*
Quae nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum,

Ille vir, haud magna cum re, sed plenu' fidei.

(1) *Adjuro . . . levasso.* Antique dicta, pro *adjuvero levavero* : Sunt hi versus e consolatione Ennii poetae ad Quinctium Flamininum aegerrime ferentem ignominiam L. Flaminini fratris sui, quem Censores ejecerant e senatu septem annis postquam consul fuisset. Qua de re V. T. Liv. 39, 42.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite. sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et (2) æquitatem; teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen suspicor, iisdem rebus te, quibus me ipsum, interdum gravius commoveri; quarum consolatio et major est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de Senectute aliquid ad te scribere. (3) Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis, aut certe adventantis senectutis, et te et me ipsum levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter (sicut omnia) et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurebas dignus eo munere, quò uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. Numquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tem-

(2) *Aequitatem.* Aequalem animum in omni fortuna. - *Cognomen*, np. Attici, quod deportaverat Athenis, ubi diu commoratus erat, V. Corn. Nep. in vita. - *Humanitatem et prudentiam.* Ital. ubbei modi, e il sapere. - *Iisdem rebus*, h. e. reipublicae miserrimo statu. - *Major.* i. e. majoris momenti, operis; quod referri debet ad statum civitatis.

(3) *Hoc . . . onere.* Cicero tunc temporis annum sexagesimum tertium, Atticus vero sexagesimum sextum agebat. Communi igitur senectutis onere et se, et amicum levare satagebat. - *Occurrebas* i. e. in mentem veniebas. - *Confectio.* Ital. il lavoro. - *Absterserit.* Abstulerit, deleverit.

pus ætatis sine molestia possit degere. (4) Sed de cæteris et diximus multa, et sæpe dicemus: hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus, non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula; sed M. Catoni seni, quo majorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. Scipio. Sæpenumero admirari soleo cum hoc C. Lælio, tum cæterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod nunquam senectutem tibi gravem esse senserim; quæ plerisque senibus sic (1) odiosa est, ut onus se Ætna

(4) *De caeteris,* aetatis temporibus, et vitae partibus, quibus medetur philosophia, ita Facc. Sed nonne intelligendum esset de philosophiae utilitatibus? - Cujus laudes habes in Tusc. Quaest. V, 2. - *Tithono.* Laomedontis filio, cui profecto in Orientem Aurora nupsit. Hunc longa fessum aetate mutatum fuisse in cicadam fabulantur poetae. - *Aristo Chius.* Zenonis auditor, *re probavit ea, quae ille verbis: Nihil esse bonum, nisi virtutem; neque malum, nisi quod virtuti esset contrarium,* Acc. II, 42. - *M. Catoni.* Quartum et octogesimum annum agebat Cato, tum quum hunc sermonem haberet, qui cognomento *Censorius* dictus est, modo etiam *Prisus,* modo *Major,* modo *Senior.* Vid. Corn. Nep. *Laelium et Scipionem.* Africanum minorem, amicitia cum Laelio conjunctissimum. De Laelio, praeter ea, quae in Off. dicta, vide de Fin. II, 8.

(1) *Odiosa. Odium* pro taedio est vox Plauto familiaris: atque hinc mihi derivari videtur itala illa „ Uggioso - sa „ quae Florentinorom praecipue est in ore; et quae huic loco ad amussim quadrat. - *Aetna.* Altissimo Siciliae monte, unde ignes identidem erum-

gravius dicant sustinere. CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Læli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est ætas, qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in genere inprimis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant, eandem accusant adepti: tanta est inconstantia, stultitia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius quam putassent. Primum, quis coegit eos falsum putare? Qui (2) enim citius adolescentiæ senectus, quam pueritiæ adolescentia obrepit? Deinde, qui minus gravis esset illis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Præterita enim ætas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari

punt, et quo, ut est apud Virg. (Aen. III, 578.) Enceladi semustum fulmine corpus urgetur. Caeterum haec comparatio Euripidi debetur in Ercul. Fur. - *Nihil opis.* Secundum Attejum Philologum, *opes* numero tantum plurali, divitias significant: *Trojanas ut opes.* Numero vero tantum singulari, auxilium: Terentius: *Juno Lucina fer opem.* Haec Servius ad illud Aen. I, 605. *Non opis est nostrae, Dido.* Ital. I quali non hanno in se nessuna buona qualità. - *Omnia bona petunt.* Hoc compones cum illo ejusdem Tullii dicto, Philip. X. *Neminem alterius, qui suae confideret virtuti invidere.*

(2) *Qui . . . obrepit?* Idest quomodo clam et sensim repit? Sensu prorsus consimili usus est hoc verbo Juvenalis, quando mellitis illis versibus canebat (Sat. IX, 126-9.)

. . . festinat enim decurrere velox
Flosculus angustae miseraeque brevissima vitae
Portio: dum bibimus, dum serta unguenta, puellas
Poscimus, obrepit *non intellecta senectus.*

soletis (quæ utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!), in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus; a qua non verisimile est, quum cæteræ partes ætatis bene (3) descriptæ sint, extremum actum, tanquam ab inerti poeta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et, tanquam in arborum baccis terræque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum; quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturæ repugnare?

Lael. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si quoniam speramus (volumus quidem certe) senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus. Cato. Faciam vero, Laeli; præsertim si utrique vestrum gratum ut dicis, futurum est. Scipio. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

Nostro cognomine. Cato enim a voce *Catus,* quae cautum et sapientem significat.

(3) *Descriptae.* Recte et ordine digestae. - *Extremum actum* Similitudinem inducit partes inter aetatis, et actus quinque comoediarum. - *Aliquid extremum*, sup. in hominum natura. - *Arborum baccis. Bacca* est nomen generale (inquit Forcel.) quo significantur minutiores ac rotundiores fructus arborum, praesertim silvestrum, ut oleae, lauri, corni, myrti, platani, juniperi, etc., item quarumdam herbarum, ut hyssopi, ebuli etc. Ital. *Bacca coccola.* Angl. *berry.* Gall. *baie.* - Heic porro sumitur pro quibuscumque arborum fructibus. - *Gigantum modo. Modo*, pro more. Hinc Itala forma ,, a mo, a modo di, dè, degli etc. ,, - *Quam . . . ingrediendum.* Idest in quam, seu per quam nobis quoque sit gradiendum.

III. Cato. Faciam, ut potero, Læli. Sæpe enim interfui querelis meorum æqualium (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur), (1) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant; tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti: qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus majoribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela; qui se et libidinum vinculis (2) laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate. Moderati enim, et nec difficiles, nec inhumani senes, tolerabilem agunt senectutem; importunitas autem et inhumanitas omni ætati molesta est. Lael. Est, ut dicis Cato: sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes et copias et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere. Cato. Est istuc quidem, Læli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut

(1) *Quae C. Salinator.* Hic vox illa *quae*, non tam ad nomen *quaerelis*, quod praecessit, quam ad sententiam respicit; quod est Atticis familiarius. - *C. Salinator.* Livius qui Censor fuit an. Urb. 549. Unde hoc cognomen acceperit vide Liv. 29,37, - Consul creatus fuit cum M. Val. Messala an. Urb. 563, mortuus est pontifex 583; Vide Liv. 38, 35. - 43, 11. Eutrop. III, 18. - *Sp. Albinus.* Lege Manilia post consulatum oppressus est. Multas orationes reliquit.

(2) *Laxatos.* Resolutos. Ital. sciolti dai vincoli di sregolati appetiti. - *Nec inhumani senes.* Non morosi, non importuni. - *Difficiles* sunt, qui nihil concedunt gratiae; *importuni*, qui nullam habent temporis, locive rationem: *inhumani* parum reverentur communem humanae naturae dignitatem: contra moderati non nimium

Themistocles fertur (3) Seriphio cuidam in jurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriæ gloria splendorem assecutum: „ Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis; nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses „. Quod eodem modo de senectute potest dici: neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Læli, arma senectutis, artes exercitationesque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, quum multum diuque vixeris, miriticos efferunt fructus, non solum quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis (quanquam id maximum est) verum etiam quia (4) conscientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio jucundissima est.

sibi volunt ab aliis tribui. Molestum senem describit Horat. Art. Poet. 169-74.

(3) *Seriphio cuidam.* Idest homini nato in insula Seripho, quae est una e cycladibus perexigua, exulum quondam ergastulum et poena, propter incolarum locique ignobilitatem. - *Nobilis*, i. e. nosci dignus aliquo praeclaro facinore: mamque *nobilis* idem valet ac noscibilis.

(3) *Conscientia bene actae vitae.* Sententia homine christiano apprime digna: cui consonat illa ad familiares (epist. VII, 3.). *Vacare culpa magnum est solatium.* Sed non praetereundi aurei illi versiculi Venusini poetae Epist. I, 1, 60-1.

. . . . . *Hic murus aheneus esto,*
Nit conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Verum quid elegantius, vel sublimius? (Infern. Cant. 28.)

Se non che conscienza m'assicura,
La buona compagnia che l'uom francheggia
Sotto l'usbergo del sentirsi pura.

IV. Ego (1) Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut æqualem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec senectus mores mutaverat: quanquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum : anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum, cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quæstor; deinde aedilis quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille, admodum senex, suasor (2) legis Cinciæ de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset; et Hannibalem juveniliter exsultantem patientia sua molliebat; de quo præclare familiaris noster Ennius:

(1) *Q. Maximum*, np. Fabium qui cunctando fregit Hannibalem, unde *Cunctator* dictus est. - *Tarentum.* Urbs Calabriae celeberrima quondam vestibus, lanis, etc. Ab Horat. verum vocatur *molle* et *imbelle.* - *Ad Capuam*, i. e. ad exercitum, qui erat ad Capuam; sic infra *ad Tarentum.* Capua urbs clara olim et bello potens. De qua Cicero Agr. II, 32. *Majores nostri . . . tres solum urbes in terris omnibus, Carthaginem, Corinthum*, Capuam *statuerunt posse imperii gravitatem ac nomen sustinere.* - *Tuditano et Cethego.* Coss. bello Punico secundo an. Urb. 549. De Cethego vide Brut. 15. Horat. Epist. II, 2,117. Art. Poet. 50.

(2) *Legis Cinciae.* Latae a M. Cincio Alimento, tribuno plebis An. Urb. 549, Coss. Cornelio et Sempronio, *qua*, (ut verbis Taciti utar Ann. XI, 5.) *cavetur antiquitus ne quis, ob causam orandam, pecuniam donumve accipiat.* Attamen his moribus proveniebant oratores, nostris rabulae tantum, et patrimoniorum heluones. Unde hoc?

Unus, qui nobis cunctando restituit rem:
Non (3) *ponebat enim rumores ante salutem:*
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti „Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: *Certe*, inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, nunquam recepissem.* Nec vero in armis præstantior, quam in toga: qui consul iterum, (4) Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti: augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur; quæ contra rempublicam fierent, contra auspicia fieri. Multa in eo viro præclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem

(3) *Non ponebat . . . rumores.* Non enim pluris faciebat rumores a magistro aequitum Q. Minucio contra se sparsos, quam reipublicae salutem. - *Cunctando,* i. e. *differendo pugnam ab impetu fregit; mox inventa occasione vicit.* Eutrop. III, 9. Vide Off. I, 24. - *Salinatori.* De quo paulo supra. - *Toga.* Sexus omnis et conditio (Serv. Aen. I, 236.) toga utebatur. Heic vero pro pacis artibus sumitur.

(4) *Sp. Carvilio.* Familia Carvilia plebea, sed equestris tamen. - *C Flaminio,* qui consul ad Trasimenum interfectus est. - *Picentem et Gallicum. Picens* ager, est idem qui *Picenus,* in Italia Umbriae confinis. Porro *ager Gallicus Romanus vocatur* (Varr. I de R. R. c. 2), *qui viritim cis Ariminum datus est, ultra agrum Picenum.* Sic autem dictus est ager iste, quod inde expulsi sunt Galli Senones. - *Augurque,* etc. Augures ex avium cantu et volatu captabant auspicia: sed ipse minime erat superstitiosus, quin ea optimis auspiciis fieri dicebat, quae essent reipublicae salutaria.

filii tulit, clari viri et consularis: est in manibus (5) laudatio; quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus; sed intus domique præstantior: qui sermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ scientia juris augurii? Multæ etiam, ut in homine Romano, literæ. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem, id, quod evenit, illo extincto, fore unde discerem neminem.

V. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse (1) Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, triumphosque recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actæ ætatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est: qualem Isocratis, qui eum librum, qui (2) Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias,

(5) *Laudatio.* Oratio, quam de filii laudibus pater in rostris habuit. Porro filium non Marcum, sed Quintum critici faciunt. Consul fuerat cum Tit. Semp. Graccho an. Urb. 540. - *Domestica,* i. e. bella a Romanis gesta. - *Externa.* Externarum nationum, Graecorum, Persarum, Assyriorum.

(1) *Scipiones.* Majorem Africanum significat, *vir* (Eutrop. III, 15). *Romanorum omnium et sua aetate, et posteriori tempore fere primus.* - *Maximi.* Intellige Q. Fab. Maximum, qui *cunctando restituit rem.* - *Pedestres:* Pro terrestres. - *Eleganter.* Cum dignitate, sine sordibus.

(2) *Panathenaicus.* Hoc nomine Isocrates orationem suam inscripsit, vel quia eam recitavit publice festo Minervae Panathenaico.

centum et septem complevit annos; neque unquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quæreretur, cur tam diu vellet esse in vita: *Nihil habeo*, inquit, *quod accusem senectutem.* Præclarum responsum, et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes, et suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius.

Sicut fortis equus, (3) *spatio qui sæpe supremo*
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam; quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus et M. Acilius facti sunt: ille autem Cæpione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est: quum ego quidem V et LX annos natus, (4) legem Voconiam voce magna et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxi-

(quod quinto quoque anno celebrabatur), vel quia oratio haec continuit omnes laudes Atheniensium, qui erant in tutela Minervae. *Leontinus Gorgias. Primus est ausus* (de Fin. II, I.) *in conventu poscere quaestionem, idest jubere dicere, qua de re quis vellet audire.*

(3) *Spatio supremo.* Nempe adepto - *Vicit Olympia.* Victor fuit in ludis Olympicis. *Olympia,* terrae tractus et pars agri Pisaei in Peleponneso. In eo erat templum Jovis Olympii, certamini gymnico, et singulari sanctitate, ipso quidem simulacro, quod Phidiae opus erat, maxime nobile. Vid. Horat. Epist. I, 1, 50. - *T. Flamininus et M. Acilius* coss. fuerunt an. Urb. 603. - *Caepione et Philippo.* Coss. An. Urb. 584.

(4) *Legem Voconiam.* Quam tulit Voconius Saxa tribunus plebis, suadente Catone; qua sancitum est, ut *qui post A. Postumium et Q. Fulvium censores, census esset, ne haeredem virginem, neve*

ma putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis pene delectari videretur. Etenim, quum contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quamque sit justa unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quæ geruntur juventute et viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil (1) L. Paulus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? cæteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset; et tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem et fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere?

mulierem faceret. - *Paupertatem.* D. Hieronymus in Chron. tradit Ennium in monte Aventino habitasse, et pauperem, podagrumque unius ancillae ministerio contentum fuisse.

(1) *L. Paulus*, Aemilius et Macedonicus dictus, qui *triumphavit. . . magnificentissime in curru aureo, cum duobus filiis, utroque latere adstantibus. Ducti sunt ante currum duo regis filii, et ipse Perseus XLV annos natus.* Eutrop. IV, 8. Vid. Off. II. 22 etc. *Fabricii, Curii.* Vid. Cap. XIII. - *Coruncanii.* T. Coruncanius Pontifex Maximus primus e plebe; qui omnibus civibus consilii sui copiam fecit, vid. etiam cap. IX etc. - Appii. *Appius Claudius censor Aquam claudiam induxit* (Eutrop. II, 9), *et viam Appiam stravit.-et qui caecus annos multos fuit* (Tusc. v. 38), *et ex magistratibus, et ex rebus gestis intelligimus, in illo suo casu, nec privato nec publico muneri defuisse.* Vid. cap. XI.

cæteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat (2) oratio. Atque hanc illo egit septem et decem annos post alterum consultatum, quum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos scandant, alii (3) per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem clavum tenens sedeat in puppi quietus. Non facit ea, quæ juvenes: at vero multo majora et meliora facit. Non viribns, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia, quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus, et legatus, et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, et

(2) *Oratio.* Graece ipsam orationem reddidit Plutarch. in Pyrrh. cap. 19. Cicero in Brut. 16 - *Egit.* Novum est, *egit orationem,* pro *habuit orationem.* Agere h. l. dixisse Cicero videri potest pro *habere,* ut oculorum, vocis, gestus vigorem significaret, qui Appium Senem non defecisset, eodem jure, quo Orat. III, 56. *Quae sic ab illo acta* (recitata) *esse constabat, oculis, voce, gestu inimici ut lacrimas tenere non possent. - Pyrrhi bello. Hi* (Tarentini) *Pyrrhum, Epiri regem, contra Romanos auxilium poposcerunt, qui ex genere Achillis originem trahebat. Is mox ad Italiam venit, tumque primum Romani cum transmarino hoste dimicaverunt.* Eutrop. II, 17. - *Afferunt.* Probant, demonstrant.

(3) *Foros.* Fori sunt tabulata navium. Ital. Corsia. - *Clavum,* i. e. manubrium, quo gubernaculum torquetur. - *Meliora*, h. e. utiliora. *Tribunus,* np. militaris, non plebis.

quomodo: Carthagini (4) male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ pœniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur; sed consilio, ratione, sententia: quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent *senatum*. Apud Lacedæmonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?

Sic enim percunctantur, ut est in (5) Nævii poetæ ludo. Respondentur et alia, et hæc inprimis:

Proveniebant oratores novi, stulti adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis ætatis; prudentia, senescentis.

(4) *Carthagini . . . cogitanti.* Meditanti consilia contra rem publicam. - *Avi.* Africanus minor avum habuit per adoptionem Africanum majorem, qui victo Hannibale, Carthaginem tributariam fecit.

(5) *Naevii poetae.* Cujus de tempore mortis ambigitur: Fuit poeta comicus, quem saepe citat Cicero. - *Novi.* Rerum imperiti.

VII. At memoria minuitur. Credo, (1) nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis eum, quum ætate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos. Nec sepulcra legens vereor (quod aiunt), ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum: nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt; vadimonia constituta; qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria; nec ea solum in claris et (2) honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit: quod propter studium, quum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more, male rem gerentibus, bonis interdici solet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fa-

(1) *Nisi eam exerceas. Quae*, ut verbis Quintiliani utar, *augetur excolendo, sicut alia omnia. Lysimachum*. Qui Aristidis erat pater. Vide *Corn. Nep.* in vita Aristidis. - *Sepulcra legens.* Vulgo putabantur officere memoriae, si quis legeret inscriptiones sepulcrorum. - *Vadimonia constituta*, i. e. ipsam diem qua, praesentia postulata et promissa est, sistendi se ante judices. *Ipsi*, np. senes.

(2) *Honoratis viris.* Qui honoribus funguntur, et magistratus gerunt. - *Quod propter*, i. e. propter quod studium. - *Bonis interdici.* Omnibus prodigis interdicebatur bonis, sed in primis patribus, uti videre licet apud Paullum libr. III, sent. 4. *Quando tua bona paterna, avitaque, nequitia tua disperdis, liberosque tuos ad egestatem perducis, ob eam rem, tibi ea re, commercioque interdico.* - *Senex.* Referam Val. Max. verba libr. VIII, 7, 12. *Sub*

bulam, quam in manibus habebat, et proxime scr pserat, Oedipum Coloneum recitasse judicibus, quæ sisseque, num illud carmen desipientis videretur: quo recitato, sententiis judicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num (3) Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino (4) rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus: quanquam in illis minus hoc mirum: nemo enim est tam senex,

ipsum transitum ad mortem, prope enim centesimum annum attigit, et IX, 12. ext. 5. *Causam mortis gaudium habuit.* - *Coloneum.* Atticae locum, non longe ab Athenis, *cujus incola Sophocles*, de *Fin.* V, 1. *Oedipum.* Laii et Jocastae filium. Sed hoc loco intellige de fabulae (*tragoediae*) titulo; *qua sola . . . omnium ejusdem studii poetarum praeripere gloriam potuit.* Val. Max. VIII. etc.

(3) *Simonidem.* Ceus, vir memoria insigni. vid. *Tusc.* I, 42. de *Orat.* II, 16. *Fin.* II, 32. *Stesichorum*. *Stesichorique graves camenae* Hor. Od. IV. 9, 8. Ex Himera fuit Siciliae urbe. - *Democritum.* Auctor atomorum, statuit necessitate omnia fieri. *Cleanthem.* Stoicus, Chrysippi fuit magister, Solem Deum putabat.

(4) *Rusticos.* Ruri habitantes. Olim proceres Romani in agris morabantur, unde ad consilium publicum arcessebantur, per eos, quos *viatores* nominabant. - *Condendis fructibus*, sup. in horreis. Ital. riporre il ricolto. - *In illis*, np. negotiis, *Serendis*, *perci-*

qui se annum non putet posse vivere : sed iidem elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere.

Serit arbores, quæ alteri saeculo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere : Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.

VIII. Melius Cæcilius de sene alteri seculo prospiciente, quam illud idem:

(1) *Ædepol, Senectus, si nihil quidquam aliud vitii*
Apportes tecum, quum advenis, unum id sat est,
Quod diu vivendo, multa, quæ non vult, videt.

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Cæcilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire ea ætate esse se odiosum alteri.

Jucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus, bona indole præditis, sapientes senes delectanctur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur et diliguntur ; sic adolescentes senum præceptis gaudent, (2) quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi

piendis, etc. quorum fructus annuus est. - *Iidem.* Senes. *Synephebis,* i. e. una pubescentibus ; nomen Comoediae poetae Statij Caecilii. - *Prodere,* i. e. relinquere, tradere. Ital. tramandare.

(1) *Aedepol.* Adverbium jurantis per eadem Pollucis.

(2) *Quibus ad virtutum studia.* Morem romanorum attingit, qui adolescentes filios alicui viro primario commendabant, ex cujus consuetudine proficerent, uti videre potes apud Tacit. in dial. de Orat.

esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut (3) Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit; ut ego feci, qui Græcas litteras senex didici: quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud: discebant enim fidibus antiqui, sed in litteris certe elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires desidero adolescentis (is enim erat locus alter de vitiis senectutis), non plus, quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti; et quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptior, quam (1) Milonis Crotoniatae? qui, quum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, *At hi quidem jam mortui sunt.* Non vero tam isti,

(3) *Solonem.* Unus e septem sapientibus, qui leges Atheniensibus dedit. Versiculus est apud Plutarch. in Solon. - *Senex didici. Quarum studium*, Corn. Nepos in vit. II. *etsi senior arripuerat, tamen tantum progressum fecit, ut non facile reperire possis, neque de græcis, neque de Italicis, quod ei fuerit incognitum.* - *Socratem.* Val. Max. vice interpretis fungetur libr. VIII, 7, ext. 8. *Constat aetate provectum fidibus tractandis operam dare coepisse.* -*Antiqui*, graeci praesertim.

(1) *Milonis Crotoniatae.* Cujus tantae vires fuisse dicuntur, ut in Olympico certamine per stadium curreret, humeris ferens bovem vivum, quem a se ictu pugni interfectum, uno die voravit. - *Crotoniatae*, a Crotone, quae erat urbs in Bruttiis. Crotona. - *Non vero etc.* i. e. non tam isti lacerti mortui sunt, quam tu

quam tu ipse, nugator: neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil (2) Sex. Ælius tale; nihil multis annis ante T. Coruncanius; nihil modo P. Crassus; a quibus jura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute. Est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam, et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi; et (3) videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis, quietus et remissus; facitque persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere et Lælio. Quid enim est jucundius senectute, stipata studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præcla-

ipse, stulte. Porro *nugatorem* vocat, inquit Facciolatus, quod stulte quereretur de naturae necessitate, et de amissione rei, quae nihili erat.

(2) *S. Aelius.* Catus, jurisconsultus et eloquens: Commentarios scripsit de jure civili; et XII Tabulas interpretatus est; cujus multis in locis fit mentio apud Tullium. Cos. fuit an. Urb. 555. - *T. Coruncanius.* Cos. fuit an. Urb. 473, et primus Romae de jure consulentibus publice respondit. *P. Crassus.* Fuit hic cum Scipione Africano seniore Cos. an. Urb. 548. Cognomine *dives* dictus. Laudatur in III de Orat.

(3) *Videtis annos*, np. quatuor et octoginta. *Sed tamen* etc. Ital. Ma pur tuttavia quel parlar riposato e umile in un vecchio, ha del maestoso. - *Exsequi nequeas.* Si non possis dicere, in foro et in curia potes tamen *praecipere*, i. e. praecepta dare aliis domi tuae. *Studiis juventutis*, i. e. juvenibus studiosis. Ital. Cui studiosa gioventù fa corona?

rius? Mihi vero (4) Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo L. Æmilius, et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint: etsi ista ipsa defectio virium adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quam senectutis. Libidinosa etenim et intemperans adolescentia (5) effœtum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se unquam sensisse, senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer (qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere; quanquam est id quidem (6) senile, ætatique nostræ conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum sæpissime Nestor de virtutibus suis prædicet? Tertiam enim jam ætatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens, aut lo-

(4) *Cn. et P. Scipiones.* Africani majoris parens alter, alter patruus, qui duo in Hispania, magnis rebus gestis, cecidierunt. *Avi tui duo.* Alter natura L. Aemilius Paullus, adoptione alter.

(5) *Effoetum.* Ital. spossato, sfatto. - *Apud Xenophontem*, cujus Cyropaediam Africanus minor non ponebat de manibus: *Memor.* II, 1. 31. - *Moriens habuit*, scil. ad filios Cambysem et Tanaoxarem; ex *Xenoph.* Cyrop. VIII, 7. Cicero referet cap. 22. - *L. Metellum.* Fuit hic pontifex maximus an. Urb. 510, usque ad annum 532, quum Cato natus esset anno 519: bisque consulatum gessit an. Urb. 502, et 506.

(6) *Senile*, i. e. senectutis proprium, senibus haud insuetum.

quax. Etenim (ut (1) ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadrienno post, quum (2) tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M. Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit, nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Nec vos quidem (3) T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille præstantior? Moderatio modo

(1) *Ait Homerus.* De Nestore Iliad. 1, 249. *Dux ille,* Agamemnon. Significat bellum magis consilio, quam vi geri, debere.

(2) *Tribunus militaris.* Livius, auctore Facciolato, legatum consularem facit.-*Depugnavi*, i. e. àcriter pugnavi. *Thermopylas.* Vid. *Off.* 1, 18. De hac pugna apud Thermopylas ab Antiocho M. munitas vide Liv. 36, 16-17. *Curia.* In qua sententiae dicebantur apud Senatum. *Rostra.* Suggestum in foro, unde verba faciebant ad populum. - *Mature fieri senem*, i. e. mature sibi parcere, et juvenilia opera intermittere. - *Cui fuerim occupatus,* i. e. cui me excusaverim propter occupationes seu veras, seu fictas.

(3) *T. Pontii.* Robore insignis, et tunc temporis satis noti.

virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur: næ ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiæ per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit: quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paulum ætate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus ætatis, et una via naturæ, eaque simplex; suaque cuique parti ætatis (4) tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam constantis ætatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa, quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; quum equo, ex equo non descendere: (5) nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaque ex-

Vide de Fin. I, 3. - *Olympiae.* Urbs Elidis in Peloponneso, juxta Alpheum in Pisaeo agro, celebris ludis Olympicis. *Pythagorae.* Vide *Off.* 1, 17. - *Isto bono*, np. corporis.

(4) *Tempestivitas.* Est, Graevio interprete, cujuslibet aetatis naturalis proprietas. Ital. E a ciascuna parte dell'età è dato il suo convenevol tempo. - *Constantis aetatis.* Quae omnium dicta, et facta consilio gubernat; cui opponitur *mobilis aetas* juvenum apud Virg. Georg. III, 165. - *Masinissa.* Rex Numidiae. Dicitur hospes avitus Scipionis ob Africanum majorem, cujus Masinissa hospes fuerat. Vide *Somium Scipionis*, atque accipe quae de eo scribit Eutrop. IV, 11. *Masinissa rex Numidarum, per annos sexaginta fere amicus P. Romani, anno vitae* 97 *mortuus*, 44 *filiis relictis, Scipionem divisorem regni inter filios esse jussit.*

(5) *Nullo imbre.* De Julio Caesare tradit Sveton. cap. 57, *in agmine nonnunquam equo, saepius pedibus anteibat, capite detecto, seu sol, seu* imber *esset.* - *Siccitatem*, i. e. salubritatem: nam corpo-

sequi omnia regis officia et munera. Potest igitur exercitatio, et temperantia etiam senectuti conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat ætas nostra (1) muneribus iis, quæ non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitæ munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius, is, qui te adoptavit? quam tenui, aut nulla potius valetudine! quod ni ita fuisset, alterum ille extitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Læli et Scipio, senectuti est, ejusque vitia (2) diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tanquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora

ra sicca saluberrima et firmissima sunt, utpote quae careant omni humore vitioso.

(1) *Muneribus iis,* i. e. officiis belli scil. et senatoriis: sed interdum seniorum quoque delectus est habitus, ut est apud *Liv.* VI. 2. Nam summa pericula legibus non parcunt. *Valetudinis.* Infirmitatis, imbecillitatis. - *Africanis filius.* Vide Off. I, 33,

(2) *Diligentia.* Diligenti cura valetudinis. *Tantum cibi et potionis.* Nam plus occidit gula, quam gladius, inquit Seneca. - *Haec quoque,* scil. mens et animus.

quidem defatigatione et exercitatione (3) ingravescunt; animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Cæcilius, *comicos stultos senes;* hos significat credulos, obliviosos, dissolutos: quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum; sic ista senilis stultitia (quæ deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas (4) clientelas Appius regebat, et senex et cæcus. Intentum enim animum, tanquam arcum, habebat, nec langüescens succumbebat senectuti: tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo patrius mos et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si (5) jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit,

(3) *Ingravescunt.* Debilitantur. *Levantur*, i. e. sublevantur, leviores et agiliores fiunt.- *Comicos.* Quales sunt ii qui in scenam inducuntur a poetis comicis. - *Senum levium*, i. e. nullius industriae, virtutis, momenti.

(4) *Clientelas.* Clientes. *Appius. Memoriae.. felicioris ad posteros nomen Appii, quod viam* (quae ab ejus nomine Appia vocitata est) *munivit, et aquam* (np. Claudiam, quae ab Aniene derivabatur) *in Urbem duxit* Liv. IX, 29. - *Patrius mos.* Patrum antiquus mos, et consuetudo.

(5) *Jus suum.* Tantum retinet mentis, et auctoritatis, ut se ipsa tueri possit. - *Nemini emancipata,* i. e. non se tradit, tanquam mancipium, in curam et tutelam aliorum; ut v. g. uxoris, aut filii, aut nepotis, etc. - *Dominatur in suos*; h. e. tenet imperium in fa-

animo nunquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum maxime (6) conficio orationes; jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis litteris utor: Pythagoreorumque more exercendæ memoriæ gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis viribus: quæ si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quæ jam agere non possem; sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu ætas senescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus

miliam suam: suorum semper est dominus. - *Originum.* Quibus Cicero in Bruto florem et eloquentiae lumen tribuit: argumenta vero exponit Corn. Nepos in vita ipsius Catonis.

(6) *Conficio,* i. e. summam manum impono.-*Jus augurum. Auguriis certe, sacerdotioque augurum tantus honos accessit,* (postquam Accius cotem discidit) *ut nihil belli, domique postea, nisi auspicato, gereretur, concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur.* (i. e. reicerentur in aliud tempus) Liv. 1, 36. - *Pontificum*, h. e. de rebus sacris, in quibus pontifices cognitionem habent. - *Civile.* Est aequitas constituta iis, qui ejusdem civitatis sunt, ad res suas obtinendas. - *Curricula* mentis. Vox a stadio currentium ad animum translata. - *Adsum* amicis, np. in judicio. - *Acta vita.* Ratio scilicet vitae anteactae. - *Sensim sine sensu.* Est vera *tautologia.*

ætatis, siquidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem (1) Archytae Tarentini, magni inprimis et præclari viri; quæ mihi tradita est, quum essem adoleseens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam; cujus voluptatis avidæ libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret: stupra vero et adulteria, et omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque bomini sive natura, sive quis deus nihil mente præstabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiæ locum esse; neque omnino (2) in voluptatis regno virtutem posse consistere: quod quo magis intelligi posset, fingere animo aliquem jubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem; siquidem ea, quum major esset at-

(1) *Archytae Tarentini.* Archytas secta Pythagoreus, Platonis aequalis, geometriae et astronomiae apprime peritus: naufragio apud promontorium Matinum in Apuliae litore periisse creditur. Vide Horat. Od. I, 28. - *Tarentini.* Tarentum, urbs Calabriae celeberrima quondam vestibus et lanis etc. - *Q.* np. Fabio Maximo. - *Capitaliorem,* i. e. perniciosiorem morbum.

(2) *Voluptatis regno,* h. e. dominante voluptate. *Percipi,* i. e. excogitari.

que longior, omne animi lumen exstingueret. Hæc cum (3) C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo Caudino prælio, Sp. Postumius et T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a majoribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum hæc? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica; ac mentis (ut ita dicam) (4) præstringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu ejcerem, octo annis post quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim quum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore (qui proximus ante me fuerat) elapsus est: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam

(3) *C. Pontio.* Herennii filio, patre longe prudentissimo nato. Vide Liv. IX, I. *Samnite.* Samnites, Italiae populi inter Volscos, Pelignos, Campanos Apulos, Lucanos. *Caudino praelio*, i. e. ad furcas Caudinas ubi *Samnites Romanos, T. Veturio et Sp. Postumio coss.* (*apud Furculas caudinas* angustiis locorum *conclusos*) *ingenti dedecore vicerunt, et sub jugum miserunt.* Eutrop. Libr. II, 9. Vide- etiam Off, III, 30. *Plato.* qui Aegyptum et Magnam Graeciam peragravit scientiae causa. - *L. Camillo*, e familia Furia, cum Appio Claudio consul fuit an Urb. 404.

(4) *Praestringit oculos.* Ital. offusca gli occhi, la mente. - *L. Flamininum.* Vide supra cap. I, 1. - *Rei capitalis.* Morte dignae. *Elapsus est,* i. e. absolutus fuit.

perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui se (1) porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda; quod ex eo audientes, M. Curium et T. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur; quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius cum (2) P. Decio, qui, quinquennio ante eum consulem, se pro republica quarto consulatu devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius; qui quum ex sua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque præclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et

(1) *Porro.* Dudum antea. - *Fabricium.* De quo Pyrrhus dixisse fertur „ *Ille est Fabricius, qui difficilius ab honestate, quam sol a cursu suo averti potest.* Eutrop. libr. II, 14. *Cinea.* Qui discipulus fuit Demosthenis, in primis facundus, Pyrrho carus, ejusque nomine ad pop. romanum legatus. *A quo quum Quaereret Pyrrhus* „ qualem Romam comperisset? Cineas dixit: regum se patriam vidisse, scilicet tales illic fere omnes, qualis unus Pyrrhus apud Epirum et reliquam Graeciam putaretur „ Eutrop. libr. II, 13. - *Esse quemdam,* np. Epicurum. *M. Curium. Qui contra* (Pyrrhum) *pugnavit, exercitum ejus cecidit, ipsum Tarentum fugavit, castra cepit.* Eutrop. libr. II, 14. *T. Coruncanium.* Vide paulo supra. - *Samnitibus.* Qui una cum Lucanis, Tarentinis, et Bruttiis Pyrrho se junxerant.

(2) *P. Decio.* Filio. *Itaque dignosci arduum est,* ita Val. Max. v, 6. 6., *utrum romana civitas utilius habuerit Decios duces, an amiserit: quoniam vita eorum ne vinceretur, obstitit, mors fecit, ut vinceret.* - *Sua sponte.* Propter se.

contempta voluptate optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. Caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? Caret ergo etiam vinolentia, et (3) cruditate, et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimns (divine enim Plato *escam malorum*, voluptatem appellat, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces), quanquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. filium qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem a cœna senem sæpe videbam puer: delectabatur crebro funali et tibicine, quæ sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiæ dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsum revertar. Primum habui semper (4) sodales. Sodalitates autem me quæstore constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ matris acceptis. Epu-

(3) *Cruditate.* Qua laborant ii qui cibos concoquere nequeunt, et quae oritur ex nimia ciborum copia. - *Insomniis.* Quos Plinius, auctore Manutio, *furiales somnos* appellat. *Quod ea* usque *ad pisces* insititia esse creduntur. - *C Duillium. C. Duillio, et C. Cornelio Assina Coss. in mari primum dimicaverunt Romani, paratis navibus rostratis, quas Liburnas vocant. Consul Cornelius fraude deceptus est. Duillius commisso praelio, Carthaginiensium ducem vicit*, 31 *naves cepit*, 14 *mersit*, 7 *millia hostium cepit*, 3 *occidit*. Eutrop. II, 20. *Crebro funali*, i. e. multis funalibus. *Praelucere funalia, et praecinere sibi tibias jussit, quasi quotidie triumpharet*, Flor. II, 2. - Sed, quid sibi volunt funalia, et tibicines, cum conviviis?

(4) *Sodales.* Sodalis est is, quocum suemus, et fere ad leviora refertur, ut sunt convivia. - *Sodalitates.* Simulacro Cybeles, magnae Deorum matris, Romam advecto, Cethego et Tuditano Coss. Catone quaestore, collegium, seu sodalitium constitutum est: Sodales autem statis diebus, quibus sacra Deae fierent, simul epulabantur. *Idaeis.* Ex Ida Phrygiae monte.

labar igitur cum sodalibus omnino modice; sed erat quidam fervor ætatis; qua progrediente, omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, (5) *convivium* nominarunt, melius, quam Græci; qui hoc idem tum compotationem, tum concœnationem vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero propter sermonis delectationem (1) tempestivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus solum (qui pauci admodum restant), sed cum vestra etiam ætate, atque vobiscum; habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam (2) ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis motus), non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a majoribus instituta; et is sermo, qui more

(5) *Convivium*. A convivendo; ergo compotatio, et concoenatio non aeque valent.

(1) *Tempestivis*. Tempestiva convivia, quae nulla dilatione interposita, legitima coenae hora ineuntur; (all'ora consueta) aut etiam aliquanto maturius, quod solent, qui negotiis carent, et orexi laborant, et gulae inserviunt: (anticipati di poco). - Prisci Romani operi rustico dediti sumebant cibum sub occasum solis: deinde hora diei decima coenae dari coepta, et crescentibus opibus ac luxu, etiam nona, aut octava (alle due, o alle tre pomeridiane). Nam Romani diem ab ortu solis usque ad occasum dividebant in 12 horas; ita ut meridies in sextam horam caderet.

(2) *Ista*. Nempe cibus et potus. - *Naturalis motus*, i. e. naturae conveniens. - *Magisteria*. Moris erat sortiri talis convivii ma-

majorum (3) a summo adhibetur in poculis; et pocula, sicut in symposio Xenophontis, minuta atque rorantia; et refrigeratio æstate, et vicissim aut sol, aut ignis hibernus. Quæ quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem: nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, utereturne rebus venereis « (4) Dii meliora, inquit; libenter vero istinc, tanquam a domino agresti ac furioso profugi ,, Cupidis enim rerum talium, odiosum et molestum est fortasse carere; satiatis vero et expletis, jucundius est carere, quam frui. Quanquam non caret is, qui non desiderat. Hoc ergo non desiderare, dico esse jucundius, quam frui. Quod si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus;

gistrum, qui tanquam rex summo loco accumbens, convivis bibendi leges praescribebat. Unde convivii magister, dux, rex, strategus, dictator; quae nomina passim usurpantur, praesertim, a poetis Catul. Car. 27, 4. Hor. Od. I, 4, 18.

(3) *A Summo.* Ab eo qui summus accumbit. Ital. Da chi tiene il primo posto a tavola. *Rorantia.* Quae leviter irrorant convivas. Ital. Atte a bagnar le labbra. *In Sabinis.* Ubi rusticari solebat.- *Compleo*, i. e. vicinos invito ad convivium tot, ut triclinium plenum fiat. - *Affecto aetate*, i. e. aetate jam senior, Val. Maxim. interprete libr. IV, 3, 2.

(4) *Dii meliora.* Formula averruncandi aliquid : sed supple dent. - *Bona aetas*, est adolescentia: contra *mala aetas*, est senectus.

deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut (5) Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; delectatur tamen, etiam qui in ultima: sic adolescentia, voluptates prope intuens, magis fortasse lætatur; sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans tantum, quantum sat est. At illa (6) quanti sunt, animum, tanquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere? Si vero habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosa senectute jucundius. Mori pæne videbamus in studio dimetiendi cœli atque terræ C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere aggressum, quoties nox oppressit, quum mane cœpisset? Quam delectabat eum defectiones solis et lunæ multo nobis ante prædicere? Quid in levioribus (7) studiis,

(5) *Turpione Ambivio.* Actore scenico, qui cum Roscio conjungitur in dialogo de Oratt., et qui fere omnes Terentii fabulas egit, uti ex earum Didascaliis patet. *In prima cavea.* In primo ordine spectantium: Nam *media* et *ultima* sive extrema erat populo assignata.

(6) *Quanti,* scil. pretii sunt facienda illa, *animum* sup. senum, *tanquam emeritis stipendiis libidinis, etc, esse secum, et, ut dicitur, secum vivere?* idest, se et suam mentem curare, neglectis inanibus studiis, et voluptatibus populi. Porro *emertis stipendiis* dicebatur miles, quum debitos militiae annos compleverat. - *Pabulum.* Velut escam, quae trahat ad studia doctrinae; eodem sensu supra dixit voluptatem *escam malorum.* - *C. Gallum,* scil. *Sulpicium,* Qui plurimum valuit in astrologia, ut est *Off.* 1, 6. Stipendia fecit in exercitu Aemilii Paulli, *patris tui* bello Macedonico. - *Defectiones solis.* Vulgo, ecclissi del sole, e della luna.

(7) *Studiis.* Intelligit ea, quae ad vitae necessitatem et utilita-

sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Nævius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium, qui, quum sex annis ante quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadæ medullam* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem! Quæ sunt igitnr epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia doctrinæ. Quæ quidem prudentibus et bene institutis pariter cum ætate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem: qua voluptate animi nulla certe potest esse major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quæ nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime viden-

tem minus conferunt, quam mathematica, sed tamen subtilia sunt, acutique ingenii, quae *acuta* dicit. - *Naevius.* Bellum Punicum primum in quo militaverat descripsit. - *Truculento...Pseudolo.* Plauti comaediae, quae adhuc restant. - *Livium*, np. Andronicum. *Fabulam docuisset*, i. e. comoediam a se compositam egisset. *Isque sui operis actor, quum saepius a populo revocatus vocem obtudisset, adhibito pueri et tibicinis concentu, gesticulationem tacitus peregit.* Val. Max. libr. II, 4. 4. Vide Tus. I, 1. - *Centone Tuditanoque*, coss. an. Urb. 519. - *P. Scipionis.* Nasicae, qui *Corculum* etiam dictus est. - *Flagrantes*, i. e. incensos, inflammatos.

tur accedere. Habent enim (1) rationem cum terra, quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit; sed alias minore, plerumque majore cum fœnore. Quanquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ vis ac natura delectat: quæ quum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit; primum id (2) occæcatum cohibet; ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffindit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem; quæ nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus quum emerserit, (3) fundit frugem spici, ordine structam, et contra minorum avium morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meæ senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quæ ge-

(1) *Rationem cum terra*, i. e. negotium. - *Gremio mollito ac subacto.* A *subigo.* Ital. nel rammorbidito e coltivato suo grembo, seno.

(2) *Occaecatum*, h. e. in terrae gremio conditum et opertum: et videtur dictum vel ab *occaedendo*, quia glebae caeduntur et comminuuntur; vel ab *occaecando*, quia semina terra operiuntur, et quasi occaecantur; quod si praestatur sarculis, vulgo Marreggiare dicitur; si crate, Erpicare. - *Occatio.* Occandi ipsa actio, idest glebarum in minutas partes confractio. - *Diffindit.* Revoca *terrae vis ac natura* diffindit semen, seu facit ut diffindatur. - *Geniculato.* Nodis et articulis distincto ad firmitatem. Ital. nocchioso; a *geniculo*, *as.* - *Culmoque.* Syncop. a calamus. Ital. Gambo, fusto, stelo.

(3) *Fundit frugem spici*, *ordine structam*, *etc.* Butta fuori il frutto della spica in bell'ordine disposto, e contro il beccare dei

nerantur e terra: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex cæterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. Malleoli, plantæ, sarmenta, (4) viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ natura caduca est, et nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis; et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quæ relicta sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorum ea, quæ (5) gemma dicitur, a qua oriens uva sese ostendit: quæ, et succo terræ et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse tum fructu lætius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat; (6) adminiculorum ordines, capi-

minori augelli, difeso da uno steccato di reste. - *Tantulo grano.* Da un così minuto chicco.

(4) *Viviradices.* Columella interpretatur plantas, quae jam radices habent. Ital. Barbatella. - *Fulta*, i. e. pedamentis sustentata. - *Claviculis suis.* Ital. Co' suoi viticci. Apud nos dicuntur *cappiole*: Quod majorem habet affinitatem τω *Capreolis;* et *Varronis* etym. magis respondet. *Serpentem*, i. e. in terra repentem. Ital. Che serpeggiante con moltiplice e divagato tracorso.

(5) *Gemma.* Ital. Occhio della vite. Hinc *gemmare*, germogliare, *Laetius.* Uberius, hilarius.

(6) *Adminiculorum*, i. e. pedamentorum, fulcrorum. *Capitum jugatio*: hinc *jugata vinea*, *jugatae vites.* Ital. Quell' accompagnare

tum jugatio, religatio, et propagatio vitium, sarmentorumque ea', quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante seculis fuit, (7) Laertem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbustis res rusticæ lætæ sunt; sed etiam hortis et pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura solertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in

dei capi, il legarli *religatio*. *Immissio*, scil. per juga et tabulata: non in sulcum, ut ait Ernestius. *Fossiones*. Gli scassi, i divelti. - *Repastinationesque*, quasi renovationes. Quomodo terra proscindi debeat pastinando (divegliendo) et repastinando, praesertim ad vineta conserenda, vide Colum. III, 11. et seq. - *In eo libro*. Qui etiamnum extat, *et* qui meram simplicitatem spirat. - *Hesiodus*. Vid. Off. I, 15.

(7) *Laertem*. Ulyssis patrem. - *E filio*, i. e. e filii absentia. - *Pomariis*. Pomaria sunt loca pomiferis arboribus consita, item ubi poma servantur.- *Insitiones* ab inserendo. Gl'innesti. De inserendi modo, vide Virg. Georg. II, 73. seq. *Solertius*, i. e. ingeniosius. Ital. più industre.

hac vita (1) M. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus ætatis; cujus quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites quum attulissent repudiati ab eo sunt. Non enim aurum habere, præclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem senes: siquidem aranti (2) L. Quintio Cincinnato nunciatum est, eum dictatorem esse factum; cujus dictatoris jussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in senatum arcessebantur et Curius et cæteri senes; ex quo, qui eos arcessebant, *viatores* nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio, an ulla beatior esse possit; neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate, copiaque

(1) *M. Curius.* Dentatus. Vid. cap. 13. *A mē*, i. e. a mea villa. - *Disciplinam.* Morem et quasi legem, quae ab omnibus servabatur. *Continentiam*, quae opponitur avaritiae et concupiscentiae. - *Tantus animus.* Ital. un' animo così generoso. *Recedam.* Quippe qui agriculturae sim maxime deditus.

(2) *L. Quintio Cincinnato. Quum ruri intentus rustico operi esset, ad id bellum* (adversus Aequos) *gerendum accersitus est.* Liv. Epit. III, IV. - *Occupatum* i. e. praeventum. Quum occupasset, atque oppressisset, antequam cogitata perficeret. Vid. Liv. IV, 14 - *Viatores.* Vulgo Fanti.

omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent; ut, quoniam (3) hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundant porco, hædo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ succidiam alteram appellant: tum conditiora facit hæc, supervacanei etiam operis, aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius, nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa ætas, aut calescere vel apricatione melius, vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi (4) clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus: nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tes-

(3) *Haec.* Quae nempe pertinent ad victum. *Quidam*, scil. Epicurei, qui voluptati summam, Peripatetici qui ei locum dant. - *Boni* i. e. solertes *assiduique*, np. operi rustico. *Penaria* quae et promptuaria cella dicitur, et *promptuarium.* Ital. dispensa. - *Succidiam alteram.* Succidia, est suilla seu caro porcina, ita dicta, autore Varrone, a concidendis suibus. Nam id pecus primum occidere coeperunt domini, et ut servarent, salire. Caeterum ab hoc agricolarum proverbiali dicto, haud multum abludit illud nostratium „ *Senza porco, e senza orto, Tutto l'anno a capo torto* „. *Conditiora*, i. e. sapidiora, et gratiora. *Supervacanei*, cujus non utilitas sed sola delectatio petitur.

(4) *Clavam.* Qua se ad palum exercebant. - *Talos.. - et tesseras.* Tali habebant quatuor latera, in quibus consistere poterant. Tesserae erant cubi sex laterum. Talis ludentes habebant quatuor talos; qui tesseris, tres tantum tesseras.

seras: id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res, perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quæso, studiose, ut facitis: quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, (1) Cyrum minorem, regem Persarum, præstantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summæ virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset, et cæteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum, diligenter consitum ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum et directos (2) in quineuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur è floribus;

(1) *Cyrum minorem.* Darii nothi filium, cujus expeditionem Xenophon scripsit, uti *Cyri majoris* disciplinam, de quo cap. 22. - *Vir summae virtutis*, scil. in re militari. Vide Cor. Nep. in vita, et Off. I, 30. - *Sardis.* Urbem Lydiae praecipuam. In quam, quum Cyrus major victor intrasset, ubi tunc Croesus latitabat; Athis, filius regis, mutus ad eam diem, dixisse fertur: *Parce patri meo, Cyre; et te hominem esse, vel casibus disce nostris.* - *Et caeteris in rebus.* Revoca, *et loquitur* in caeteris rebus fuisse comem, atque etc.

(2) *In quincuncem ordines.* Arbores quincunciali ordine dispositae, undecumque spectantur, figuram referunt illius notae, quae apud Latinos quinque significat, V. En tibi exemplum

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴
∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴
∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴

tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam solertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum mea manu sunt satæ: tum Lysandrum intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est. Hac igitur fortuna frui licet senibus; nec ætas impedit, quominus et cæterarum rerum et inprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum (3) perduxisse, quum esset acta jam ætate in agris, eosque coleret; cujus inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in (4) L. Cæcilio Metello! quanta in Atilio Calatino! in quem illum elogium unicum: PLURIMÆ CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est totum carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper

(3) *Perduxisse.* Nempe studia agri colendi. *M. Valerium Corvum.* Qui sexies consul fuit. *et centesimum annum complevit*, Val. Max. VIII, 13. - *Apex.* Gloriae culmen.

(4) *L. Caecilio Metello*, De quo cap. 9. et V. Max. loco supra citato. - *Atilio Calatino.* Bis consul an. Urb. 495, 498. Dictator An. 504. - *Unicum*, np. in suo genere. *Singolare.* Idem elogium

pontificem maximum! quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio præditum vidimus! Quid de Paullo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiæ voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ (1) constituta sit; ex quo id efficitur, (quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi); Miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ repente auctoritatem arripere possunt; sed honeste acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos. Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia: (2) salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli; quæ et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedæmo-

refert de *Fin.* II, 35. - *M. Lepidum.* Qui bis fuit consul, et Pontifex Maximus. Passim dicitur princeps Senatus; saepe etiam *M. Aemilius* simpliciter dicitur. - *Paullo,* np. L. Aemilio, animae magnae prodigo. Hor. Od. I, 12, 38. Liv. 22, 49. - *Maximo,* np. Fabio, qui *cunctando restituit rem.* - *Honorata*, i. e. honoribus functa. *Pluris.* Aestimanda, majoris sit pretii.

(1) *Constituta,* i. e. sustentata, firmata. - *Efficitur*, h. e. concluditur, probatur. - *Oratione.* Quae verbis et oratione ad sui defensionem indigeret, non factis et memoria ante actae vitae se commendaret.

(2) *Salutari.* Hora diei prima et secunda. - *Appeti*, scil. a multis benevolentiae captandae causa. - *Decedi.* De loco, de via et meliorem locum concedi. - *Assurgi*, np. a sedentibus. - *Deduci,* np. a domo in forum, et de foro domum *reduci.*

nium, cujus modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. Qui etiam memoriæ proditum est, quum Athenis, (3) ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: quum autem ad Lacedæmonios accessisset, qui legati quum essent, in loco certo consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle. Multa (4) in nostro collegio præclara; sed hoc, de quo agimus, inprimis, quod ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. At sunt (5) morosi et anxii et iracundi et difficiles senes; si quærimus, etiam avari. Sed hæc morum vitia sunt,

(3) *Ludis*, i. e. in ipsis ludis: ludorum tempore. - *Certo*, h. e. illis assignato. - *Sessum recepisse.* Loco et sede inter ipsos donasse. - *Dixisse ex iis.* Revoca *memoriae proditum est.*

(4) *In nostro collegio*, np. Augurum. - *Qui cum imperio sunt*, i. e. aliquem magistratum gerunt, e. g. consulis. - *Quibus*, np. praemiis. *Fabulam aetatis.* Aetatis partes praeclare, velut varios comoediae actus peregisse, explesse.

(5) *Morosi.* Qui sibi non sunt aequales, sed qui modo aiunt, modo negant. Vulgo. *Fantastici, incontentabili. Anxii* instantibus malis trepidant; solliciti futura vehementer metuunt ab *ango.*

non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi. Præterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quæ tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui (6) in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viæ restat, eo plus viatici quærere?

XIX. Quarta restat causa, quæ maxime angere atque sollicitam habere nostram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse in tam longa ætate non viderit! quæ aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit explo-

Confer Horat. Ar. P. V. 164-73. - *Odiosa*, i. e. taediosa. Nam quaelibet offensio vel exigua, magnum sui sensum et molestiam excitat in corpore imbecillo.

(6) *In Adelphis. Adelphi*, fratres; Terentii Comoedia. *In altero duritas*, np. Demea: *in altero comitas*, np. Mitione. - *Coacescit.* Ital. inacetisce, inforza. - *Viaticum.* Quidquid iter agendi causa necessarium est, sive cibus, sive pecunia. Ital. provvisione da viaggio.

ratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam ætas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet: facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius ægrotant; (1) tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullæ omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem (2) fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum, quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat: quid enim stultius quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens; quum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quanquam, o dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim su-

(1) *Tristius*, i. e. difficilius, molestius. - *Quod ni ita accideret*, h. e. ut pauci veniant ad senectutem. *Melius*, i. e. honestius. *Si nulli*, scil. si non fuissent. *Nullae civitates*. Homines enim consociati sunt in civitates consilio et prudentia seniorum. - *Crimen*, i. e. vitium, insimulatio.

(2) *Fratribus tuis*. L. Paullo Aemilio, inquit Vell. Pat. Libr. I, 10. magnae victoriae compoti quatuor filii fuere. Ex his duos natu majores, unum P. Scipioni, P. Africani filio, in adoptionem dederat; alterum F. Maximo: duos minores natu, praetextatos, quo tempore victoriam adeptus est, habuit . . . alterum ex suis, quos in familia retinuerat, liberis ante paucos triumphi, alterum post pauciores amisit dies.

premum tempus; expectemus (3) Tartessiorum regis ætatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tunc illud, quod præteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horæ quidem cedunt, et dies, et menses, et anni; nec præteritum tempus unquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque (4) ad *Plaudite* vivendum. Breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præterita verni temporis suavitate, æstatem autumnumque venisse. Ver enim, tanquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) ante partorum bonorum memoria et copia. Om-

(3) *Tartessiorum. Tartessum Hispaniae civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine Gadix* (Cadice) *habent*; Sall. Fragm· - *Arganthonius.* Vide Sil. Ital. III, 396-8. Val. Max. VIII, 13, 4. - *Cedunt* i. e. decedunt, praetereunt.

(4) *Ad plaudite.* Vox *plaudite* ab histrionibus in fine comoediarum usurpari solita et quae a Firenzuola redderetur „Fate festa. Per hanc vocem igitur, extremam significat senectutem, ad quam non est necesse sapientem pervenire, ut sapienter vixisse dicatur.

nia vero, quæ secundum naturam fiunt, (5) sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut quum aquæ multitudine vis flammae opprimitur; senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis extinguitur. Et quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt; sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. Omnium ætatum (1) certus est terminus; senectutis autem nullus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere: ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod (2) Pisistrato tyranno a Solone responsum est; quum illi quærenti, qua tandem spe fretus, sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur, Senectute. Sed vivendi finis est optimus, quum integra mente cæte-

(5) *Habenda in bonis.* Juxta Peripateticorum doctrinam. *Consumptus ignis,* np. vitalis. - *Cruda,* i: e. immitia, acerba.

(1) *Certus . . . terminus:* Ut infantiae usque ad annos septem, et pueritiae usque ad annos duodecim, et sic per caeteras, praeter senectutem, cui assignari non potest, nisi tempus signetur, quo moriendum est. *Et tamen,* i. e. praeterea, insuper. - *Pisistrato. Pisistratus . . . . tyrannidem per dolum occupat: quippe voluntariis verberibus domi affectus, laceratoque corpore in publicum progreditur . . . vulnera populo ostendit . . . amore plebis invisum se senatui affirmat: obtinet ad custodiam corporis sui satellitum auxilium; per quos occupata tyrannide per annos tres et triginta regnavit.* Just. II, 8. - *A Solone. Qui tam praeclaras, tamque utiles*

risque sensibus, opus ipsa suum eadem quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium idem destruit facillime, qui construxit; sic hominem eadem optime, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægre; inveterata, facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum senibus, nec (2) sine causa deserendum sit. Vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, id est, Dei, de præsidio et statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare: vult credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam (3) sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mor-

(sunt verba Val.Max. v, 3, 4.) *Atheniensibus leges tulit, ut si his perpetuo uti voluissent, sempiternum habituri fuerint imperium. . . qui Pisistrati tyrannidem primus vidit orientem; et solus armis opprimi debere, palam dictitare ausus est.*

(2) *Sine causa.* Homini Christiano nulla datur causa, sed expectandum est, ut *opus ipsa suum eadem quae coagmentavit,* (i. e. composuit) *natura* dissolvat. - *Statione.* Animus enim est in corpore, velut in statione, quam deserere arbitratu suo non debet. Tus. I, 30. Somn. Scip. 7. *Elogium.* Titulus, sepulcralis inscriptio: seu, ut aliis placet, dictum. - *Faxit,* i. e. faciat; flendo instruat funeream pompam.

(3) *Sensus moriendi.* Negari non potest, in ipso moriendi articulo esse sensum aliquem; sed is est exigui temporis praesertim in sene, cujus vita sine luctatione dissolvitur. - *Optandus.* Si est ali-

tem ut negligamus; sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est; et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? de qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder, non solum (4) L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duos Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in *Originibus*) in eum sæpe locum profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis a-

quis, est in optandis. - *Animo consistere*, i. e. esse animo constanti et tranquillo.

(4) *L. Brutum.* Hic est ille, de quo Ovid. Fast. II, 716-7.

Brutus erat stulti sapiens imitator, ut esset
Tutus ab insidiis, dire superbe, tuis.

Vid. Liv. II, 6. Flor. 1, 10. - *Aruntem filium regis, manu sua Brutus occidit, superque ipsum mutuo vulnere exspiravit. Duos Scipiones.* Quorum alter pater, alter patruus Scipionis Africani majoris fuerunt. Quorum de morte vide T. Liv. libr. 23. cap. 54-6. Flor. II, 6. - *L. Paulum.* De quo Vide paulo supra. *Collegae*, np. Varronis. - *M. Marcellum.* Cujus de morte vide Liv. libr. 27. cap. 27.

dolescentiæ. Num ea jam constans requirit ætas, quæ media dicitur? Sunt etiam (5) hujus ætatis: ne ea quidem quæruntur a senectute. Sunt extrema quædam studia senectutis: ergo ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occiduut etiam senectutis; quod quum evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus cœlestis, ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ æternitatique contrarium. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantia. Nec me solum (1) ratio ac disputatio impulit ut ita crederem; sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas pene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstra-

(5) *Hujus aetatis*, np. constantis, in qua nunc estis, quae media dicitur. - *Satietas*. Expletio, et quasi fastidium.

(1) *Ratio ac disputatio*, h. e. argumentatio e naturae humanae cognitione ducta. - *Incolas*. Nam habitabant in magna Graecia, quae est regio Italiae, unde Italici dicti. - *Ex universa mente*, i. e. ex ideis universalibus mentis divinae. - *Delibatos*, h. e. derivatos, infusos. Tusc. V. dixit, *humanus autem animus decerptus ex mente divina*. Hor. Sat. II, 2, 79.

bantur mihi præterea; quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque (2) prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem: quumque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia nunquam se ipse sit relicturus. Et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admistum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante quam nati sint, quod jam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Hæc Plato noster.

XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major, (1) hæc dicit.« Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam, aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis; sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis: eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si ni-

.. *Divinae particulam aurae.*

Vide Virg. Aen. VI, 730.

(2) *Prudentia.* Quasi quaedam providentia. Ital. Previdenza, antiveggenza.- *Se ipse moveat.* Hoc latius extendit, et concludit Tusc. I, 23, 29. *Accipere*, i. e. audire, a magistris addiscere.

(1) *Haec dicit.* Apud Xenoph: Discipl. Cyri VIII. 7. - *Eundem esse*, i. e. existere, vivere, *nullum*, i. e. non.

hil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui tuerentur! Mihi quidem nunquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere: quum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse (2) insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, cæterarum rerum perspicuum est, quo quæque discedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: Multa enim, quum (3) remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote ut deum: sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. » Cyrus quidem hæc moriens. Nos, si placet, nostra videamus.

XXIII. Nemo unquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est neces-

(2) *Insipientem*, i. e. ratione sensuque omni destitutum. *Atque etiam*, junge *solus animus nec quum adest* etc. - *Quam somnum.* Ovid. Am. II, 9, 41.

Stulte quid est somnus gelidae nisi mortis imago?

Virg. Aen. VI. 278. *Tum consanguineus leti sopor.*

(3) *Remissi.* Minime agitati. *Prospiciunt*, i. e. longe vident, et cognoscunt quae futura sunt: consule de Divin. I, 29, - *Ut Deum* Hoc est immortalem; ad quem proinde sensus aliquis rerum vestrarum pertinebit. - *Nostra*, np. romana exempla.

se, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier), me tantos labores diurnos nocturnosque, domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam ætatem et quietam, sine ullo labore aut contentione, traducere? Sed, nescio quomodo, animus (1) erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, qnasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime ad immortalem gloriam niteretur. Quid, quod sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci; ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem (2) efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tanquam Peliam recoxerit; quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repuerascam, et in cunis vagiam, valde recusem; nec vero velim, quasi decurso spatio, ad car-

(1) *Erigens se.* Quasi gigas ad currendam viam suam. Ut graphice, et sublime!-*Denique victurus.* Utpote qui tandem aliquando corporis compagibus, et vinculis solutus.

(2) *Efferor studio.* Erigor in spem. Ducor vehementi desiderio, cura.-*Convenire*, i. e. invenire, atque una sermocinari, colloqui.-*Conscripsi*, scil. in *Originibus.*-*Peliam.* Jasonis patrem, quem a Medea, in Jasonis gratiam, medicatis aquis, recoctum, et juventuti restitutum, poetae fingunt.-*Ad carceres a calce*, i. e. meta. *Carceres:* erat locus in circo, unde equi, sublatis repagulis, emittebantur in spectaculis. Hoc est a curriculi meta ad principium.

ceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed (3) habeat sane habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, sæpe fecerunt. Neque me vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex hac vita ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo. Commorandi enim natura diversorium nobis, non habitandi dedit. O præclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; sed etiam ad (4) Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior: cujus a me corpus crematum est, quum contra decuit ab illo meum. Animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quod æquo animo ferrem: sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. (5) His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda.

(3) *Habeat sane,* np. aliquid commodi. - *Et ii docti.* Vide initium Jugurt. apud Sall. Tusc. I, 34. Sen. Ep. 99.

(4) *Catonem meum.* Filius Catonis fuit ex Licinia matre Licinianus dictus. Praetor designatus quum esset, mortuus est. *Ab illo meum*, np. cremari. - *In ea loca*, scil. Elysios campos. - *Existimans* giudicando che il distaccarsi, *inter nos digressum,* e partire per quel medesimo luogo *et discessum* non dovea andare in lungo *non longinquum fore.* Alii aliter intelligunt *digressum et discessum*, quos vide, consule, et sequere, si placet.

(5) *His . . rebus*, i. e. rationibus, doctrinis. *Dixisti.* Vide cap.

Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, libenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio ætatis est, tanquam fabulæ, cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjuncta satietate. Hæc habui de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti, probare possitis.

2. - *Minuti*, i. e. nullius auctoritatis, momenti; quales erant Cyrenaici, Epicurei. - *Peractio.* Absolutio aetatis, velut ultimus comoediae actus. - *Defatigationem.* Ital. Spossatezza.

LÆLIUS

SIVE

DE AMICITIA

DIALOGUS

Ad Titum Pomponium Atticum.

I. Quintus Mucius (1) augur multa narrare de C. Lælio, socero suo, memoriter et jucunde solebat, nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem, et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriæ mandabam; fierique studebam ejus prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem

(1) *Augur*. Auguris sacerdotium erat perpetuum; idcirco additur tamquam cognomen. Est hic Q. Mucius Scaevola, de quo in Brut. 26, qui consul fuit anno Urb. 637. Duxerat uxorem Laeliam paternae eloquentiae aemulam. - *In omni sermone.* sup. quem de illo habebat. - *Ita,* i. e. eo consilio. De hujusmodi more, uti de *Senect.* cap. 3. jam notavimus, lege Tacit. dial. de *Orat.* cap. 34. *Sumpta virili toga.* Quam sumebant loco praetextae, quae puerorum erat, idque accidebat aetatis anno XVI. - *Ejus prudentia*, i. e. peritia, scientia; Namque (Brut. 26.) *juris civilis intelligentia, atque omni prudentiae genere praestitit.*

Scævolam contuli; quem unum nostræ civitatis et ingenio et justitia præstantissimum audeo dicere. Sed (2) de hoc alias; nunc redeo ad augurem. Quum sæpe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quicum conjunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scævola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis (3) sermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo secum, et cum altero genero C. Fannio, M. filio, paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi; quas hoc libro exposui meo arbitratu: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam*, et *inquit*, sæpius

(2) *De hoc alias*, np. loquar. e. g. de Off. III, 11, 15. 17. Confer etiam Vell. Pater. II, 9. - *Quum saepe multa.* Sup. narraret. - *In hemicyclio*, h. e. loco multarum sellarum capace. - *Attice.* Vid. Corn. Nep. in Vita. - *P. Sulpicio. Tribunus plebis* (Pater. II, 18.) *disertus, acer, opibus, gratia, amicitiis, vigore imperii atque animi celeberrimus cum antea rectissima voluntate.. subito pravus et praeceps* - *Capitali*, i. e. internecino, tamquam inimicus capitalis, qui caput adversarii peteret. - *A Q Pompeio.* Q. F. qui fuit praetor urbanus an. Urb. 663. Consul. cum L. Silla 665. - *Admiratio.* Quod inter eos tantum odii intercesserat, inter quos putabatur vera amicitia. *Querela*, propter mala quae ex illo odio in rempub. derivabantur.

(3) *Sermonem*, h. e. ea, quae in sermone disputata erant. - C. *Fannio.* Laelia minor C. Fannio Straboni nupserat. De Laelio et utroque eius genèro vid. de Off. I, 39. Brut. 26. etc. *Africani.* Minoris, qui Carthaginem ab Africano majore victam, delevit. Filius

interponeretur; atque ut, tanquam a præsentibus coram haberi sermo videretur. Quum enim sæpe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res, cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime (4) senex fuisset, et in ipsa senectute præ cæteris floruisset: sic, quum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Lælii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitia ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens, sic (5) afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Lælius, et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiæ gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo

fuit L. Aemilii Pauli sed adoptatus a P. Scipione Africani Majoris filio. An. Urb. 634 M. Aquilio, C. Sempronio coss. post duos consulatus, duosque triumphos, et bis excisos terrores reipub. mane in lectulo repertus est mortuus. V. Vell. Pater. II, 4, 5. Liv. Epit. 59.- *Coram.* i. e. apud adstantes et audientes.

(4) *Senex fuisset.* Vixit annos quinque supra octoginta.

(5) *Afficior.* Idest commoveor.

oritur: respondet Lælius: cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens (6) tu te ipsum cognosces.

II. Fannius. (1) Sunt ista, Læli. Nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos nunc in te esse conjectos: unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni. Scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem; sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat, multa ejus et in senatu et in foro vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute ferebantur, propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. (2) Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in tota Græcia neminem. Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quærunt, in numero sapientium non habent. (3) Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum.

(6) *Tu te ipsum.* In iis nempe quae dicentur de vera amicitia.

(1) *Sunt ista.* Nempe quae dicis vera. - *Modo.* Nuper paulo ante. - *L. Attilium.* Q. Pomponius in titulo de origine juris, scribit. L. Attilium primum apud Romanos vocatum esse *sapientem.* - *Uterque.* Cato et Attilius. - *Usum.* Experientiam.

(2) *Te Sapientem.* Pendet a superiore verbô *existimant.* Nam quae interjiciuntur sunt veluti parenthesi conclusa. Facc. Attamen si subiicias *appellant,* constructio erit aeque bona. - *Qui septem.* Scil. Thales, Bias, Pittacus, Cleobulus, Solon, Chilo. Septimum locum alii Periandro, alii Anacarsidi, alii Epimenidi tribuunt. Et hi *septem* (de Finib. II, 3.) *non suo, sed populorum suffragio omnium nominati sunt.* - *Quaerunt.* Nempe Stoici.

(3) *Athenis unum,* np. Socratem, qui tamen ad rempublicam

Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras; eoque magis, quod his proximis nonis, quum in hortos (4) D. Bruti auguris, commentandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem, et illud munus solitus esses obire. Scæv. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate, nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ: quod autem his nonis (5) in nostro collegio non affuisses, invaletudinem causam, non mœstitiam fuisse. Læl. Recte tu quidem, Scævola, et vere: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amice; sed ut mihi videris, non recte judicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit?

non accessit; ideoque illius dicta, non facta laudantur. Vide de Off. I, 26,41. II, 12. III, 3, etc. - *Omnia tua.* Videlicet animi bona.

(4) *D. Bruti* cos. cum P. Scipione Nasica Serapione anno Urb. 603. - *Commentandi.* De ostentis inter nos disserendi causa. Apparet, inquit Facc., augures nonis adesse in collegio consuevisse, ut de rebus ad id munus pertinentibus commentarentur, non tamen certum habuisse locum, in quem convenirent. - *Obire.* Ital. compiere, adempiere.

(5) *In nostro collegio.* np. augurum.. - *Invaletudinem.* Vulgo. *Valetudinem*, quocum sentio. Nam quis nescit *valetudo* vocabulum esse medium? *Incommodo.* Quum quid mihi triste accidisset.

Memineam (6) Paulum: videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote.

III. Ego, si Scipionis (1) desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit; et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipse consolor: et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu (2) plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto; mihi accidit, si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed se ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget (3) actum esse præclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuò adolescens incredibili virtute superavit. Qui consulatum petivit nunquam, factus est con-

(6) *Paullum.* Paullus pater Africani in ipsa triumphi laetitia duos filios amisit. Vide de Senectute Cap. VI, not. 1 etc. *Gallum* np. Sulpicium. *Cato.* In filio qui ad firmam aetatem pervenerat, et praetor designatus fuerat. Vide Senec. consol. ad Polyb. 32, ad Marc. 13. Aur. Vict. 56. *Hujus.* Scil. Catonis. *Illius.* Socratis. - *Habetote.* Semper incipit sermonem, estque exordientis, auditoremque erigentis: *habes,* vel *habetis* respicit peractum sermonem. - *Cum utroque,* scil. Fannio et Scaevola.

(1) *Desiderio,* Decessu, morte.

(2) *Plerique angi.* Quod credant aliquid mali esse in morte.

(3) *Actum esse praeclare.* Ital. Che tutto non gli sia andato a versi? - *Petivit numquam.* Quia numquam se consulatus candidatum professus est.

sul bis; (4) primum ante tempus; iterum sibi, suo tempore, reipublicæ, paene sero: qui, duabus urbibus eversis, inimicissimis huic imperio, non modo præsentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? justitia in omnes? Nota sunt vobis; quam autem civitati carus fuerit, mœrore funeris, indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere; moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est: (5) quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a

(4) *Primum ante tempus.* Aetatis anno trigesimo sexto, quum peteret aedilitatem. Annus autem legitimus gerendi consulatus erat, annus aetatis quadragesimus secundus. *Iterum sibi suo tempore.* Nimirum elapsis plus decem annis a primo consulatu, quum quaestoriis comitiis Q. Fabio fratris sui filio suffragaretur. - *Sero.* Propter Numantinum dedecus; vid. Flor. II, 18. - *Duabus urbibus.* Carthagine an. Urb. 607, et Numantia 621. Vell. Pater. II, 3-4. Flor. II, 15, 18. - *In matrem.* Papiriam dimissam a patre juvit ex bonis suis; ejusque defunctae haereditatem ad sorores pervenire voluit. - *Sorores.* Sororum una M. Catoni, Censorii filio nupserat, altera Q. Tuberoni. - *Accessio.* Mortuus est anno aetatis quinquacesimo sexto.

(5) *Quid homines suspicentur.* Domi suae in lecto repertus est exstinctus, ut putabatur, Gracchorum dolo, uxore Sempronia et Cornelia matre consciis; eo quod legibus agrariis adversabatur,

patribus conscriptis, a populo Romano, a sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita; ut ex tam alto dignitatis gradu, ad superos videatur potius, quam ad inferos, pervenisse.

IV. Neque enim (1) assentior iis, qui hæc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt; quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur; vel eorum, qui in hac terra fuerunt, (2) Magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis et præceptis suis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis

quodque interrogatus palam a Carbone quid sentiret de nece Tib. Gracchi, responderat eum sibi videri jure caesum. - *Excessit e vita.* Africanus quum pridie mortis suae a M. Fulvio pro rostris conviciis esset proscissus: (ut scribit Orosius hist. libr. V. 8.) *de salute sua desperans, animo depresso de periculo salutis in senatu contestatus est, quod sibi pro patria laboranti ab improbis et ingratis civibus denunciari cognovisset.* Nimirum occlamarant *tollendum tyrannum* teste Plutarcho *Apophth.*

(1) *Assentior iis.* Nempe philosophis Epicureis. - *Omnia* i. e. omnem sensum morte extingui. - *Religiosa jura.* Quae jure praescripta sunt. Vid. de Leg. II, 18, usque ad finem libri de *Manium jure.* Tusc. 1, 12, 27, etc. - *Vel eorum,* scil. Pythagoreorum, de quibus de Senectute cap. 21.

(2) *Magnamque Graeciam.* Totum Italiae latus, quod infero mari alluitur *Major Graecia* fuit. - *Institutis et praeceptis. Praecepta* sunt, quae vera, recta et honesta monstrant: *instituta* animum moresque ad praecepta conformant: notumque illud *Juven.* I, 71.

Instituitque rudes melior Locusta propinquas.

Ejus. i. e. Socratis, qui nihil affirmabat, nihilque certi habebat,

oraculo sapientissimus est judicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper: Animos hominum esse divinos, iisque, quum e corpore excessissent, reditum in cœlum patere, optimoque et justissimo cuique expeditissimum. Quod item Scipioni videbatur; qui quidem quasi præsagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et (3) Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum venisses; triduum disseruit de republica; cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum; quæ se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis, cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca mœrere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et hæc civitas, dum erit, lætabitur. Quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius; quem fuerat æquius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publica et de pri-

sed *tum hoc, tum illud.* In sola animorum divinitate asserenda constans visus est. De animorum divinitate, vid. Tusc. I, 26, 27.

(3) *Philus.* P. Furius cos. cum S. Attilio Serrano an. Urb. 617. *M. Manilius* cum L. Marcio Censorino .604 - *Ex Africano.* Qui est *Somnium Scipionis,* cujus etiamnum exstat fragmentum.

vata fuit; quocum et (4) domus et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiæ, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiæ, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsértim, quam quod amicitiæ nostræ memoriam spero sempiternam fore. Idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis (5) vix tria aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Lælii amicitiam notam posteritati fore. Fan. Istud quidem, Læli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiæ mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris (spero item Scævolæ), si, quemadmodum soles de cæteris rebus, quum ex te quæruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quæ praecepta des. Scæv. Mihi vero pergratum erit; atque id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius (6) antevertit; quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris.

V. Læl. Ego vero (1) non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et præclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque

(4) *Domus*, i. e. vita domi acta. - *Falsa praesertim.* Ita de se loquitur modestiae gratia.

(5) *Vix tria.* Nominantur paria amicorum: Theseus et Pirithous, Damon et Pithias, Pylades et Orestes, Achilles et Patroclus. Idem significavit de Fin. I, 20, his verbis „ *tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias, profectus a Theseo.* - *Necesse est* scil. fore.

(6) *Antevertit.* Praevenit, praeoccupavit.

(1) *Non gravarer*, Idest non detrectarem, recusarem. Ital. Non mi farei pregare, non farei il ritroso. - *Eaque Graecorum.* Pro eorumque Graecorum. Primus (de Fin. II, 1.) est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem. Idem postea professus est Hippias Eleus in ludis Olympicis, cuncta paene audiente

Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent, quamvis subito. Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem quæ disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur. Ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis ateponatis. Nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens, ad res vel secundas, vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: (2) neque id ad vivum reseco, ut illi, qui hæc subtilius disserunt; fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea, quæ sunt in usu vitaque communi, non ea quæ finguntur aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, (3) M. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen et invidiosum et obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur (4) pingui minerva, ut aiunt.

Graecia. - *Ponatur*, i. e. proponatur. *Quamvis subito.* Stans pede in uno.

(2) *Neque . . . ad vivum reseco*. Subtiliter et praeclare definio. Metaphora a vulneribus curandis ducta, quae ad vivum sunt resecanda: Vel ab iis ducta qui pilos, aut ungues ad vivam cutem resecant. - *Illi* np. Stoici.

(3) *M. Curium. quem nemo ferro potuit superare nec auro*, de Repub. III, 3. *C. Fabricium. . . T. Coruncanium*, vide de Senectute cap. V. - *Invidiosum*, h. e. nondum visum, nisi per somnium et optatum, quale fingi quidem potest, sed revera non exstat.

(4) *Pingui Minerva.* Crassa; non ea Minerva, quae prudentiae scientiarumque omnium et artium dea habebatur, et sumitur pro ingenio. Locus classicus apud Horat. Sat. II, 2, 3.

Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, intregritas, æquitas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia; sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam; major autem, ut quisque proxime accederet. Itaque vices potiores, quam peregrini; et propinqui, quam alieni. (5) Cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc præstat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest. Sublata enim benevolentià, amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinità societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter (6) duos, aut inter paucos jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cùm benevolentia et caritate, summa consensio: qua quidem haud scio, an, (1) excepta sapientia, nihil quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum est; illa autem superiora, caduca et incerta, po-

(5) *Cum his.* Nempe propinquis. - *Manet,* scil. nomen.

(6) *Duos aut paucos.* Vide supra cap. IV, n. 5.

(1) *Excepta Sapientia.* Quippe quae virtutes omnes in se complectatur. - *Extremum.* Varios hominum ordines designat Cicero, prout alii divitias, alii singula, quae deinceps leguntur, amicitiae praeponunt. Qui hoc *extremum* (i. e. *voluptates*, quod verbum

sita non tam in nostris consiliis, quam in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, (2) præclare illi quidem; sed hæc ipsa virtus amicitiam et gignit et continet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos; his communis vita contenta est. (3) Eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, cui potest esse *vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu, ferret. Denique cæteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus fere singulis: divitiæ, ut utare; (4) opes, ut colare;

ultimo loco legitur) appetant, in eoque sibi acquiescendum censeant, tanto magis vituperandos esse dicit, quo magis illud, quum tantum sit belluarum (scil. summum bonum), hominem suo nomine dignum dedeceat, et dedecoret.

(2) *Praeclare . . . quidem*, np. agunt, et intelliguntur Academici, et Peripatetici. - *Gignit et continet*, h. e. in virtute inest amicitias expetendi, colendique studium: virtus est genitrix, et nutrix amicitiae. - *Docti*. Stoici. - *Philos*. L. Furius Philus audit *quasi unicum exemplum antiquae probitatis, et fidei:* de Rep. III, 5.

(3) *Eos . . . omittamus*. Scilicet sapientes, quales a Stoicis finguntur, qui vero neque sunt, neque fuerunt, neque post aliis erunt in annis. - *Vita vitalis*. Quae vere dici possit vita, hoc est suavis.

(4) *Opes*. Sumuntur hic pro potentia, auctoritate et gratia. - *Colare*, i. e. ut observeris temporis causa.

honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præsto est; nullo loco excluditur; nunquam intempestiva, nunquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri (quæ tamen ipsa et delectat et prodest), sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidores facit amicitia, et adversas (5) partiens communicansque, leviores.

VII. Qumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, (1) quod bona spe prælucet in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quod si exemeris (2) ex natura rerum benevolentiæ conjunctionem, nec domus ulla, nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiæ concordiæque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti?

(5) *Partiens*, h. e. partem in se suscipiens: *Communicansque*, i. e. partem alteri sustinendam concedens.

(1) *Quod bona spe.* Quod face velut praelucente ostendit quid boni, et commodi sperandum sit ab amicis in posterum. - *Egentes abundant.* Quia ubi amici, ibi opes: amicorum omnia communia. - *Mortui vivunt*, in ore atque memoria amicorum.

(2) *Ex natura rerum.* Ex hac rerum universitate. - *Cultus permanebit.* Sine hominum studiis.

ex quo quantum boni sit in amicitia, judicari potest. (3) Agrigentinum quidem, doctum quemdam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam: atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores (4) tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula, quum ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret! Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura vim suam: quum homines quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere: si qua præterea sunt (credo autem esse multa), ab

(3) *Agrigentinum.* Empedoclem intellige Agrigenti natum in Sicilia: Metonis fuit filius: Euripidi et Parmenidi coetaneus, quem nescias poetasne inter, an philosophos annumeres; quippe qui eleganti carmine scripserit de rerum natura. Floruit an. circiter 404, ante Christum natum. Duo rerum principia posuit, litem et amicitiam. Apud antiquos adeo fuit in pretio, *Ut* (Lucr. I, 734) *vix humana videatur stirpe creatus.* Cujus de morte vide Horat. Art. Poet. 465. - *Vaticinatum.* Tamquam vatem oracula cecinisse.

(4) *Tota cavea*, h. e. per totam caveam. *Cavea* dicebatur totum theatri spatium, eratque triplex: *ima* in qua senatores et equites sedebant: *media* in qua populus: *summa* minutae plebi promiscue concessa erat, atque etiam foeminis. - *Pacuvii* poetae tragici, cujus habemus tantum pauca fragmenta. - *Nova*, i. e. tunc primum acta. - *Rege*, np. Thoante. *Uter esset Orestes.* Qui ad aram Dianae Tauricae immolandus erat. - *Stantes.* Spectatores. Verum vide cap. ultimum, not. 3.

iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote. Fann. Nos autem a te potius; quanquam etiam ab istis sæpe quæsivi et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam (5) expetimus filum orationis tuæ. Scæv. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de Republica disputatum, affuisses. Qualis tum patronus justitiæ fuit contra accuratam orationem Philii! Fann. Facile id quidem fuit justissimo viro defendere. Scæv. Quid? amicitiam nonne facile ei qui ob eam summa fide, constantia justitiaque servatam, maximam gloriam ceperit? Lael. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, qua me ratione cogatis? cogitis certe. (6) Studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne æquum quidem, obsistere.

VIII. Sæpissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia; ut (1) dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiæ; sed antiquior, et pulchrior, et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim (ex quo amicitia nominata) (2) princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam

(5) *Expetimus.* Deest in aliquo veteri codice verbum hoc, nec sane est necessarium: Facc. cui prorsus assentior. - *Filum.* Phrasin, sive (ut Quint. diceret,) corpus eloquentiae; elocutionem.

(6) *Studiis . . . generorum . . . obsistere.* Ital. il contrariare ai desiderii de' generi. V. cap. I.

(1) *Ut dandis recipiendisque meritis.* Quod glossema (sunt verba Facc.) ex margine migravit in contextum. *Meritis*, i. e. debitis et justis officiis, quae quis meretur ob ea quae praestitit.

(2) *Princeps est.* Idest primaria causa. Amor primum locum

utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiæ coluntur, et observantur causa temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum, et, quidquid in ea est, id est verum et voluntarium. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et (3) applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest; quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius. Primum (4) ex ea caritate, quæ est inter natos et parentes; quæ dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat ad diligendum; quippe quum propter virtutem et probitatem eos etiam, quos nunquam vidimus, (5) quodam modo di-

obtinet in amicitia concilianda. - *Causa temporis*, h. e. habita temporis ratione; quia tempus postulat. - *In amicitia*, quae vere est amicitia; sed *rara avis in terris, nigroque simillima cycno.*

(3) *Applicatione . . . animi.* Quod naturae motum exprimit cum ratione. - *Illa res.* np. amicitia. - *Ad quoddam tempus*, np. eousque, dum possint se ipsi defendere.

(4) *Ex ea caritate. Pertinere autem* (de Fin III, 19.) *ad rem arbitrantur* Stoici, *intelligi*, *natura fieri*, *ut liberi a parentibus amentur: a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur.* - *Detestabili scelere.* E. g. Perduellionis, maiestatis: ut Sp. Cassius pater filium, regni affectatorem, accusavit: Brutus filios, proditores patriae hostes judicavit. Dion. Hal. VIII, 78-9. Liv. II, 5, 41. - Sed nonne potest etiam locus intelligi hoc sensu: quam dirimere scelus est detestabile?

(5) *Quodam modo diligamus.* Non quidem vera amicitia, quip-

ligamus. Quis est, qui C. Frabricii, M. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem semper hæc civitas oderit.

IX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos nunquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum (1) moveantur, quum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quanquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto et consuetudine adjuncta; quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentiæ magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur,

pe quae a nobis solum proficiscatur, sed benevolentia quadam, quae ultro oriatur, principiumque sit amicitiae. *C. Fabricii.* C. Luscinus Fabricius, consul iterum an. Urb. 475. *M. Curii.* M. Curius Dentatus consul cum P. Cornelio Rufino an. Urb. 468, ad focum sedens, magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiavit. De quibus porro alibi egimus. *Tarquinium Superbum.* Ultimum Romanorum regem. - *Sp. Cassium.* Regni affectati damnatus, necatusque. *Sp. Maelium.* Nam quum ex equestri ordine praedives, largitionibus frumenti, plebem secum trahere, et de regno agitare instituisset, Servil. Ahala eum obtruncavit. Vid. Liv. II, 41. IV, 13, 14. De Senectute 16.

(1) *Moveantur.* Incitentur ad amorem mutuum. - *Perspicere videantur*, i. e. se existument. Nam conciliatrix amicitiae virtutis opinio dicitur. - *Studio.* Studium et *studia* pro prompta benemerendi voluntate, animi propensione passim inveniuntur.

quod desideret ; humilem sane relinquunt, et (2) minimme generosum, ut ita dicam, ortum amicitiæ, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus, quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei? minime hercle : ac ne ego quidem illius : sed ego admiratione quadam virtutis ejus : ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multæ et magnæ consecutæ sunt, non sunt tamen ab earum spe causæ diligendi profectæ. (3) Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur), sed natura propensi ad liberalitatem sumus ; sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. Nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem tamque comtemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone

(2) *Minime generosum*, i. e. ignobile, abjectum. *Generosum* porro est id quod ad nobilis generis stirpem refertur. Vid. Corn. Nep. Cim. I, Att. I. Parad. III, I. - *Minimum in se*, np. opis, auxilii.

(3) *Ut enim benefici:* Argumentum hoc a comparatione amicitiae cum liberalitate reprehenditur tamquam ambiguum apud Gellium, et defenditur, lib. 17, 5. - *At ii*, np. Epicurei.

removeamus; ipsi autem (4) intelligamus, natura gigni sensum diligendi et benevolentiæ caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur et moribus; sintque pares in amore et æquales, propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque hæc inter eos sit honesta (5) certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximæ capientur; et erit ejus ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret: sed quia natura mutari non potest, idcirco veræ amicitiæ sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc forte vultis. FANN. Tu vero perge, Læli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. SCÆV. Recte tu quidem; quamobrem audiamus.

X. LÆL. Audite ergo, optimi viri, ea quæ sæpissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quanquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitæ (1) permanere. Nam, vel ut non idem expediret utrique, inci-

(4) *Itelligamus*, h. e. nobis persuadeamus, exploratum habeamus a *natura gigni*. - *Facta significatione probitatis*, i. e. cum ejus quem diligimus nobis perspecta est probitas. - *Quam*, np. probitatem. - *Ut et usu : . . fruantur et moribus*, h. e. ut usu cum eo conjuncti percipiant limpidissimum gaudium ac sincerissimum ex perspecta amici probitate. - *Sintque pares in amore et aequales*. Est inter Ovidii monita, Trist. libr. III, 4, 44.

. . . *Amicitias et tibi junge* pares.

(5) *Certatio*. Qua uterque plus dare velit, quam reposcere. *Gravior*, h. e. majorem amicitiae firmitatem, stabilitatemque spondens. *Vultis*. Sup. addi.

(1) *Permanere*. Idest perduci. Ital. mantenersi, prolungarsi.

dere sæpe; vel ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, alias adversis rebus, alias ætate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quod summi puerorum amores sæpe una cum prætexta (2) ponerentur. Sin autem ad adolescentiam perduxissent; dirimi tamen interdum contentione vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam in amicitiis, quam in plerisque pecuniæ cupiditatem; in optimis quibusque honoris certamen et gloriæ; ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos exstitisse. Magna etiam dissidia et plerumque justa nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adjutores essent ad injuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiæ deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa, (3) quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

(2) *Ponerentur*, h. e. deponerentur. Romani pueri, ut alibi jam dictum, aetatis anno XVII, *praetextam* ponebant, *puram* vestem sumentes, quae virorum erat; atque ita amicti, solemni pompa, a propinquis in forum ducebantur, utpote jam forensibus rebus, et publicis negotiis apti. - *Uxoriae conditionis*, np. ejusdem uxoris cupiditate. - *In honoris contentionem*. Quum scil. amici ad eumdem magistratum adspirarent.

(3) *Quasi fata*. Ac proinde velut ineluctabilia. - *Diceret sibi videri*, i. e. ipsi videretur, ut dicebat.

XI. Quamobrem id primum videamus, si placet, (1) quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Mælium debuerunt juvare? Tib. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone æqualibusque amicis derelictum videbamus. At (2) C. Blosius, Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, quum ad me, qui aderam Lænati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? *Nunquam*, inquit, *voluisset id quidem*. Sed, si voluisset? *Paruissem*. Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit. Non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, sed præfuit; nec se comitem illius furori,

(1) *Quatenus*. Quos velut terminos sibi ponere debeat amor in amicitia. - *Coriolanus*. C. Marius Coriolanus patria pulsus, eidem bellum intulit, an. Urb. 265. - *Viscellinum*. Sp. Cassius Viscellinus post tertium consulatum de saxo Tarpeio praecipitatus est ob crimen regni affectati. - *T. Gracchum*. Tiberius Gracchus, Africani ex filia nepos oppressus est in Capitolio. Ei Q. Tubero non modo non favit, sed molestus etiam fuit, ut est in *Bruto* cap. 37. - *Vexantem*. Legibus agrariis turbantem.

(2) *C. Blosius*. Fuit Antipatri Tarsensis discipulus. Elapsus quaestiones de T. Gracchi amicis habitas, ad Aristonicum, Eumenis filium, Pergami regem, fugit; cujus rebus afflictis, mortem sibi conscivit. Hic notandum, Nasicae tribui a Plutarcho, quod Laelius narrat fecisse. Ciceronem Valer. Maxim. sequitur libr. IV, 7, 1. Vid. Plutarch. in Tiber. 16. C. Gracch. cap. 8 et 20. - *In consilio* Ab his consulibus constituto, adfuit Laelius, ut cognosceret de crimine Gracchi. *P. Popilius Laenas*, et *P. Rupilius* coss. fuerunt an. Urb. 621. - *Faces ferre*, scil. ad excitandum incendium.

sed ducem præbuit. Itaque hac amentia, (3) quæstione nova perterritus, in Asiam profugit; ad hostem se contulit, pœnas reipublicæ graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris. Nam, quum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus; (4) perfecta quidem sapientia sumus, si nihil habeat res vitii; sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt; et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus (5) Papum Æmilium C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules et collegas in censura: tum et cum iis et inter se conjunctissimos fuisse M. Curium et T. Coruncanium, memoriæ proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? quum illi sanctissimi viri fuerint; æque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare.

(3) *Quaestione nova.* Decreta in socios T. Gracchi. *Quaestio*, i. e. inquisitio, quae fiebat a quaesitore maleficiorum judice.-*Rectum.* Justum ac legitimum.

(4) *Perfecta.. sapientia*, np. si nihil illi, nihil nos, nisi rectum velle possumus.

(5) *Papum Aemilium.* Familiarem C. Luscini Fabricii. Hi coss. fuerunt an Urb. 471 et 75. Collegae in Censura 478. Quorum de virtute videsis Parad. I et VI.-*Contendisse.* i. e. efflagitasse; exegisse, postulasse.

At vero Tib. Gracchum sequebantur (6) C. Carbo, C. Cato, et minime tunc quidem Caius frater, nunc idem accerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda, cum in cæteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo locc, Fanni et Scævola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicæ. (1) Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat, aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem (2) effecerint, sine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Tib. Gracchi, sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid exspectem, non libet augurari. Serpit enim deinde res; quæ proclivius ad

(6) *C. Carbo.* Tribunus plebis eo anno, quo Tib. Gracchus caesus est; seditiosus fuit, in consulatu autem sanior. Nam L. Opimium, qui C. Gracchum interfecerat, ad populum defendit. - *C. Cato.* M. Catonis nepos, Africani sororis filius, Vid. Vell. Pater. II, 8. - *Nunc idem accerrimus*, np. propugnator legum et actionum T. Gracchi fratris sui. Hic quoque occisus est ob turbas in republica excitatas, an. Urb. 632. Vid. Epit. Liv. 60-1.

(1) *Deflexit . . . ex spatio.* Aberravit a via recta, detrimentum passa est consuetudo majorum. Similitudo ducta a ludis circensibus.

(2) *Effecerint*, i. e. commiserint. Sic loquitur Laelius tecte, ut supra, (cap. 3.) de nece familiarissimi sui Africani, cui, quod *jure caesum* T. Gracchum dixisset, ac seditiosissimis triumviris solus restitisset, allatam vim ab impiis propinquis homines suspicabantur. - *Sustinuimus*, h. e. coercuimus: aliqua ex parte ejus

perniciem, quum semel cœpit, labitur. Videtis (3) in tabella jam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum hæc? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis, in magna aliqua re peccantibus, non discedant. Improbis autem pœna statuenda est; nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græcia Themistocle? quis potentior? qui quum imperator bello Persico servitute Græciam liberasset, propterque invidiam in exilium pulsus esset, ingratæ patriæ injuriam non tulit, (4) quam ferre debuit. Fecit idem, quod xx annis ante apud nos Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo. Itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis

impetus atque conatus repressimus: ei non cessimus, sed depulimus a rep. metu, ne ipse eumdem, quem nuper admodum T. Gracchus, reperiret exitum funestum. - *Ad perniciem.* In apertam seditionem.

(3) *In tabella.* Lege tabellaria plebs in consiliis suffragia non voce, ut antea, sed tabella ferebat; qua lege concidit omnis auctoritas optimatum. Et haec lex *Gabinia* lata fuit a Q. Gabinio trib. plebis, homine ignoto et sordido, coss. C. Calpurnio Pisone, M. Popilio Laenate An: Urb. 614. - *Cassia* a Cassio Longino, trib. plebis coss. M. Aemilio Lepido Porcina, et C. Hostilio Mancino an. Urb. 616, vid. Cic. de Leg. III, 15-6. - *Haec fiant*, i. e. ista dissidia excitentur.

(4) *Ferre debuit.* Nam caritas patriae dolorem superare debuit. Themistoclem Coriolano comparat Cicero in Brut. X. Vid. Liv.

improborum consensio non modo excusatione amicitiæ tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda; ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, sequi. Quod quidem, ut res cœpit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus. Nec exspectemus quidem, dum rogemur: (1) studium semper adsit, cunctatio absit. Consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitæ pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græcia, placuisse opinor (2) mirabilia quædam; sed nihil est; quod illi non persequantur suis argutiis: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiæ: quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum. securi-

II, 34, 10. *Futurum sit.* Significat tempora Sullae et Marii, Caesaris et Pompeii.

(1) *Studium.* Propensa voluntas. - *Adhibitae*, np. auctoritati.

(2) *Mirabilia.* Paradoxa quaedam, quae videntur esse contra hominum opinionem. - *Partim.* Idest nonnullos ex sapientibus. Hae voces *pars-alii*, uti hic *partim alios* fere semper sibi invicem opponuntur; raro autem pars-pars, vel alii-alii. - *Nimias amicitias*, ne quarum usu, nimis alienis implicemur. - *Caput*, h. e. conditionem

tatem; qua frui non possit animus, si tanquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius (quem (3) locum breviter perstrinxi paulo ante), præsidii adjumentique causa, non benevolentiæ neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quam viri; et inopes, quam opulenti; et calamitosi, quam beati. (4) O præclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt; qua a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi (5) bene constituti, et lætari bonis rebus, et dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitremur), quæ cau-

principem, remque maxime necessariam. *Securitatem.* Qua quis sine cura sit. - *Parturiat.* Dolores et molestias ferat; sollicitus sit.

(3) *Locum.* Argumentum, sententiam *perstrinxi,* i. e. tetigi, attigi cap. IX

(4) *O praeclaram.* Ironice. - *Quae est . . . securitas.* Epicurcis respondet, qui ad bene vivendum caput esse dicunt securitatem. - *Virtus fugienda:* Quae uti canit Petrarcha Son. 64 parte 2.

Non a caso è virtute, anzi è bell' arte.

(5) *Bene constituti,* scil. a natura. Non abjecti, sed nobiles, et virtute praediti; uti est in vita communi, et non uti vellent Stoici.

sa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, (6) motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominen et saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse volunt. Quæ quidem est, cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quasi diffundatur, et incommodis (7) contrahatur. Quamobrem angor iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

XIV. Quum autem contrahat amicitiam (ut supra dixi), si qua significatio virtutis (1) eluceat, ad quam se similis animus applicet et adjungat; id quum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut ædificio, ut vestitu cultuque corporis; animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) (2) redamare possit, non

(6) *Motu animi.* Sensu quo movetur animus. *Isti audiendi,* np. Stoici, qui nullam animi commotionem admittunt, virtutemque sibi fingunt plane ferream.

(7) *Contrahatur,* sc. virtus. Vis et notio horum verborum praecipue a fronte deducitur. Frons enim *attrahitur, contrahitur, adducitur, adstringitur, constringitur, explicatur, diffunditur, etc.*

(1) *Eluceat.* Videlicet appareat. *In quo* (Off. I, 15.) *aliqua significatio virtutis* appareat. - *Contingit*, np. ut eluceat qua significatio virtutis. Sensus; quum virtus contrahat amicitiam, significatio quaeque virtutis parere debet amorem, quod est amicitiae principium.

(2) *Redamare.* Amore amorem reprendere. Porro hoc verbum

admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine studiorum officiorumque jucundius. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat, et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto (3) verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi, quasi propinquitate conjunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scævola, constat (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui est amicitiæ fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem (4) pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque superba; quæ etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiæ tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, (5) si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiæ popter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute præditi, in qua plurimum est præsidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio

a Tullio videtur cusum; et nullibi forsan invenies; ideoque novitatem excusat. Ital. riamare. - *Vicissitudine.* Mutua velut mutatione. Ital. reciprocità, corrispondenza di affetti, e di buoni ufficii.

(3) *Verum esse*, i. e. naturae consentaneum, aptum.

(4) *Pertinet.* Exstenditur. - *Immunis*, h. e quae aliis bene facere recuset, alios non curans, inofficiosa.

(5) *Cum studio*. Cum amore et benevolentia. - *Atque*

an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam opera nostra, nec domi nec militiæ, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis (1) diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, proh deum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiæ potest esse fiducia: omnia semper suspecta atque sollicita; nullus locus amicitiæ. Quis enim aut eum diligat, quem (2) metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. Quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint; tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt; tum se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et importunitate, si quemquam habere potuit. Atque ut

haud scio, etc. Ital. E non saprei dirmi, se sia desiderabile che l'amico di veruna cosa giammai abbisogni. - *Nec domi*, *nec militiae*. Nec in pace nec in bello.

(1) *Diffluentes*, scil. Epicurei. *Diffluere* autem dicuntur mollia, soluta, putria, etc. *Fidem*. Sup. testor.

(2) *Metuit*. *Amor* (inquit Syrus) *misceri cum timore non potest*. - *Simulatione*. *Haec sunt amicitiae* (Sen. Epist. IX.), *quas temporarias populus appellat*. - *Ceciderint*, scil. tyranni. - *Tarquinium*, np. Superbum ultimum Romanorum regem. Alii pro voce *tum*, legunt *exulantem*. - *Gratiam referre* dicitur hic in utramque partem, ut valeat etiam - ulcisci injuriam. - *Illa superbia et importunitate*. Quum ea esset illius superbia et importunitas, qua omnes a se repelleret. - *Importunitas*, vero est immanitas

hujus, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere, sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos (3) complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio et contumacia; neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cætera parare, quæ parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? Etenim cætera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causa laborent. (4) Ejus, enim est istorum quodque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio; ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, et quasi termini diligendi; de quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolen-

ejus, qui aliis ultro aliqnid importat mali, negotiumque facessit. *Vides* (de Rep. I.) *unius* importunitate *et superbia Tarquini nomen huic populo in odium venisse regium:*

(3) *Complexa est.* Quos nimium fovit, et extulit. Notumque illud Syri dictum „ *Fortuna nimium quem fovet, stultum facit.* „ - *Fortunato.* Idest fortunae bonis cumulato, praedivite.

(4) *Ejus.* Sensus; haec auferri possunt a potentiore, ut saepe accidit in bellis civilibus, amicitiae auferri non possunt.

tia illorum erga nos benevolentiæ (1) pariter æqualiterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quæ nostra causa nunquam faceremus, facimus causa amicorum? (2) precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius; quæ in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multæ quoque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. Altera sententia est, quæ (3) definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Sæpe enim in quibusdam

(1) *Pariter*. Pariter crescit et decrescit benevolentia : *aequaliter*, h. e. aequa portione referenda sunt, quae acceperis. Ita *Gern*. Aliis per asyndeton videntur dicta, ut *praeter propter*.

(2) *Precari ab indigno*. Ut si vir probus, pro amici causa, precibus et supplicationibus utatur apud improbum. - *Detrahunt*. Ultro concedunt, aut ab aliis concedi patiuntur.

(3) *Definit amicitiam*. Statuit in amicitia debere esse paria officia, studia. - *Ad calculos*. *Calculus* proprie est lapillus (sassolino): sed quoniam lapillis rationes inire mos olim fuit, eorumque adjectione, aut detractione aliquid numerare, *calculus* ponitur pro supputatione. Ital. calcolo, computo, conto.

aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ (4) fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potius eniti et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque in spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis veræ amicitiæ constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quam ejus, qui dixisset, *ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus*: nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, (5) a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam sæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem præceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius præcipiendum fuit, ut (6) eam diligentiam

(4) *Fractior*, i. e. debilior, infirmior. - *Edixero.* Eloquutus ero.

(5) *A Biante.* Gellius id tribuit Chiloni, qui ipse quoque unus e septem sapientibus habitus est Libr. I, 13. Vid. Paradox. I, 1. - *Impuri,* h. e. foedi, caede vel alio scelere contaminati - *Quin etiam necesse erit, etc.* np. si opinaris amare oportere. - *Ansas. Ansa* accipitur pro quovis praetextu, quo abuti possimus ad aliquid dicendum, vel faciendum. - *Rursus autem.* Et e contra.

(6) *Eam diligentiam*, h. e. tam accuratum judicium cum delectu.

adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut etiam, si qua fortuna acciderit, ut minus justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in quibus eorum (1) aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. Est enim quatenus amicitiæ dari venia possit. Nec vero (2) negligenda est fama; nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium, quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. Sed sæpe (redeo enim ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: et in illis quidem paran-

(1) *Aut caput, aut fama.* Utraque loquendi formula usitata est de re, quae in discrimen venit. *Caput* autem accipitnr pro salute, statuque omni civili - *Declinandum.* Hoc videtur accipiendum de defensione sontis, quod item sentit de Off. II, 14., ubi restricte tamen ait. *Item est habendum religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium, impiumque defendere.*

(2) *Negligenda est fama. Quod non solum arrogantis est* (de Off. I, 28.), *sed etiam omnino dissoluti.* Sed audiendus etiam D. Augustinus: *Famam nostram, bonam necessario proximo*, ne scandalizetur; *vitam bonam nobis, ne polluamur.* - *Blanditiis.* Quibus qui multitudinis levitatem quasi titillant, assentatores populi audiunt.

dis adhibere curam, in amicis eligendis (3) negligentes esse: nec habere quasi signa quædam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria; et judicare difficile est sane, nisi expertum. Experiendum autem est in ipsa amicitia: ita praecurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiæ; quo utamur quasi (4) equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, (5) imperia, potestates, opes, amicitiæ non anteponant! ut, quum ex altera parte proposita hæc sint, ex altera jus amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, excusatum iri se arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque veræ amicitiæ difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? hæc ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur

(3) *Negligentes esse.* Sup. aiebat, vel quid simile. - *Nisi expertum.* Nisi eum qui expertus sit.

(4) *Equis tentatis.* Exploratis ad cursum, ad velocitatem, etc.

(5) *Imperia.* Potestates in paludamento. - *Proposita haec,* np. honores, magistratus, imperia, etc.

(6) calamitatum societates? ad quas non est facile inventu, qui descendat. Quanquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen hæc duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt amicos, aut si in malis deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et pene divino.

XVIII. Firmamentum autem stabilitatis constantiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem præterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi (1) par est; quæ omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum. Neque verò, qui non iisdem rebus movetur et natura consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis;

(6) *Calamitatum societates*? Idest, quam multi reformidant se amicorum socios esse in eorum calamitatibus? - *Cernitur*. Quibus verbis aperte significat non posse quemquam sese amicum profiteri, nisi amicum duro in discrimine versantem juverit. - *Convincunt*, i. e. arguunt. - *In bonis rebus*, np. suis contemnunt. - *In malis*, scil. amicorum deserunt. - *Utraque in re*, i. e. in bonis amicorum rebus, et malis.

(1) *Par est*. Conveniens, aequum, opus est. - *Communem*, i.. e. eum, qui ab omnibus adiri potest. Ital. Alla mano con tutti. - *Consentientem*, non morosum, sed qui rebus iisdem moveatur. - *Multiplex* quod opponitur simplici: *Tortuosum*, consentienti - *Criminibus*, h. e. calumniis, falsis accusationibus. Ital. Addebiti, imputazioni.

quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, (2) esse non posse. Est enim boni viri (quem eumdem sapientem licet dicere;) hæc duo tenere in amicitia; primum, ne quid fictum sit, neve simulatum: aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam (3) fronte occultare sententiam. Deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quædam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiæ. Tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Existit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis; (1) num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio. Non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quaeque (ut ea

(2) *Esse non posse.* Quia amicitia est virtus.

(3) *Fronte occultare.* Aliud fronte praeferre, aliud sentire. *Aliud clausum in pectore* (Sall.Cat.X.) *aliud in lingua promptum habere.* Sed audiamus ipsum Tull. de Fin. II, 23. *Verba tu fingas, et ea dicas, quae non sentias . . . ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? Vide, quaeso; rectumne sit. - Suspiciosum.* Quod vitium etiam ipse Seneca damnat Epist. 3. *Cum amico omnes curas, omnes cogitationes tuas misce. Fidelem si putaveris, facies. Nam multi fallere docuerunt, dum timent falli.*

(1) *Num quando.* Idest aliquandone. - *Satietates,* Fastidia. -

vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiæ munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tanquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ; vetustas tamen (2) suo loco conservanda est: maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis, ut in ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quæ sunt inanimata, consuetudo valet, quum locis etiam ipsis montuosis delectemur, et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. Sæpe enim excellentiæ quædam sunt; qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. (3) Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat ætate, tanquam superiorem colebat; suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus: ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant ea suis, com-

Vetustatem ferunt. Ital. Che reggono, che si mantengono. - *Modios.* Modius frumenti mensura erat XXV librarum. - *Expletum sit,* h. e. perfectum et absolutum.

(2) *Suo loco.* Idest, loco sibi debito, conveniente. - *Intractato.* h. e. a se numquam antea tractato: *novo*, quoad usum.

(3) *Q. vero Maximum.* Hic quoque Aemilii Paulli filius fuit, adoptatus a Q. Fabio Maximo. - *Nequaquam parem*, scil. virtute, rebus gestis, gloria. Similiter (Cic. de rep. I, 12.) de Scipione et Laelio: *Fuit hoc in amicitia quasi quoddam jus inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut Deum coleret Laelius: domi vicissim Laelium, quod* aetate antecedebat *observaret in in parentis loco Scipio.*

municentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati. Ut (4) in fabulis, qui aliquandiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque præstantiæ tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae conjunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. (1) Quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminisse debet is, in quem collata sunt; non commemorare, qui contulit. Quamobrem

(4) *In fabulis*, np. theatralibus. *Famulatu*, i. e. in famulorum numero, in servitute: ut Telephus, Herculis et Auges; Aegysthus, Thyestis et Pelopiae, filii: alter a cerva, alter a capra nutritus; a pastoribus inventi: ut Romulus et Remus a Faustolo educati: ut Cyrum ab Astyage expositum Mithridates aluit: ut Semiramis a pastoribus sublata, regia conjux facta fuit; etc.

(1) *Quorum plerique.* Nempe inferiorum plerique *aut queruntur* sibi a superioribus non subveniri, *aut exprobrant* officia a se in eos ante collata. - *Officia exprobrantium.* Respexit ad illud Sosiae apud Terent. Andr. I, 1, 16. *Nam isthaec commemoratio, quasi* exprobratio *est immemoris beneficii.* Commode autem ad hunc locum faciunt ea quae Seneca de Benef. II, 10 scribit. *Inter prima praecepta et maxime necessaria sit, ne umquam* exprobrem, *immo ne admoneam*

ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia; sic quodammodo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui (2) hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere; ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiæ, corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et ætatibus, judicandæ sunt; nec, siqui ineunte ætate venandi aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios (3) oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et pædagogi jure vetustatis plurimum benevolentiæ postulabunt; qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi: aliter amicitiæ stabiles permanere

quidem. Haec enim beneficii inter duos lex est: alter statim oblivisci debet dati, alter accepti numquam. Lacerat animum et premit frequens meritorum commemoratio.

(2) *Hac opinione.* Qua se contemni et contemnendos putant. - *Non enim tu possis.* Ordina: *Licet tu excellas quantumvis*, tamen non eveniet ut *tu possis perducere omnes tuos ad honores amplissimos. - P. Rupilium. Aegre tulisse P. Rupilium fratris repulsam consulatus, scriptum apud Fannium est. Sed tamen transisse videtur modum, quippe qui e vita excesserit*: Haec leguntur Tusc. IV, 17. Vid. de Off. II, 13: - *Sustinere.* Cui ordini cui dignitati par ille esse possit.

(3) *Oportet.* Haec vox in tribus Mass. desideratur: sed si in omnibus, esset equidem vile damnum. - *Aliter*: Respicit prae-

non possunt. Dispares enim mores, disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Recte etiam præcipi potest in amicitiis, ne intemperata quædam benevolentia (quod persæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam (4) Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quædam (1) calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam necessaria: jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum, cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ sunt remissione usus eluendæ, et (ut Ca-

cedentem illam sententiam : *omnino amicitiae , corroboratis, etc.*

(4) *Neoptolemus.* Pyrrhus Achillis filius. A νέος novus, et πολεμέω bello; quod admodum puer ad bellum Trojanum ductus fuerit. - *Lycomedem.* Scyri insulae regem. Vid. Serv. Aen. II, 263. - *Desiderium.* Absentiam.

(1) *Calamitas . . . necessaria.* Propter quam necessario dimittendae sint amicitiae. - *Remissione usus.* Ital. Col rallentarne la pratica.

tenem dicere audivi) dissuendæ magis, quam discindendæ: nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim (2) alienatio disjunctioque facienda sit. Sin autem morum aut studiorum commutatio quædam (ut fieri solet) facta erit, aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit (loquor enim jam ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis), cavendum erit, ne non solum amicitiæ depositæ, sed inimicitiæ etiam susceptæ videantur. Nihil enim est turpius, quam cum eo (3) bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio; propter dissensionem autem, quæ erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut (4) extinctæ potius amicitiæ, quam oppressæ esse videantur. Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiæ; e quibus jurgia, maledicta, con-

(2) *Alienatio.* Est interna dissociatio animorum: *disjunctio* autem externa amicitiae discissio, quum alter ab alterius usu ac convictu se removet.

(3) *Bellum gerere*, i. e. inimicitiam. - *Q Pompeii.* Q. Pompeius Rufus, qui quum fidem dedisset Scipioni, cui valde familiaris erat, se pro Laelio prensaturum quum revera pro se prensaret, cujus fraude Laelius deceptus repulsam tulit an. Urb. 611., proximo demum anno consulatum consecutus est, quem, quinquennio post praeturam gessit an. Urb. 615.-*Meo nomine*, i. e. propter injuriam mihi factam a Q. Pompejo.- *A collega nostro.* In auguratu, *Metello.* Quia quum audisset mitti sibi successorem in Hispaniam Pompeium, cujus inimicissimus erat, omnem fere dimisit exercitum, quae causa fuit ignominiosae pacis Pompeii cum Numantinis.

(4) *Extinctae . . . oppressae.* Transl. ducta ab igne: res extin-

tumeliæ gignantur: quæ tamen si tolerabiles erunt, ferendæ sunt; et hic honos veteri amicitiæ tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus! (et quidem omnia præclara rara); nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit; et amicos, (5) tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia, per se, et propter se expetenda; nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiæ qualis et quanta sit. (6) Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipso mercedem exigat caritatis suæ, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nun-

guuntur natura, opprimuntur vi. - *Ut is in culpa*, i. e. ut tota reprehensio cadat in eum *qui faciat*, etc. - *Nimis cito. Diu cogita* (inquit Sen. Ep. 3.) *an tibi in amicitiam aliquis recipiendus sit. Quum placuerit fieri, tam audacter cum illo loquere, quam tecum.*

(5) *Tamquam pecudes. Prata et arva*, (de N. D. I, 44.) *et pecudum greges, diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur.* - *Maximum fructum. A quo enim* (de Off. II, 20.) *expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior.* - *Nec ipsi sibi exemplo sunt.* Hoc est, nec ipsi se intuentes et considerantes vident, quae sit vera amicitia. Nemo enim se amat propter utilitatem, sed per se ipsum.

(6) *Ipse.* Sua sponte, natura. *Quoniam se ipsi* (de Fin. III, 18.) *omnes natura diligunt.* - *Quod . . : idem.* Nimirum ille amor

quam reperietur. Est enim is quidem tanquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsæ (7) diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur); deinde ut requirant atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, et cum quadam similitudine amoris humani; quanto id magis in homine fit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat pene unum ex duobus?

XXII. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt; quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab ijs desiderant. (1) Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiæ confirmari potest; quum homines benevolentia conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus cæteri serviunt, imperabunt, deinde æquitate justitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam unquam nisi honestum et re-

sui gratuitus. - *Alter idem.* Jocularitor Plautus in Sticho V, 1, 49. *Ego tu sum, tu es ego: uni animi sumus.* Apulejus de Habitud. Doct. Plat. II, 15-25. *Amicitiam ait sociam, eamque consensu consistere; reciprocamque esse, ac delectationis vicem reddere, quando aequaliter redamat. Hoc amicitiae commodo provenit, quum amicus eum quem diligit, pariter ac se cupit prosperis rebus potiri. Aequalitas ista non aliter provenit, nisi similitudo in utroque parili caritate conveniat. Nam ut pares paribus irresolubili nexu junguntur ita discrepantes, inter se disjuncti sunt, nec aliorum amici.*

(7) *Diligant. Omne... animal* (ita de Fin. II, 11.) *simul, ut ortum est, et se ipsum, et omnes partes suas diligit.*

(1) *Par est.* Aequum est. - *In talibus,* np. viris bonis.

ctum alter ab altero postulabit; neque solum se colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiæ tollit. qui ex ea tollit (2) verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata (3) cum altera perveniret; quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimusque comitatus. Hæc est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quæ putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas; ut, quum hæc adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. (4) Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim sæpius) quum judicaveris, diligere oportet; non quum dilexeris, judicare. Sed quum multis in rebus

(2) *Verecundiam.* Refertur ad verbum *verebuntur.* Reddit autem rationem cur amicus amicum vereri debeat. - *Virtutum.* Graviter equidem atque ornate utitur Laelius *prosopopaeia* splendida ac magnifica. Omnino in hoc sermonis Laeliani loco sapientiae vis inest maxima, quae caetera lumina, quamvis praeclara, ut exoriens sol stellas obscurat.

(3) *Cum altera.* Nempe virtute, ex parte amici.

(4) *Ea . . . neglecta,* scil. virtute. - *Experiri.* Nimirum fidem eorum, quos amicos se habere arbitrantur. - *Judicare.* Huic sa-

negligentia plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis. Præposteris enim utimur consiliis, et (5) acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus.

XXIII. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariæ tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt. Quanquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius esse existiment! Itemque cætera, quæ quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. (1) De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii qui ad rempublicam se contulerunt; et ii qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii qui suum negotium gerunt otiosi; po-

pienti Laelii consilio non alienum videtur addere ea quae Sen. Epist. 3 scribit his verbis: *Si aliquem amicum existimas, cui non tantumdem credis; vehementer erras et non satis nosti vim verae amicitiae. Tu vero omnia cum amico delibera, sed de ipso prius. Post amicitiam credendum est,* ante amicitiam judicandum. - Ob eandem rationem tarde fieri amicitias jubent Isocrates in oratione ad Demonicum, et Solon apud Diogenem Laert. libr. I, 60.

(5) *Acta agimus.* Et tum denique rem expendimus, quum peracta est. - *Ultro citro.* Collocati invicem, non ratione et delectu, sed temere. - *Offensione,* i. e. causa displicendi.

(1) *De amicitia,* De qua idem Epicurus ita dicit, de Fin. I, 20 „ *Omnium rerum, quas ad beate vivendum sapientia comparaverit, nihil esse majus* amicitia, *nihil uberius, nihil jucundius* „ - *Otiosi.* Otium dicitur ipsa vita eorum, qui suum negotium

stremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. (2) Serpit enim, nescio quomodo per omnium vitas amicitia; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est, et immanitate naturæ, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus; tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem (3) evomat virus acerbitatis suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Tarentino (4) Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes com-

gerunt, h. e. ut explicatur Off. I, 9., *qui delectantur re sua familiari.*

(2) *Serpit.* Idest blandam, et occultam vim suam insinuat, et fundit. *Caritas generis humani* (Fin. V, 23.)... *nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur*... serpit *sensim foras.* - *Nescio quem.* Contemptim. *Timonem* qui appellatus est μισάνθρωπος, osor hominum, Tusc. IV, 11. Hoc nomine inscribitur Luciani dialogus elegantissimus.

(3) *Evomat virus.* h. e. ejiciat, expuat. Metaph. ducta vel a bile, quia aegritudinem solet vomitus relevare; vel a sanie oris rabie spumantis. *Virus,* usurpari quoque videtur pro inculto et rudi genere scribendi, Horat. Epist. II, I, 158.

. . . *et grave* virus
Munditiae pepulere.

(4) *Archyta.* Philosophus et mathematicus celeberrimus; pa-

memorare audivi, ab aliis senibus auditum: *Si quis in cœlum adscendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quæ jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset.* Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tanquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret; obsurdescimus tamen nescio quomodo, nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Est enim (1) varius et multiplex usus amicitiæ, multæque causæ suspicionum offensionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia et fides retineatur. Nam et monendi amici sæpe sunt, et objurgandi, et hæc accipienda amice, quum benevole fiunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria (2) familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

tria Tarentinus, secta Pythagoreus: Platonis tempore vixit, cujus ad eum nota est epistola de Fin. II, 14. ,, *Non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis* ,, - *Adminiculum.* Sumpta a vitibus similitudo.

(1) *Varius et multiplex.* Quia qui amicitia utuntur, varios et multiplices amicorum casus experiuntur. - *Elevare,* i. e. excusare, minuere, extenuare. - *Una . . sublevanda. Una,* h. e. praeter caeteras. *Sublevanda,* i. e. caute subeunda; seu non multum facienda. Facciolato legere placuit *subeunda.* Nam (sunt ipsius verba) caeterae offensiones, inquit Cicero, vitandae sunt; illa subeunda, quae oritur ex veritate et fide.

(2) *Familiaris meus,* np. Terentius, qui Laelii et Scipionis familiaris fuit, quosque in scribendo adjutores habere dicebatur. *Andria,* ipsius Terentii comoedia, Act. I, 1, 41. - *Obsequium. Bis peccas* (P. Syr. 48.), *quum peccanti* obsequium *accommodas.*

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium; (quod est venenum amicitiæ); sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri sinit: maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumelia careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) (3) comitas adsit; assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modo amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: *Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos nunquam.* Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se non anguntur, objurgari moleste ferunt; (4) quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur et monere et moneri, proprium est veræ amicitiæ; (1) et alterum libere facere, non a-

(3) *Comitas adsit.* Wundero, cui adstipulatur Beyerus, haec verborum sententia videtur, cum per se inepta, tum ab hoc loco aliena, legendumque putant *comis veritas adsit.* Et re quidem vera, aut verbi *comitas* vera significatio nos fallit, aut haec cum iis quae praecedunt, et quae sequuntur minime cohaerent. Quod idem Facc. dudum antea senserat, uti videre poteris ex ejus commentario. - *Scitum*, np. dictum.

(4) *Quod contra*, i. e. immo hoc; anastrophe, *contra quod.*

(1) *Et alterum libere facere*, i. e. et ut proprium est alterum

spere; alterum patienter accipere, non repugnanter; sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa ((2) tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiæ repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiæ valere non potest. Nam quum amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam (3) devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego: ait? aio. Postermo imperavi egomet mihi,
Omnia assentari,

ut ait idem Terentius: sed ille (4) sub Gnathonis per-

libere facere, etc., alterum patienter accipere. - *Habendum est*, h. e. existimandum est, persuasum esse debet. - *Vitium notandum.* Qua de re rationem reddit Fin. III, 4. „ *Erit enim notius quale sit, pluribus* notatum *vocabulis*: „ et hoc ad deterrendum vitiorum foeditate atque infamia. - *Fallacium*, i. e. qui decipere, fallere solent: quorum fallacia tantum est propria.

(2) *Tollit . . judicium veri.* Facit ut verum a falso dignosci non possit. - *Qui fieri*, i. e. quomodo?

(3) *Devium.* Devius est is, qui ad *alterius nutum convertitur*, et advocatus de suo itinere deflectit: qui facile declinat a proposito: quem facile alienus nutus de via deflectit.

(4) *Sub Gnathonis persona*, np. parasiti. Vid. Eun. II, 2, 21.

sona; quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes, quum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis (5) C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos: sed nihil de me; de Scipione dicam libentius. Quanta illa, dii immortales, fuit gravitas! quanta in oratione majestas! ut facile ducem populi Romani non comitem diceres. Sed affuistis; et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, (6) Q. Maximo, fratre Scipio-

Loco, scil. genere, natalibus. *Molesta*, i. e. perniciosa. - *Ad vanitatem*, i. e. mendacium. *Vanus enim*, Servio interprete, Aen. II. 80, est qui etiam sine utilitate mentitur. - *Adhibita diligentia*, h. e. attenta ad dissimile utriusque ingenium animadversione. - *Concio a conciendo* dicta: conventio, seu plebs ad audiendum convocata.

(5) *C. Papirius*. Quum C. Papirius Carbo (Liv. Epit. 59.) tribunus plebis rogationem tulisset an. Urb. 622, ut eumdem tribunum plebis quoties vellet, creari liceret, rogationem ejus P. Africanus gravissima oratione dissuasit. Idque accidit duobus annis, ante quam hic dialogus haberetur. - *Diceres*, i. e. existimares *ducem* eo magis, quod tunc Scipio neque consul, neque in aliquo erat imperio, sed privatus civis: non *comitem*, non socium alicujus sortis, atque conditionis. - *Lex popularis*. In gratiam populi promulgata.

(6) *Q. Fabio Maximo*, et L. Hostilio *Mancino* coss. an. Urb.

nis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur? Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est prætore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque re magis, quam auctoritate causa illa defensa est.

XXVI. Quod si (1) in scena, id est in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modo id patefactum et illustratum est), quid in amicitiai fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari; quum id, quam vere fiat, ignores. Quanquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur,

608. C. Licinius tribunus plebis . . . *populum ad leges accipiendas in septem jugera ad forum versus e Comitio eduxit*, Var. R. R. I, 2. - *De sacerdotiis*, i. e. ut populi jus esset creandi sacerdotes, qui prius cooptabantur ab ipsis collegiis sacerdotum. - *Cooptatio*, i. e. cooptandi actus. Ital. elezione. - *Ad populi beneficium*, h. e. jus, arbitrium. - *In forum versus*, i. e. in forum conversus, ubi stabat populus, de ipsius commodis agere, orationem habere; a curia *versus* et comitio, ubi senatores. - *Vendibilem*, h. e. fucatam; utpote quae ad populi favorem captandum esset elucubrata. - *Religio*, ne quid in rebus ad religionem spectantibus mutaretur. - *Defendentibus*, np. jus collegiorum. - *Re*, i. e. ratione.

(1) *In scena etc.* Ordina: *quod si in concione, in qua, ut in scena, rebus fictis, et adumbratis loci plurimum est, etc.* - *Perpenditur.* Ital. Si misura, si bilancia. - *Amari.* Sup possis.

et se maxime ipse delectet. (2) Omnino est amans sui virtus. Optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi præditi esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam, testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis facta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias (3) *Thais mihi?*

Satis erat, respondere, *magnas*: *Ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est (4) excors. Callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur, et litigare se simulans, blandiatur,

(2) *Omnino, etc.* Occurrit objectioni quia virtus est amans sui, sequo ipsa delectat. - *Opinione.* Qua stultissimus quisque maxime delectatur. *Vanam*, i. e. mendacem, fucatam, fictam.-*Milites gloriosi.* Qui assentatione delectantur, ut est Terentianus Traso, Eun. III, 1.

(3) *Thais.* Trasonis amica, ad quam miserat fidicinam. Vid. Ter. Eun.

(4) *Excors.* Amens, fatuus. *Aliis cor ipsum animus videtur: ex* quo *excordes, vecordes, concordesque dicuntur,* Tusc. I, 9. - *Insinuet*, i. e. irrepat in sinum, penetraliaque amicitiae.

atque ad extremum (5) det manus, vincique se patiatur; ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, cavendum est, ut in Epiclero:

Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versaris, atque unxeris lautissime.

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium (de hac dico sapientia, quæ videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, (1) virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quæ

(5) *Det manus.* Quod est succumbentis et victi. Ital. si arrende. - *Epiclero.* Virgine dotali, quam inducit in scenam Coecilius; ipse quoque comoediae titulus. *Versaris... unxeris.* Perstat in metaph. a piscibus desumpta, qui quum in craticula assantur, *versantur*, atque *unguntur*. Habes exemplum apud Plaut. Asin. I, 3, 28, ubi Cleaereta dicit: „ *Verses* (scil. piscem), *quo pacto lubet.-Credulorum senum*, Qui in antiquis comoediis saepe saepius a servis callidis, et veteratoribus decipiuntur. *Ad leves amicitias*, i. e. ad vulgares, ad levium hominum amicitias.

(1) *Virtus, virtus.* Quid nobilius, vel sanctius excogitari poterat ad amicitias conciliandas, et conservandas? Hac anadiplosi porro *virtus, virtus* oratio surgit, vimque rei adauget. *C. Fanni et Q. Mucii.* Allocutio quae affectum vehementiorem indicat, gravitatemque verbis addit.-*Convenientia rerum.*-est *communitas* amicorum, qui eisdem rebus moventur, et natura consentiunt.-*Stabilitas.* Firmamentum autem stabilitatis, constantiaque ejus (ita cap. 18.), quam in amicitia quaerimus, fides. - *Quae*, np. virtus. Porro animadver-

quum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem adspexit agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo eorum exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum (2) diligere, quem ames, nulla utilitate quæsita; quæ tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Tib. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Hæc etiam magis elu-

tant juvenes abstractorum usum, quae personam induerunt. - *Ex quo.* Nimirum ostendendo lumen suum, agnoscendo in alio, vicissimque accipiendo, etc. - *Eorum .. amor*, i. e. mutuus.

(2) *Diligere:* Idest aliquem e multis eligere, quem benevolentia prosequaris. *L. Paullum*, np. Macedonicum. *M. Catonem*, scil. Censorium. De quo sic Scipio Aemilianus de Rep. II, principio. *Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi, maxumeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque* (np. L. Paulli et ejus, a quo adoptatus sum, Scipionis Africano geniti) *judicio, vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedidi; cujus me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus reipublicae, quam et domi et militiae cum optime, tum etiam diutissime gesserat, et modus in dicendo et gravitate mixtus lepos et summum vel discendi studium, vel docendi et orationi vita admodum congruens.- C. Gallum*, i. e. Sulpicium. Vir *graecis literis* (Brut. 20.) *et eruditus et eloquens*. Vid. Off. I, 6. *P. Nasicam.* P. Scipio Corculum censor fuit an. Urb. 593: idem vir triumphalis, bis princeps senatus lectus. Eximia ejus severitas laudatur in Liv. epit. III. *Nam, quum locatum a censoribus theatrum extrueretur: P. Corn. Nasica auctore* (iterum cos. a. 598.) *tamquam inutile et nociturum publicis moribus ex S. C. destructum est, populusque aliquandiu stans* (in piedi) *spectavit.-T. Gracchum*, Scipionis nostri socerum, np. Sempronia patrem, eundemque Scipionis Africani generum, Corneliae mari-

cet inter æquales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in (3) Q. Tuberonis equidem; etiam admodum adolescentis P. Rutilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut alia ætas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. Caritate enim benevolentiaque sublata, omnis est e vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam est subito ereptus, (4) vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ exstincta non est. Nec mi-

tum. *L Furium.* L. Furius Philus (Brut. 28,) *perbene latine loqui putabatur, literatusque quam caeteri;* Vide etiam Off. III, 50. *P. Rupilium.* Bellum servile oppressit, et collega fuit P. Popilii Laenatis in consulatu an. Urb. 621. *Sp. Mummium.* Achaici fratrem: stoicam philosophiam tenuit. *Sp. Mummium* (de Rep. I, 12.) *in primis diligebat Scipio.*

(3) *Q. Tuberonis.* L. Paulli nepotis ex Aemilia, Scipionis Africani sorore. *P. Rutilii.* Scripsit vitam Africani, et de bello Numantino, cui, hoc duce interfuerat tribunus militum an. Urb. 620. *A. Virginii.* Videtur fuisse aequalis P. Rutilii, et P. Mucii in jure civili pariter alumnus. Caeterum de hac lectione docti viri vehementer dissentiunt. *Alia aetas.* Alia np. ab ea, quam nunc degimus. Aetatis porro decurrendae partes sunt pueritia, adolescentia, media, provecta, atque extrema. *E carceribus.* Carcer, locus in circo, unde cursus initium fit. *Ad calcem,* i. e. ad metam. *Jucunditas. Nullo modo* (*Fin.* I, 20.) *sine amicitia firmam et perpetuam jucunditatem vitae tenere possumus; neque vero ipsam amicitiam tueri, nisi aeque amicos ac nosmet ipsos diligamus.*

(4) *Vivit tamen.* Idque comprobat Phil. IX, 5. his verbis: *vi-*

hi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo unquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit. Nunquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim; nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque (5) solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria, si una cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa extincta sunt, alunturque potius et augentur cogitatione et memoria: et, si illis plane orbatus es-

ta enim mortuorum, in memoria est posita vivorum. Adde huc Taciti verba Agric. 46. *Quidquid ex Agricola amavimus; quidquid mirati sumus, manet mansurumque est in animis hominum, in aeternitate temporum, fama rerum. In manibus habui*, h. e. compertam, atque exploratam; quam plane manibus tractavi, praesentem vidi. *Spe majora.* Propter ea, quae Scipio gessit, et propter honores, quos obtinuit in ipso aetatis flore. *Proponendam.* Imago proprie proponitur, memoria repetitur, vel usurpatur. *Amicitia Scipionis.* Populus Romanus, qui modo in re publica acquiescebat, etiam in amicitiis jungendis id prae caeteris spectabat, ut patriae commodum augeretur, et amor in patriam cresceret.

(5) *Solum militia.* Communis ea fuit in Africa, ubi se Scipioni fuisse legatum memorat Laelius in libr. II de rep. 10. Peregrinactiones, rusticationesque. Ital. Viaggi e villeggiature. De quibus autem vide de Orat. II, 6. Val. Max. VIII, 8, I.

sem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Hæc habui de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita (6) virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia præstabilius putetis.

(6) *Locetis.* Sic accipe: eum virtuti locum adsignetis, ut haec prima sit, amicitia proxima.

PARADOXA

AD M. BRUTUM

I. Animadverti, Brute, sæpe (1) Catonem, avunculum tuum, quum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi et publico; sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo majus est illi, quam aut tibi, aut nobis; quia nos ea philosophia plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quæ non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus (mea sententia) Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus; et in ea est (2) hæresi, quæ nullum sequitur florem

(1) *Catonem.* Cognomine *Uticensem*, ab urbe Utica, ubi se ipsum interfecit, post deletas in Africa partes Pompeianas. *Avunculum* autem dicit, quia M. Brutus ortus erat ex Servilia Catonis ipsius sorore, - *Abhorrentes*, i. e. remotos ab ea dicendi ratione, qua utimur in judiciis, et in comitiis publicis. - *Ut illa*, np. locos graves. Notanda generis variatio per figuram, quae. *Enallage* dicitur.- *Eo majus*, i. e. majoris operae. *Ea philosophia*, np. Academica.

(2) *Haeresi.* Secta stoica, quae in dialecticis operam consumit, et genus dicendi sequitur (ut est in III de Orat.), abhorrens

orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tanquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim duntaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriæ, Stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quæ vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conjeci in communes locos. Quæ quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam (3) παράδοξα appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem, id est, in forum, et ita dici, ut probarentur, an alia quædam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista παράδοξα quæ appellant, maxime videntur esse Socratica, longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his jam contractioribus noctibus; quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit: et degusta-

ab auribus vulgi, obscurum, inane, jejunum. Porro, quae sint *ea quae non sane probantur in vulgus*, habes in Acc. II, 44. - *Punctis. Pungunt* (de Fin. IV, 3.), *quasi aculeis*, interrogatiunculis *angustis, quibus etiam qui assentiuntur, nihil commutantur animo; et iidem abeunt, qui venerant.* - *Stoice*, i. e. severe, stricte; vid. Brut. cap. 33.

(3) *Paradoxa.* En tibi hujusce vocis definitio: idest, *quia sunt admirabilia*, *contraque opinionem omnium* - *Ludens conjeci.* Ad ludicram et umbratilem stili exercitationem per locos communes dilatavi. *In forum.* Haec verba insititia putantur.-*Socratica.* Tamquam e schola Socratis profecta, qui in rebus omnibus, non vulgi opinionem, sed veritatem et honestatem sequebatur. - *Illud . . . munus.* Libri quinque de *Fin. Tusc. Quaest.* de *Nat. Deor.*

bis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, quum ea, quæ dicuntur in scholis (5) θετικα, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in apertum ut proferas, nihil postulo. Non est enim tale, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiæ; sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Οτι μονον ἀγαθὸν, τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

I. Vereor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non (1) ex meo sensu deprompta hæc videatur oratio: dicam tamen quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Nunquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt voluptates, in bonis rebus, aut expetendis esse duxi; quippe quum viderem, rebus his

(5) *Thetica.* Theses, generales quaestiones; et ut ait Quint. X, 5, *infinitae quaestiones, quibus Cicero jam princeps in republica exerceri solebat.* Vulgo „ temi da scuola „ - *Minerva Phidiae.* Statua, quae in arce Atheniensi collocata erat, opus Phidiae longe nobilissimum: de quo Tusc. I, 15. Plin. 34, 8.

(1) *Ex meo sensu.* Ex animi mei sententia. - *Numquam . . . ego.* Ex Stoicorum opinione admittit bona animi: reliqua sive corporis, sive fortunae, ex numero bonorum excludenda esse contendit. Quorum de doctrina, videsis de Fin. I, 18. - *Adstricti*, i. e. vincti, alligati.

circumfluentibus, ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur unquam, nec satiatur cupiditatis sitis; neque solum ea qui habent (2) libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, majorum nostrorum, sæpe requiro prudentiam, qui hæc imbecilla et commutabilia pecuniæ munera, verbo BONA putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter judicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult; plus apud me tamen vera ratio valebit, quam (3) vulgi opinio. Neque ego unquam bona perdidisse dicam, si quis pecus aut supellectilem amiserit; neque non sæpe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem; cujus quum patriam Prienem cepisset hostis, cæterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent; quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: *Ego vero*, inquit, *facio*: *nam omnia mea porto mecum.* Ille hæc

(2) *Libidine.* Cupiditate, studio. - *Continentissimorum.* Divitias, opes, voluptates, contemnentium. - *Pecuniae munera.* Vulgo *membra*; et hoc vocabulo intelligi volunt, domos, villas, pecora, quae pecunia comparantur. - *Longe . . . judicavissent*, np. majores nostri; utpote res, quae excrucient libidine augendi, et exaniment metu amittendi: non sunt igitur bona. *Cuiquam malo esse?* i. e. inesse? Potestne vir natura sua malus aliqua bona possidere? - *Obsint probis.* Ergo reipsa non sunt bona.

(3) *Vulgi opinio. Qui* (de Fin. II, 14), *auctoritatem minimam habet, maximam vim.* - *Numeratur in septem*, np. sapientibus - *Prienem.* Urbem Joniae maritimam, quae tum a Persis capta est.

(4) ludibria fortunæ ne sua quidem putavit, quæ nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quæret aliquis, bonum? Si quid recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur; et quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum opinor Bonum.

II. Sed hæc videri possunt obscuriora, quum (1) lentius disputantur. Vita atque factis illustranda sunt summorum virorum hæc, quæ verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quæro enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam præclare fundatam nobis reliquerunt, aut argenti ad avaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. (2) Vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus adscendit in cœlum? iisne, quæ isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? Quid, a Numa Pompilio? minusne gratas diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos; sunt enim

(4) *Ludibria fortunae.* Quibus in rebus fortuna ludum exercet. Nam pro arbitrio suo dat, atque adimit, cui vult. - *Rectum et honestum.* Amplam et splendidam *honesti* ideam habes in secundo de *Fin.* cap. 14, ideoque ne legere praetereas.

(1) *Lentius* i. e. sedatius, remissius. - *Cogitationem - argenti*, etc. Ital. che mai abbian pensato al denaro, per usarne con avarizia, etc.

(2) *Vultis a Romulo*, scil. incipere? - *Isti*, np. Epicurei. - *Capedines* quae *capides* quoque, et *capulae* dicebantur. Erant vasa fictilia, auctore Varrone, seu lignea in sacrificiis usurpata, et ita dicta, quod ansata essent, ut prehendi possent, idest capi. - *Filicatas*, ita dictae a *filice* herba, quae in hujusmodi pateris et lancibus erat

omnes pares inter se, præter Superbum. (3) Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda; si quis item reliquos ejusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint; num quis existet, cui voluptas, cui divitiæ, cui denique præter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quæ res ad necem Porsenæ C. Mucium impulit, sine ulla spe salutis suæ? quæ vis (4) Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quæ patrem Decium, quæ filium devotavit, atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? Quid Africanus major? quid minor?

caelata. Ital. lavorate a foglie di felce - *Pares*, np. reges. - *Superbum*, scil. Tarquinium.

(3) *Brutum*. Lucius Tarquinius, qui reges expulit, et primus Romae consul fuit. - *C. Mucium*. Scaevolam.

(4) *Coclitem*. Horatium, ita cognominatum, quod alio in praelio, alterum oculum amisisset. - *Decium*. *Num P. Decius. . . quum se devovebat* (Fin. II, 19.), *et equo admisso in mediam aciem Latinorum irruebat, aliquid de voluptatibus suis cogitabat*? et paulo infra addit. *Quod quidem ejus factum, nisi esset jure laudatum, non esset imitatus quarto consulatu suo filius*. Caeterum de Decio patre vid. Liv. VIII, 9. De Sen. cap. 20. etc. - *C. Fabricii*. De quo Pyrrhus dixisse fertur, (Eutr. II. 14,) *Ille est Fabricius, qui difficilius ab honestate, quam sol a cursu suo averti potest*. - *M. Curii*. M. Curius Dentatus, homo optimus et continentissimus, qui de Sabinis, Samnitibus, Lucanis triumphavit, et Pyrrhum Italia expulit. Cui, quum Samnites legati aurum multum obtulissent, recusavit dicens: malle se aurum habentibus imperare, quam aurum habere. *Cn. et P. Scipiones*. De quibus plurima mentio in

quid inter horum ætates interjectus Cato? quid innumerabiles alii? nam domesticis exemplis abundamus: cogitasse putamus quidquam in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile esse, et præclarum videretur?

III. Veniant igitur isti irrisores hujus orationis ac sententiæ; et jam vel ipsi judicent, (1) utrum se horum alicujus, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui cælato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? (2) Atque hæc quidem, quæ modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent. ut in rebus bonis esse negent; illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, voluptatem esse summum bonum. Quæ quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, quum tibi sive deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est præstantius, neque divinius, sic te ipse (3) abjicies atque prosternes, ut nihil inter te

Offic. interim vide quae dicta sunt cap. IX de *Senect.* - *Cato.* Censorius, et sapiens dictus.

(1) *Utrum malint.* Ordo: utrum malint se esse similes alicujus horum, qui abundant marmoreis tectis, etc. an similes C. Fabricii, qui nihil habuit, etc. - *Signis*, i. e. statuis. *Tabulis*, picturis. *Corinthiis operibus*, vel ex aere corinthio conflatis, vel potius ex ipsa Corintho advectis, postquam eam L. Mummius evertit: quae a Virg. Georg. II, 464 dicuntur

. . . *Ephyreiaque aera.*

(2) *Atque haec quidem.* Transit ad voluptatem, quam philosophi multi in bonis numerabant; quidam etiam summum bonum esse volebant.

(3) *Abjicies.* E loco et dignitate tua deiicies. Nam, *non viderunt* Epicurei, *ut* (de Fin. II. 13.) *ad cursum equum*, *ad aran-*

atque inter quadrupedem aliquem putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita est laudabilis maxime; neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem est (4) horum in voluptate? melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese, et prædicatione effert? Atqui si voluptas, quæ plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est; eaque, quo est major, eo magis mentem e sua sede et statu dimovet; profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Οτε αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

I. Nec vero ego (1) M. Regulum ærumnosum, nec

dum bovem, ad indagandum canem, sic hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intelligendum et ad agendum esse natum, quasi mortalem Deum: contraque, ut tardam aliquam et languidam pecudem ad pastum et ad procreandi voluptatem hoc divinum animal ortum esse voluerunt. - Quidquam bonum est. Quasi diceret: Fieri ne potest, ut aliquod bonum existat, et possessorem suum meliorem non reddat? Nam *quod bonum est* (Sen. Epist. 87,) *bonos facit: fortuita bonum non faciunt: ergo non sunt bona.*

(4) *Horum.* np. bonorum, de quibus is, qui ea habeat, honeste possit se gloriari? - *E sua sede . . . dimovet.* Vid. de Senect. cap. 12.

(1) *M. Regulum* Hoc exemplum affert de Fin. V, 28, ubi

infelicem, nec miserum unquam putavi. Non enim magnitudo animi ejus excruciabatur a Pœnis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse; qui tot virtutum præsidio tantoque comitatu, quum corpus ejus caperetur, capi certe ipse non potuit. Caium vero Marium vidimus, qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adversis, unus ex summis viris videbatur; quo beatius esse mortali nihil potest. (2) Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat: nomen tantum virtutis usurpas; quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi; nihil, quod exploratum habeat, permansurum sibi unum diem. (3) Eum tu hominem terreto, si quem eris

contendit, virtutem ad beate vivendum sibi sufficere. - *Caeterum* Paradoxon hoc oritur a superiore, in quo conclusum est, sola animi bona, idest virtutem et honestatem esse vera bona. Qui ita se per philosophiam purgarit, Christiano proximus est. - *Ipse.* np. animus *non potuit capi.* Utitur hoc verbo, a quo est *captivus.* - *C. Marium.* De Marii virtute, vide orationem post reditum ad Quir. cap. 8. Plutarch. in vita etc. - *Quo*, i. e. videri *secundis in rebus unus ex fortunatis*, etc. *in adversis unus ex summis.*

(2) *Nescis, insane.* Ad Antonium hoc refertur, in quem tota oratione invehit. - *Totus aptus ex sese*, i. e. qui totus ex sese pendet, et non ex alterius eventis, et *in quem manca ruit semper Fortuna*; utpote qui *in se ipso totus*, *teres*, (Hor. Sat. II, 7, 86-8.) *atque rotundus.* Praeterea consule quae dicunutr Tusc. V, 10, 12. - *Quod exploratum habeat*, i. e. satis superque animadversum, et scrutatum habeat. - *Unum diem.* Saepe enim accidit, ut quem mane potentem et beatum vidimus, eumdem abjectum et pauperem vespere videamus.

(3) *Eum.* Qui a fortuna pendet, cujusmodi erat Antonius. -

nactus, istis mortis aut exsilii minis. Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curæ et cogitationes meæ, siquidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, (4) quorum cum vita omnia extinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum, unam urbem esse ducunt. Te miseriæ, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuæ libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, et id ipsum, ne non sit diuturnum, times: te conscientiæ stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant judiciorum atque legum: quocumque adspexisti; (5) ut furiæ, sic

Non repugnanti. Sicut Clodio; a quo pulsus in exilium, quum posset, noluit tamen, quod multis in locis scribit, cives suos, et de se optime meritos et de se decertare paratos, obiicere servis armatis et gladiatoribus. - *Quid*, i. e. ad quid. - *Eo statu*, h. e. in ea fortunae conditione.

(4) *Cum vita . . . extinguuntur.* Qui nullam sui memoriam apud posteros relinquunt; sed ut dici solet, perit cum sonitu; et veluti pecora, vitam silentio transeunt. - *Circumscriptus.* Definitus certis terminis, ultra quos progredi non licet. *Unam urbem. Socrates, quum rogaretur* (Tusc. V. 37.), *cujatem se esse diceret. Mundanum, inquit. Totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur.*

(5) *Ut furiae.* Quae, uti sapienter et pie docet secundo de Legg: *Agitant, et insectantur impios, non ardentibus tedis* (*sicut*

tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te respirare non sinunt. Quamobrem, ut improbo et stulto et inerti nemini bene esse potest ; sic bonus vir et fortis et sapiens, miser esse non potest. Nec verò, cujus virtus moresque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est ; neque porro fugienda vita, quæ laudanda est : esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem quidquid est laudabile, idem et beatum et florens et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Οτι ἴσα τα ἁμαρτήματα, καὶ τὰ κατορθώματα.

Æqualia esse peccata, et recte facta.

I. Parva, (1) inquis, res est; at magna culpa. Nec enim peccata, rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio majus esse, aut minus; ipsum quidem illud peccare, quoquo te verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator,

est in fabulis) sed angore conscientiae, et fraudis cruciatu. Praeterea vide pro Rosc. Amer. cap. XXIV.

(1) *Parva, inquis.* Consule de Fin. IV, 27, ubi hoc ipsum Paradoxon multis verbis explicatur. - *Nec enim.* Quum peccas (Facc.) non id considerari debet, in quo peccas, aut quod ex peccato sequitur, sed ipsum peccare vitioseque agere· Hinc autem sequitur, peccata esse aequalia genere, ut sunt homo et bellua, non specie tamen. - *Unum est,* genere scil. - *Auri navem*, i. e. onustam.

an paleæ, in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota : dolor ad pauciores pertinet, quam si (2) petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, siquidem est peccare, tanquam transilire lineas; quod quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini: quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur, non licere. Id si nec majus, nec minus unquam fieri potest (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum et idem est), quæ ex eo peccata nascuntur, æqualia sint oportet. Quod si (3) virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset, auri pondo decem. reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus est, consentiens cum ratione et perpetua constantia. Nihil

(2) *Petulans*, np. libido. - *Aliqua generosa*, i. e. illustri loco nata. - *Transilire lineas.* Similitudine ducta a cursoribus in stadio, qui intra lineas currere debebant, ut rite certarent. - *Si arguitur non licere.* Idest si ostenditur non licere. Id autem licere nON majus quidem est, nec minus: ut non licet tibi magis occidere hominem alienum, quam alii patrem.

(3) *Virtutes pares sunt.* Ratio est a simili: sicut virtutes pares sunt inter se, sic et vitia, quae sunt opposita virtuti, paria sunt. Et Sen. Ep. 66. *Nihil invenies rectius recto; non magis quam vero verius, temperato temperatius :* Omnis in modo est virtus; *modus certa mensura est* - *Depositum*, Fidei suae commissum.

huic addi potest, quo magis virtus sit; nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta, recte facta sunt, et (4) nihil recto rectius; certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria; siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint æqualia necesse est.

II. (1) A philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne a lenonibus diceres. Socrates disputabat isto modo. Bene hercle narras. Nam istum doctum et sapientem virum fuisse, memoriæ traditum est. Sed tamen quæro ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis), utrum de bonis est quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? præsertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitæ reperiri ulla possit. Quæ vis enim est, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? æque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus afferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? (2) Nuda ista si ponas, judi-

(4) *Nihil recto rectius.* Sit una linea recta, altera linea non potest esse rectior.

(1) *A philosophis.* Qui scilicet sibi inter se non consentiunt. Nam hac ipsa de re pugnat cum Stoicis Antiochus, ut est in Acc. II, 45. - *Socrates.* Qui *primus* (Tusc. V, 4.) *philosophiam devocavit e coelo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coegit de vita et moribuss rebusque bonis et malis, quaerere.* - *Hac sententia.* Quae statuit peccata esse paria, ut et recte facta.

(2) *Nuda.* Remota ab adjunctis, et circumstantiis causae, loci

cari, qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare si per se scelus est, Saguntini, qui parentes suos, liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidæ fuerunt. Ergo et parenti nonnunquam adimi vita sine scelere potest; et servo sæpe sine injuria non potest. Causa igitur hæc, non natura distinguit: quæ quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adjuncta sit, paria fiant necesse est. Illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit injuria, semel peccatur; in patris vita violanda, multa peccantur. Violatur; is, qui procreavit; is, qui aluit; is, qui erudivit is, qui in sede ac domo, atque in republica collocavit. Multitudine peccatorum (3) præstat, eoque pœna majore dignus est. Sed nos in vita, non quæ cuique peccato pœna sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam; siquidem rerum modum figere non possumus; animorum modum tenere possumus. Histrio si

temporis, etc. - *Saguntini.* Hispaniae populi, qui obsessi ab Hannibale, in pyram ardentem se, et parentes suos injecerunt. V. Liv. 21, 7. seqq. Val. Max. VI, 6, ext. I.-*Servo.* Quamvis dominis in servorum vitas jus esset, non tamen eo jure sine causa et ratione uti poterant. Facc. *Haec*, scil. patrem, vel servum necare. - *Quae.* Nimirum causa *quando utro*, i. e. utrovis adjuncta est. - *Propensius*; h. e. ponderosius. Similitudo a lancibus deducta, quarum quae ponderiosior deprimitur ac propendet, seu deorsum inclinatur et vergit. - *Adjuncta,* scil. causa prorsus par.

(3) *Praestat.* Praeponderat, praevalet. - *Rerum modum figere.* Figere autem non possumus rerum modum, quia ut Cicero scribit in Acc. II, 29: *natura nullam dedit nobis cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus, quatenus.* - *Animorum modum.* A quo non discrepat Horat. Epist. I, 2, 63-4.

. . . *Animum rege; qui nisi paret*
Imperat, hunc frenis, hunc tu compesce catena.

paulum se movit (4) extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior, aut longior, exsibilatur et exploditur: in vita tu, quæ omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, ut in syllaba te peccare dices? Poetam non audio in nugis; in vitæ societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quæ si visa sunt breviora, leviora qui possunt videri? quum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis; perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Οτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem stultum insanire. (*)

I. Ego (1) vero te non stultum, ut sæpe; non impro-

(4) *Extra numerum.* Si leviter peccavit contra leges gestus, et saltus. *Exsibilatur et exploditur.* Voces e scena desumptae. Ital. Fischiato, e rigettato Vid. Offic. I, 2, 3. *Aptior* i. e. concinnior, elegantior. - *Dimetientem.* Quod poetae facere solent carmina dimetientes: Vid. Hor. Ar. Poet. 274. - *Breviora.* Breve pro exiguo, ubique obvium est: *breviora* autem dicit peccata propter institutam comparationem de syllabarum quantitate.

(*) *Omnem stultum.* Stultitiae nomen apud Stoicos late fundebatur ad omnes animi perturbationes: quique iis laborarent, in morbo esse ajebant, proindeque non sanos. *Nomen enim insaniae* (Tusc. III, 4.) *significat mentis aegrotationem et morbum; idest insanitatem, et aegrotum animum, quem appellarunt insaniam. Omnes autem perturbationes animi morbos philosophi appellant; negantque, stultum quemquam his morbis vacare.*

(1) *Ego vero te.* Satis intelligitur, Clodium peti, cujus lege

bum, ut semper; sed dementem et insanum rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, contemptione rerum humanarum, tolerantia fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus septus, vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quæ est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? Omnisne etiam (2) fugitivorum ac latronum, congregata unum in locum multitudo? certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant; quum judicia jacebant, quum mos patrius occiderat, quum ferro pulsis magistratibus, senatus nomen in republica non erat. Prædonum ille concursus, et te duce latrocinium in foro constitutum, et reliquiæ conjurationis a Catilinæ furiis ad tuum scelus furoremque conversæ, non civitas erat. Itaque pulsus ego civitate non sum, quæ nulla erat; arcessitus in civitatem sum, quum esset in republica (3) consul, qui tum nullus fuerat; esset

Cicero pulsus civitate fuerat; quique Ciceronem, licet jam restitutum, exsulem appellare solebat. - *Rebus vincam*, i. e. evincam. Hor. Sat. I, 3, 115. *Nec vincet ratio hoc.* Porro *res*, pro ratione, argumento, passim reperitur. Verum tamen est a diversis diverse legi. - *Quae . . . civitas?* In Somnio Scip. III, haec leguntur: *concilia coetusque hominum jure sociati, . . . civitates appellantur.*

(2) *Fugitivorum*, np. servorum, qui a dominis profugerunt. - *Senatus nomen non erat.* Deleta ejus auctoritate a tribuno plebis Clodio, et a consulibus Pisone et Gabinio. - *Nulla erat.* Cujus nulla prorsus erat auctoritas. *Nullus, nulla,* pro *non* passim apud antiquos scriptores invenies.

(3) *Consul.* Nempe P. Lentulus Spinther, qui cum Q. Metello de Cicerone revocando retulere. - *Tum nullus*, scil. in tribunatu Clodii, a quo Cicero expulsus est. Pisonem et Gabinium inter coss. non numerat, utpote qui minime reipublicae consuluerint, sed

senatus, qui tum occiderat; esset consensus populi liberi; esset juris et æquitatis (quæ vincula sunt civitatis) repetita memoria. Ac vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Jactam et immissam a te nefariam in me injuriam semper duxi; pervenisse ad me nunquam putavi: nisi forte, quum parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, neque cujusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat: si hujus æterni beneficii immortalem memoriam delevisses: multo etiam magis si illam mentem, unde hæc consilia manarunt, mihi eripuisses; tum ego accepisse me confiterer injuriam. Sed si hæc nec fecisti, nec facere potuisti; reditum mihi gloriosum injuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem

eam diripuerint, et pene labefactaverint. *Esset consensus populi.* Idest, quum populus romanus legem libere tulisset, uno consensu de meo reditu; quod opponitur *quum judicia jacebant.* - *Aequitatis.* Quae juris est mitigatio. - *Repetita memoria.* Ital. rinnovellata la memoria. - *Latrocinii tela.* Nimirum tui tribunatus, qui potius verum latrocinium erat appellandus. *Jactam et immissam.* Sensus. Ego semper credidi (*duxi*) te manibus pedibusque connixum, ut nefaria me injuria opprimeres; sed *numquam putavi ad me* tua *pervenisse* tela. Est hoc Stoicum, qui credunt, nihil sapienti nocere, ne fortunam quidem posse. - *Quum parietes disturbabas.* Quo die Cicero ex urbe discessit, P. Clodius domum ejus, quae in Palatio erat, incendit, parietes disturbavit, ut in eo loco Deae libertatis templum aedificaret, tamquam Ciceronis exilium romanae civitati libertatem afferet. - *Illam mentem* Quam se accepisse (Catilin. III) a Diis immortalibus dicit.

senatus (4) exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne nunc quidem; nisi forte idem esse hostis, et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? Cædem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, ædes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rempublicam putent? Nunquamne, homo amentissime, te circumspicies? Nunquamne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsilium scelerum esse pœnam? meum illud iter ob præclarissimas (5) res a me gestas esse susceptum? Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse jubeant, non eris tu exsul? Non appellatur sicarius, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu pluri-

(4) *Exteris nationibus.* Plutarchus in vita, et ipse Oratione post reditum in fine, haec ait: *Eas autem civitates, quae ipsum foverant, Senatus ornavit laudibus.* - *Natura ac loco*, i. e. loci natura. - *Caedem in foro.* Clodius, ut est in oratione pro *Sextio*, forum armatis hominibus occupavit, multique occisi sunt. *Templa*, np. Castoris. - *Aedes sacras*, scil. Nympharum. - *Spartacus.* Gladiator thracius, fugitivorum dux et imperator. Qua de re, vide Flor. III. 20 - *Tuo nomine*, np. exsulis.

(5) *Res a me gestas.* In opprimenda Catilinae conjuratione, et civitate servanda. - *Solum non mutarunt*, i. e. in civitate remanserunt. - *Sicarius.* Vulgo legitur *inimicus.* At hoc verbum h. l. aptum non est, et lenius quam pro re. Nam in *sicarium* omnia ea, quae sequuntur conveniunt. *Tua sica. Lege Cornelia* cautum est, primo

mos occidisti. Qui incendium fecerit? ædes Nympharum manu tua deflagrarunt. Qui templa deorum occupaverit? In foro etiam castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonæ Deæ accessisses, exsulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur tot legibus in exsilium ejectus, nomen exsulis non perhorrescis? Romæ sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

de sicariis, deinde de veneficiis, de coitionibus, de falso, etc. ut quaestiones capitales haberentur; et poena his constituta est et deportatio, et bonorum proscriptio. Servus autem Clodii comprehensus est cum sica in vestibulo senatus ad Pompeium occidendum a domino collocatus. De hac re, et aliis, quae hic de Clodio dicuntur, vid. Orat. pro Mil. *In foro*. Quod quidem vere templum dicebatur, quippe auguriis, et auspiciis consecratum. - *Privilegium*, scil. leges quae privis hominibus irrogantur. Lex in privatum hominem lata. Quum igitur Clodius, ad incestum patrandum, muliebri habitu *in opertum* (i. e. adytum, in quod nefas adire viris) Bonae Deae irrepsisset, ubi virgines vestales pro populo sacrificabant, M. Pupius Piso (*familiarissimus*) ex senatus consulto rogationem ferre coactus est de religione; sed pro amicitia operam dedit, ut antiquaretur. - *In operto*; ubi esse non licebat.

PARADOXON V.

Οτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος;
Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.

I. Laudetur vero (1) hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur: quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, cæteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, sed (2) liber habendus omnino non erit. Præclare enim est hoc usurpatum a doctissimis (quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes hæc habenda esset oratio: quum vero apud prudentissimos loquar, quibus hæc inaudita non sunt, cur ego simulem, me, si quid in his studiis

(1) *Hic imperator.* Haec in multos ex veteribus jacta dici possunt, in Sillam, in M. Antonium, in alios. - *Hoc nomine*, scil. imperatorio. - *Libero.* Antiquo jure Romanorum servis militare non licebat. Itaque secundo bello Punico inopia liberorum hominum, octo millia juvenum validorum ex servitiis prius emerunt, et libertate donarunt. Vid. Flor. II, 6. T. Liv. 22, 60-1.

(2) *Liber habendus.* Nam vitia, dominorum instar, imperant iis, qui eis sunt dediti. Vide Persii totam satiram quintam, in qua hoc argumentum, more suo, persequitur. - *Quorum auctoritate:* Primum argumentum ducit a philosophorum auctoritate. - *Perdi-*

operæ posuerim, perdidisse?) Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. Quid est enim libertas? Potestas vivendi, (3) ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse judicat; qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac (4) libere; cujus omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodemque feruntur; nec est ulla res, quæ plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque judicium; cui quidem etiam (quæ vim habere maximam dicitur) Fortuna ipsa cedit, sicut sapiens poeta dixit:

disse, np. operam et studium, id est nihil profecisse. - *Dictum est igitur*. Non a Stoicis modo, sed a Socraticis omnibus, ut est apud Platonem, et Xenophontem.

(3) *Ut velis*. Cum ratione tamen: aliter non voluntas, sed libido est. Itaque infra, voluntatem cum judicio conjungit. Est autem hoc secundum argumentum, quod a libertatis definitione ducitur. - *Gaudet officio*. Cujus vita vacat temeritate, et negligentia; nec quidquam agit (Off. I, 29.) *cujus non possit causam probabilem reddere*. - *Considerata*. Qui non temere vivit, sed illum tenet vitae cursum, de quo mature deliberavit. - *Legibus . . . paret*. Quod consonat cum tritissimo illo Horat. Epist. I, 16, 52.

Oderunt peccare boni virtutis amore.

(4) *Libere*. Sponte sua: suo marte. Nam vir bonus aeque rationem habet cogitationum, dictorum atque factorum.-*Ab ipso*, i. e. ab ipsius animo, metu et spe libero, neque ab aliqua vi extrinseca.-*Feruntur*, et ab eodem animo diriguntur. Alii aliter legunt, atque intelligunt. *Sapiens poeta*. Appius fortasse, cujus sententia valde similis affertur a Sallustio in epistola ad C. Caesarem de ordinanda rep. Sed et Plautus in Trinummo (II, 2, 84), et Nepos in Attici vita, et alii eodem modo loquuntur.

Suis ea cuique fingitur moribus. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus: quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est; illud tamen (5) et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi servi. Nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt, eos esse servos, ut mancipia, quæ sunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili; sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi et abjecti, et arbitrio carentis suo; quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, præscribit, jubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est: vocat? veniendum: (1) ejicit? abeundum: minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii, pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulæ, quos

(5) *Et breve et confitendum.* Pluribus verbis opus est, ut ostendatur; solum sapientem nihil facere invitum et coactum: sed illud tamen homines fateri debent, non esse liberum, qui invitus et coactus operatur. *Ita sit affectus*, i. e. ut nihil faciat invitus, et coactus. - *Igitur omnes.* Sequitur pars hujus paradoxi altera, omnes improbos esse servos. *Nexu.* Nexus est obligatio. Mancipia nexu fieri dominorum dicuntur, quum evictionis periculum in se suscipit ac praestat venditor. - *Si servitus sit.* Argumenti vis ducitur a definitione, et interpretatione hujus vocis.

(1) *Eiicit.* Hujusmodi perdite amantis exempla habes apud *Terent.* in Eunuc. Act. I, 1. *Horat.* Sat. II, 3, 260-4. Pers. V, 161, seqq. - *Atrienses.* Atriensis est servus, cui atrii, seu potius totius domus custodia demandata est. - *Topiarii.* Qui topiaria opera fa-

cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica nimio opere delectant. « At sumus, inquiunt, civitatis principes ». Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed ut in familia, qui tractant ista, qui (2) tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent; sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum pene infimum obtinent. « Magna, inquis, bella gessi; magnis imperiis et provinciis præfui ». Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, et quomodo habeas: intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium judico. « Nonne igitur sunt illa festiva? » Sunt: nam nos quoque oculos (3) eruditos habemus. Sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vin-

ciunt; i. e. qui areolas hortorum non modo herbis, hedera, et aliis fruticibus vestiunt et ornant, sed etiam buxo, myrto, acantho, aliisque virgultis flectendo, tondendo, varia villarum ornamenta conficiunt. - *Corinthia opera.* Vid. Parad. I, 3. *Nimio opere*, i. e. magnopere, impense.

(2) *Qui tergunt, qui ungunt.* Nimirum signa, ut magis niteant, et ne rubigo, aut aerugo incommodum afferat. Potes etiam intelligere de servis, quorum opera utebantur in balneis. *Aliptae* sane, sive *unctores* sunt notissimi. - *Qui verrunt*, et dicebantnr *Scoparii.* - *Spargunt*. Servi quorum munus in magno aestu viridariorum vias conspergere ad pulverem sedandam, et aestum mitigandum. Vid. Phaed. lib. II, V, 15. - *Echionis*· Pictoris. *Polycleti.* Insignis statuarii. Vid. Cic. in *Brut.* cap. 18. - *Mitto*, i. e. omitto. Ital. non parlo.

(3) *Eruditos.* Adeo ut nos quoque judicare possimus quid sculptum infabre, quid fusum durius. - *Habeantur*, i: e. concedo ut sint, festiva, *venusta*, lepida, ut tu dicis, sed *obsecro te* ut ista

cula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam Corinthum contempsisset; utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, præter ipsos; et videat aliquem summis populi (4) beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem, et murænarum copia gloriantem; nonne hunc hominem ita servum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimæ servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem; quidquid denuntiatum sit, facit;

non sint vincula quae irretiant homines, verum potius puerorum crepundia. *Mummius.* Qui Achaicus dictus est, in Corinthi direptione nihil ipse sibi sumpsit. Vid. Vell. Pat. I, 13. - *Matellionem.* A matula, vase ad urinam excipiendam. - *M. Curius.* Vid. Parad. I, 2. de *Senect.* cap. 16.

(4) *Summis . . . beneficiis usum.* Functum maximis populi honoribus. - *Mullos.* Notat piscinas Luculli, et Hortensii, de quibus ad Att. libr. II, 2. - *Exceptantem.* Vocabantur enim, et ad manum accedebant, et Romani *principes* (Cic. loco cit.) *digito Caetum putant attingere si mulli barbati in piscinis sint, qui ad manum accedant.* - *Piscina:* i. e. piscium vivario. *Peculii.* Hoc est patrimonii, facultatum augendarum. Vocat autem peculium, quia est pecunia, quam mancipium domino, aut filiusfamilias, patre indulgente, possidet. Hos vero heredipetas Cicero pessimorum servorum in numero habet; de quibus, vid. Horat. Sat. II, 5. - *Orbi,* np. filiis. *Observat,* nimirum hereditatis spe. - *Ad voluntatem,* ut Gnatho

assectatur, assidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis?

III. Quid? jam illa cupiditas (quæ videtur esse liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! (1) Cethego homini non probatissimo, servire coegit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quæ servitus est, si hæc libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor? quam est illa misera, quam dura servitus? (2) Adolescentibus paulo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tanquam domini, timentur. Judex vero quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? An non est omnis metus, servitus? Quid

Terentianus, *ait, aio, negat quis, nego.* - *Quid horum.* np. officiorum. - *Liberi,* scil. hominis. *Non servi inertis*, i. e. versuti, subdoli, veteratoris, et omnia ad nutum facientis, ut orbi senis hereditatem adire queat.

(1) *Cethego.* Qui in senatu consularium auctoritatem assequebatur; in publicis causis parum valebat, in privatis veterator. Fuit praetor an. Urb. 679. Vid. Plutarch. in Lucullo. - *Coegit,* np: honorum cupiditas. - *Munera mittere*, sup. coegit; et hoc iterum pertinet ad Lucullum. - *Conscientia peccatorum*. Quam si audiemus, eique auscultabimus, sine dubio resipiscemus; sin aliter, erit poena, ut verbis Juvenalis utar Sat. XIII, 196-9.

Poena autem vehemens, ac multo saevior illis
Quas et Caeditius gravis invenit, et Rhadamanthus,
Nocte, dieque suum gestare in pectore testem.

(2) *Adolescentibus . . . serviendum*. Dum eos aut patronos ambiunt, aut accusatores timent. Nam adolescentes ex magnorum virorum accusatione, probitatis et eloquentiae laudem capessere solebant, ut est *Off.* II, 14. *Loquacioribus*, i. e. qui non-

valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio? (3) *Eripite nos ex servitute.* Quæ est ista servitus, tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas, servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? minime. Quid enim adjungit? *nisi vobis universis* (dominum mutare, non liber esse vult) *quibus et possumus et debemus.* Nos vero, siquidem animo excelso, et alto, et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed hæc hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit: quum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincant.

nullius sunt in dicendo facultatis. - *Oratio.* Qua Crassus suasit legem Serviliam, egitque Senatus causam, sed nimis assentando, ut apparet ex ejus verbis, quibus professus est, se P. Romani servum esse.

(3) *Eripite nos ex servitute.* Sunt verba L. Crassi quae leguntur etiam de *Orat.* I. 52. Porro de Crasso vide *Off.* II, 14, 16, 18. de *Orat.* II, 55, etc. - *Nisi vobis universis.* Junge cum iis *nolite sinere nos cuiquam servire.* - *Exaggerato*, i. e. cumulato. *Quidem potes,* sup. servire. - *Non reddere,* i. e. non solvere, non efficere. Quidquid enim ex debito efficere tenemur, id quum implemus *reddere* dicimur, ut Deo cultum, parentibus nutrimenta, benemerenti beneficium: haec, inquit, nisi redderemus, turpe esset. - *Imperator.* Concludit per id, quo coeperat: nempe imperatorem non esse, qui sibi ipsi et cupiditatibus non imperet.

PARADOXON VI.

Οτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum sapientem esse divitem.

I. Quæ (1) est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? solusne tu dives? Pro dii immortales! egone me audivisse aliquid et didicisse non gaudeam! Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit; qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus te judicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuæ :

(1) *Quae est ista.* Eos reprehendit qui in divitiis suis nimium sibi placent, in primis M. Crassum, ex cujus vita apud Plutarcum magna huic exercitationi lux accedit. - *Pro Dii immortales!* Exclamatio indignantis. - *Audivisse*, np. a philosophis, *et didicisse* ex eorum scriptis. - *Quem . . . intelligimus divitem.* A definitione divitis probat, Crassum non esse divitem. - *Qui nihil quaerat.* Valerius Max. IV, 4. quum exemplo Corneliae Gracchorum matris ostendisset, ornamenta matronarum esse liberos, addit: *Omnia nimirum habet, qui nihil* concupiscit; *eo quidem certius, quam qui cuncta possidet. Quia dominium rerum collabi solet, bonae mentis usurpatio nullum tristioris fortunae recipit incursum.* - *Te judicet.* Alii *se judicet*: quod sane aptius esset (inquit Facc.) nisi sequeretur *hominum sermo et possessiones tuae.*

nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. (2) Satiatus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniæ nullum quæstum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis: si socios spolias, ærarium expilas: si testamenta amicorum expectas, aut ne exspectas quidem, at ipse supponis; hæc utrum abundantis, an egentis signa sunt? Animus hominis dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus. Duas? majore. Plures? majore etiam. Et si, ut aiunt (3) Danai, quinquaginta sint filiæ; tot dotes magnam quærunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quæ brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quomodo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? Multi ex te audierunt, quum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset

(2) *Satiatus est*. Nempe animus. Alii legunt *es*. - *Isti ordini*, scil. senatorio, ex quo Crassus erat, nullus quaestus honestus. - *Aerarium expilas*. M. Crassum suo et Pompeii consulatu tertio, rapuisse duo millia pondo auri e Capitolino Jovis solio, a Camillo ibi condita, Plinius auctor est libr. 33, I. - *Expectas*. In verbo hoc latet odiosum desiderium, ut quum dicimus, *expectare mortem alicujus*. - *Supponis*, i. e. falsa pro veris testamenta subiicis. - *Inanem*, quoad animum, id est insatiatum.

(3) *Danai*. Danaus Argivorum rex quinquaginta filias habuit, quas quinquaginta filiis Aegypti fratris in matrimonium dedit. Alii porro legunt *Danao*. - *Accommodatur*. Cohaeret cum iis. *etenim ex eo, quantum, etc.* - *Copias*, i. e. divitias. - *Exercitum alere*. . .

suis fructibus; quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix potest. Ergo hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri (4) sex legiones, et magna equitum ac peditum auxilia possis. Jam fateris igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem ac mendicitatem tuam nunquam obscure tulisti.

II. Nam ut iis, qui honeste rem quærunt mercaturis faciendis, (1) operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quæsito; sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque judicum consociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore corruptelam judicii molientes; qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum; dimissiones libertorum ad

fructibus. Ital. Colla sua rendita, Vide hac de re *Off.* I, 8. Plutarch. in Vita M. Crassi.

(4) *Sex legiones*. Totidem enim legionibus justus exercitus ea tempestate constabat. - *Expleas id*, np. ut tuis fructibus exercitum alere possis. - *Numquam obscure*, i. e. semper palam.

(1) *Operis dandis*. Alii mercaturas faciunt; alii operam dant facientibus. Sed hic de operis universe loquitur, quae ad rem faciendam impenduntur. Late enim patet haec vox, et ad quodlibet industriae genus transfertur. Vid. Orat. pro Muren. cap. IX. Facc. - *Publicis sumendis*, i. e. conducendis vectigalibus, quod publicanorum erat. - *Quaesito*, h. e. rebus acquisitis, quaerendoque partis. Loquendi forma huic similis: *opus est facto*. *Consociatos greges*. Quos accepta pecunia Crassus subornabat, alios ut innocentes accusarent, alios ut nocentes absolverent. *In patrociniis*, np. suscipiendis. *Intercessiones pecuniarum*. Intercessio pecuniae fit, quum quis pecuniae ab alio promissae vadem se, interposita fide sua, constituit. *In coitionibus*, i. e. in conventibus. *Coitio* autem

fœnerandas diripiendasque provincias, qui (2) expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui cædes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines, qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium; quis hunc non putet confiteri, sibi quæsito opus esse? cui autem quæsito opus sit, quis unquam hunc vere dixerit divitem? Est enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia; quam tu quoniam nunquam assequere, nunquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte (est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica); de me silebo: de re loquar. Si censenda nobis atque æstimanda res sit, utrum tandem pluris æstimemus pecuniam Pyrrhi,

est, quum homines congregantur rei malae perficiendae, tamquam tribuum corrumpendarum, causa. *Foenerandas*, i. e. foenore alligandas.

(2) *Expulsiones vicinorum.* Ex suis praediis, villis, aedibus. *Latrocinia in agris.* Nimirum ingenuos homines excipiendo, et in ergastula conjiciendo, ut instar mancipiorum opus facerent. - *Cum clientibus societates.* Negotiationis causa. *Possessiones vacuas.* Unde ejecti domini, aut proscripti, aut caesi, dominante Sylla, qui ne municipiis quidem pepercit, undique praedatus. *Caedes municipiorum.* Non Romanos solum proscripsit Sylla, sed etiam in municipia, colonias, praefecturas Italiae saeviit, quae adversas partes adjuverant. Interim animadvertant tyrones, a quo pendant hi omnes accusativi. - *Messem.* Quam improbi ex proscriptione Syllana collegerant, in primis vero Sylla ipse, qui Marianorum bona, vocabat *praedam suam.* Et Crassus ex iis permulta emit exiguo, et vili pretio. - *Delectum*, np, civium ad militiam. - *Decretum.* Quum praetor, aut judex esset.

quam Fabricio dabat, an (3) continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitium, an responsum M. Curii? hereditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Hæc profecto, quæ sunt summarum virtutum, pluris æstimanda sunt, quam illa, quæ sunt pecuniæ. Quis igitur (siquidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiæ sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris, quam virtus, æstimanda est.

III. O dii immortales! non intelligunt homines,

(3) *Continentiam Fabricii.* Eleganter et apposite ad hunc locum Val. Max. IV, 3, 6. *Fabricius Luscinus, honoribus et auctoritate omni cive temporibus suis major, censu par unicuique pauperrimo, qui a Samnitibus, quos universos in clientela habebat, decem aeris et quinque pondo argenti, totidemque servos sibi missos, in Samnium remisit, continentiae suae beneficio sine pecunia praedives, sine usu familiae abunde comitatus, quia locupletem illum faciebat, non multa possidere, sed modica desiderare. Ergo domus ejus, quemadmodum aere et argento, et mancipiis vacua; ita gloria ex his contemptis parta, referta fuit.* Porro longe clarior, et ut ita dicam, luce sua nitidior fiet Fabricii continentia, si recolas ea quae scribit Eutrop. II, 12. *Unum ex legatis Romanorum*, Fabricium, *sic admiratus est* (Pyrrhus), *ut, quum eum pauperem esse cognovisset, quarta parte regni promissa, sollicitare voluerit, ut ad se transiret; contemptusque a Fabricio est.* Vide etiam Plutarch. in Pyrr. *Responsum M. Curii.* Vid. Parad. I, 2. de *Senect.* cap. XVI. *Africani.* Africanus Minor Paulli filius, fratrem habuit, qui Q. Maximus appellatus est, quod in Maximorum familiam fuisset adoptatus. Huic totam patris naturalis hereditatem cessit. - *Ditissimus.* Concludit, solum sapientem esse ditissimum, quia in virtutis possessione plurima possidet.

quam magnum (1) vectigal sit parsimonia. Venio enim jam ad sumptuosos; relinquo istum quæstuosum. Capit ille ex suis prædiis sexcenta sestertia, ego centena ex meis: illi aurata tecta in villis et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem et vestem infinite concupiscenti, non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad fœnus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est ditior; cui deest, an cui (2) superat? qui eget, an qui abundat? cujus possessio quo est major, eo plus requirit ad se tuendam, an quæ suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in hujus seculi errore verser? M. Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios et

(1) *Vectigal.* Proprie est pecunia, quae pro vectura solvenda est; sed deinde in genere dictum est pro omni reditu publico e decumis, scriptura et portorio. Accipitur quoque, ut hic, pro reditibus privatorum hominum. Ital. entrata, rendita; et est a *veho.* - *Ad sumptuosos.* Tansit ad sumptuosos, quos ostendit divites non esse, quandoquidem illis semper deest aliquid. - *Quaestuosum*, i. e. qui quaestum facit. *Sestertia.* Sestertium in neutro genere summa fuit complectens mille sestertios. Sestertius autem nummus aestimatur pecuniae Gallicae duobus assibus cum semisse. *Sola marmorea.* Ital. pavimenti di marmo. *Ad foenus.* Sexcenta illa non modo ad hujusmodi sumptus non sufficiunt, sed ne ad foenus quidem solvendum satis sunt. Sumptuosi enim ingentes pecunias foenore sumunt. - *Sumptibus cupiditatis*, np. quos affert cupiditas.

(2) *Superat.* Superest, uti viro parco, et paucis contento. - *Suis viribus*, i. e. animi bonis. Nam virtus sola sufficit ad bene vivendum. *M. Manilius.* Hominem memorat sua tempestate notum et honoratum, qui pro rerum domesticarum modulo contentus

Luscinos loquamur) pauper tandem fuit. Habuit enim ædiculas in Carinis et fundum in Labicano. Nos igitur ditiores, qui plura habemus? Utinam quidem! Sed non æstimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniæ modus. Non esse cupidum, pecunia est: non esse emacem, vectigal est: contentum vero suis rebus esse, maximæ sunt, certissimæque divitiæ. Etenim si isti (3) callidi rerum æstimatores, prata et areas quasdam magno æstimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest; quanti est æstimanda virtus, quæ nec eripi, nec surripi potest umquam; neque naufragio, neque incendio amittitur, nec tempestatum, nec temporum permutatione mutatur? Qua præditi qui sunt, soli sunt divites: soli enim possident res et fructuosas et sempiternas; solique (quod est proprium divitiarum) contenti sunt rebus suis. Satis esse putant, quod est; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi

vivebat, nihilque sibi deesse putabat. - *Luscinos*, i. e. Fabricium, quem ter in his Paradoxis jam nominavit. *In Carinis*. Urbis regione, a foro remota, apud Tellurem, ubi Cicero aedes habebat ab avis haereditate acceptas: vid. Horat. Epist. I, 7, 48. *In Labicano*. Labicum oppidulum non procul ab urbe, inter Tusculum et Praeneste (vulgo *la Colonna*), unde ager labicanus. *Non aestimatione census*. Non ex possessionibus in censu aestimatis, sed ex iis, quae ad victum et cultum necessaria sint *terminatur*, definitur pecuniae modus et quantitas.

(3) *Callidi . . . aestimatores*, h. e. qui optime norunt et intelligunt quaerendi artes. *Areas quasdam*. Neque enim areae omnes eum habent usum, unde fructus colligi possit. *Loca in urbe pura*, i. e. aedificiis vacua, *areae* vocantur, a similitudine planitiei in qua frumenta secta teruntur, et arescunt. *Minime quasi*. Quia tempestatibus et nimbis prata et areae non ita affliguntur. *Eripi*, np. v. *Surripi* furtim et dolo.

deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent, et plus semper appetunt. (4) nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

(4) *Nec . . . quisquam inventus.* Haud alienum erit heic recolere, quae in avaros scribebat Horat. Sat. I, 1. 117-20.

Inde fit, ut raro, qui se vixisse beatum
Dicat, et exacto contentus tempore vitae
Cedat, uti convica satur, reperire queamus.

ERRATA			CORRIGE
Pag. 3	lin. 11	spendida	splendida
23	lin. 7	uum	suum
33	not. 4	praeferetur	praeferatur
43	not. 6	ut eam etc.	ut eam consequantur, si consequi aliter nequeant
57	not. 6	oeneratorum	foeneratorum
63	not. 14	ullam	nullam
66	not. 3	deserenda	deserendam
68	lin. 3	ia	in
95	lin.	penultima generare	genera re
128	lin. 15	ipse	spe
170	lin. 10	vedendum	vendendum
192	lin. 11	nobis	bonis
239	not. 1	paulo supra	i. e. cap. 17. not. 1.
277	lin. 10	vices	cives

DEC 10 1945

Deacidified using the Bookkeeper process.
Neutralizing agent: Magnesium Oxide
Treatment Date: August 2006

PreservationTechnologies
A WORLD LEADER IN PAPER PRESERVATION
111 Thomson Park Drive
Cranberry Township, PA 16066
(724) 779-2111

LIBRARY OF CONGRESS
0 003 074 200 A